carrer dels arbres

Revista digital d'història i patrimoni de Badalona 9

Editorial

La indústria de l'os a l'entorn del *decumanus* de *Baetulo*

Temps i comunitat a la festa de Badalona. Les campanes de Santa Maria i el seu toc manual al llarg dels segles XV-XX

Un llinatge nouvingut a la Badalona del segle XV: els Leget

La masia de Ca l'Andal. 10 segles d'història d'aquesta finca de propietat municipal

Les lliçons de català de Baldiri Faura, un badaloní amic de Pompeu Fabra

museubadalona

9

carrer dels arbres

Revista digital d'història i patrimoni de Badalona

museubadalona

carrer dels arbres
Revista digital d'història i patrimoni de Badalona
Quarta època, núm. 9. Novembre 2024

Direcció: Margarida Abras
Coordinació: Montserrat Carreras i Núria Sadurní
Consell de Redacció: Margarida Abras, Montserrat Carreras, Clara Forn,
Esther Gurri, M. Dolors Nieto
Adaptació del disseny i maquetació: Lluís Andú
Correcció de text: Margarida Abras i Núria Sadurní
Difusió: Esther Espejo, Francesca Garcia i Núria Sadurní

Edita: Museu de Badalona
Plaça Assemblea de Catalunya, 1
08911-Badalona
telèfon: 93 384 17 50
http://www.museudebadalona.cat
e-mail: info@museudebadalona.cat

Carrer dels Arbres no es fa responsable necessàriament de l'opinió que expressin els articles signats.

Fotografia de portada: Fotografia de la masia feta des del turó d'en Roses abans no s'obrís la carretera de Badalona a Montcada. En la fotografia es pot observar bé com era la façana est de la casa. Leonar/Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs

Sumari

5 **Editorial**

7 **La indústria de l'os a l'entorn del *decumanus* de *Baetulo***
Maria Font Puigsech i Esther Gurri Costa

35 **Temps i comunitat a la festa de Badalona. Les campanes de Santa Maria i el seu toc manual al llarg dels segles XV-XX**
Nil Rider Enrique

55 **Un llinatge nouvingut a la Badalona del segle XV: els Leget**
Carles Díaz Martí

82 **La masia de Ca l'Andal. 10 segles d'història d'aquesta finca de propietat municipal**
M. Dolors Nieto Sabater

102 **Les lliçons de català de Baldiri Faura, un badaloní amic de Pompeu Fabra**
Josep Faura i Pujol i Neus Faura i Pujol

EDITORIAL

Durant el 2023 el Museu ha pogut donar continuïtat al programa d'activitats que li és propi, amb la bona acollida de costum. Començàvem l'any amb l'exposició *Perfumeria Parera, 100 anys de Varon Dandy*, que va ser visitada per 3.422 persones. També el llibre del mateix títol, escrit per Núria Casals, va tenir molt èxit, igual que les sis conferències que es van fer relacionades amb el tema.

El mes de febrer inauguràvem una altra exposició per commemorar una efemèride: els 300 anys de la fundació de la Congregació dels Dolors de Badalona, acompanyada d'un llibre que en recull la història, del qual és autor Joan Rosàs, exdirector del Museu i en aquell moment prior de la congregació. Es varen fer diverses conferències, una visita a la capella dels Dolors (situada dins l'església de Santa Maria), i per clausurar la mostra, es va organitzar una trobada, al Museu, de congregants de tot Catalunya.

Al mes d'abril s'obria una mostra dedicada a la història dels gegants més antics de Badalona, que es van poder veure al Museu amb una indumentària acabada d'estrenar, sobre la qual es va oferir una xerrada.

Per celebrar el cinquantenari de la dedicació de Josep M. Teixidó Camí (conegut com a *Camí*) a l'escultura, es va fer una exposició a la planta baixa i al subsòl del Museu, al costat de les restes de la ciutat de *Baetulo*, amb escultures de l'autor, de diferents èpoques. A l'octubre s'inaugurava l'exposició *Joan Antoni Fàbregas. Costura i glamur*, dedicada a aquest destacat modista badaloní, en actiu entre 1975 i 2019. Finalment, tancàvem l'any, amb la mostra fotogràfica *Hiverns a Badalona*, amb imatges que ens transportaven a temps passats.

Al llarg de l'any es van oferir les activitats periòdiques que ja són habituals: la *Magna Celebratio*, que arribava a la XVIII edició i que va estar dedicada al tema de la sostenibilitat i el reciclatge en època romana; la Nit dels Museus, que va comptar amb 4.024 visitants; les sempre exitoses Nits d'Estiu a l'Anís del Mono, que combinen una visita guiada a la fàbrica amb un concert, i el també molt concorregut Concert de Nadal del Museu amb la col·laboració del Conservatori Superior de Música de Badalona. També el cicle de conferències sobre arqueologia, que se celebrava per quart any consecutiu, va tenir molt bona acollida.

En el capítol de visites guiades i tallers, destaca, som sempre, l'afluència de públic escolar, 13.784 a l'espai Termes-*Decumanus*. Pel que fa als grups d'adults, un conjunt de 14.953 persones han anat a alguna de les visites guiades que ofereix el Museu, i han visitat lliurament les restes romanes i les exposicions temporals.

S'han continuat portant les altres tasques menys públiques del Museu: control de les intervencions arqueològiques que es fan a la ciutat, rebuda dels materials recuperats en aquetes excavacions, acceptació de donacions, fitxatge de les peces, actuacions de conservació, encàrrecs de restauració, etc.

Des d'aquestes pàgines el Museu dona les gràcies a tothom qui ha col·laborat a fer possible el programa de l'any, així com a aquelles persones que ens han visitat i hi han volgut participar. I volem dedicar un agraïment molt especial a les persones que han aportat articles a la nostra revista, *Carrer dels Arbres* que podreu trobar citades en l'índex.

LA INDÚSTRIA DE L'OS A L'ENTORN DEL *DECUMANUS* DE *BAETULO*

MARIA FONT PUIGSECH
Arqueòloga

ESTHER GURRI COSTA
Arqueòloga i conservadora del Museu de Badalona

Resum

Aquest article sintetitza la recerca d'un treball de final de grau sobre la indústria òssia de la ciutat romana de *Baetulo* i un aprofundiment posterior. L'estudi es focalitza, sobretot, en la classificació tipològica i funcional dels objectes estudiats, apareguts al *decumanus maximus* de la ciutat romana, on es va localitzar un taller d'os amb nombroses restes de la producció d'aquesta indústria. També s'analitza el coneixement de l'artesania de l'os i les diferents zones de producció localitzades arreu de la península Ibèrica i en una part de França.

Paraules clau
Taller d'os, *decumanus*, *acus*, indústria òssia, *Baetulo*.

Introducció

Aquest article és fruit del treball de fi de grau del mateix títol presentat per Maria Font a la Universitat Autònoma de Barcelona, el juny del 2022, del qual en van ser tutores la Dra. Núria Romaní, professora titular de la UAB –a qui volem agrair el seu guiatge i implicació en tots els sentits a l'hora de tirar endavant el treball–, i l'Esther Gurri, arqueòloga del Museu de Badalona i coautora d'aquest article.

L'estudi es va centrar en la indústria de l'os a l'època romana, a partir de les peces treballades que han estat documentades en les diferents excavacions portades a terme a diversos espais a l'entorn del *decumanus* de la ciutat romana de *Baetulo*, i vol ser una primera aproximació a aquesta temàtica, en general, encara poc estudiada.

El marc de la investigació se centra en un anàlisi cronològic, tipològic i funcional de les peces en qüestió i en una recerca sobre l'ús i producció de l'os en època romana. El treball també té en compte l'estudi zooarqueològic, fet el 2009 d'una part del conjunt, que proposava l'existència d'un possible taller a la zona

del *decumanus*, un fet que va despertar la curiositat de la Maria Font per les peces treballades.

La cronologia que abracen les peces estudiades va del segle I aC al segle IV dC. La majoria són d'època imperial, en consonància amb l'evolució i esplendor de la ciutat i, en menor quantitat, n'hi ha de l'època baix imperial, a causa de la poca presència d'estrats d'aquesta cronologia a l'entorn del *decumanus* i a la ciutat romana en general. En total s'ha estudiat un conjunt de 75 peces del fons arqueològic del Museu de Badalona.

Els artesans de l'os. Indústria o tallers artesanals?

Abans d'entrar en matèria volem donar una visió general del coneixement que es té actualment d'aquesta indústria del treball de l'os i de l'artesanat que treballava aquest material a l'època romana.

Un dels primers problemes que ens trobem amb el treball de l'os i la banya és que desconeixem el nom que tenia aquest ofici en època romana. De forma genèrica, se l'ha volgut denominar *eborarius*, però aquest terme fa referència, segons les fonts clàssiques, al treball de l'ivori. Tot i això s'hi ha associat el treball de l'os i la banya perquè les eines i la manera de treballar-los són gairebé idèntiques.

Les fonts clàssiques pràcticament no parlen de l'ofici dels *artifices* (artesans) de l'os, però si que ho fan dels estris i objectes d'os un cop confeccionats, com les agulles pels cabells, les pintes, les espàtules, les agulles de cosir, les fusaioles, els *stylus*, etc. I per això, sovint s'ha dit que aquest treball el podien haver fet les dones, ja fos en un àmbit més domèstic, com una ocupació secundària, o fins i tot de manera més industrial. D'aquesta forma s'entendria el poc protagonisme d'aquest ofici a les fonts, però no en tenim cap prova concloent (Rodríguez, 2014, p. 355-356).

Sabem que les *ornatrices*, les pentinadores i maquilladores romanes, sovint esclaves, utilitzaven estris d'os com les pintes i agulles pel cabell (*acus crinalis*) per pentinar les seves mestresses. Ho veiem en una de les figures del monument funerari de Trier (Alemanya), en diferents mosaics de Tunísia, en algunes pintures de Pompeia o en els retrats d'El Fayum, on algunes de les dones representades porten agulles pels cabells (*acus crinalis*).

També s'han trobat nombrosos objectes de joc fets amb os. En aquest cas sí que coneixem de l'existència d'artesans especialitzats (*artifex artis tessalarie lusoriae*) però no sabem si treballaven únicament l'òs o si també usaven la fusta (Mezquiriz, 2009, p. 184).

La primera fase del treball de l'os començava, d'acord amb el que ens indiquen les troballes realitzades en els darrers anys, als escorxadors on els carnissers especejaven els animals. Abans de treballar-los, però, els ossos es netejaven per treure totes les parts cartilaginoses. Hi havia diverses maneres de fer-ho, segons les seves característiques i l'estat en què es trobaven. Així, es bullien, es col·locaven en calç viva, en vinagre o amb llet agra. Era una feina que, segurament, faria mala olor i es deuria fer fora de la ciutat. Tot i així, és important remarcar que el tema de la tolerància i la sensibilitat a les males olors a l'època romana era molt diferent del que ho consideraríem avui en dia.

Un cop els ossos eren nets, ja es podien treballar dins de la ciutat.

Aleshores es partia l'os, es seleccionaven les parts i es feien els primers treballs a la peça que passava per diverses fases

Ornatrices pentinant una senyora. Detall d'un monument funerari de Trier. Museu de l'estat de Renània.

d'execució. Es començava per fer els forats, un procés complicat en què l'os es podria trencar i, a continuació, es procedia al rascat i polit.

Les parts més utilitzades eren els metatars, metacarps, fèmurs, tíbies i, en general, ossos llargs que es valoraven per la seva duresa i resistència. Els talls es feien de manera transversal o vertical en funció de l'objecte que es volia produir. Sembla que el tall transversal es faria amb serra i el longitudinal, segons Beal (1983), amb escarpa i martell, encara que també es podia fer amb serra, tal i com Rodríguez documenta a Regina (Casas de Reina, Badajoz) (Rodríguez, 2020, p. 328).

Aquesta metodologia de producció segurament es va acabar perfeccionant amb la progressiva utilització del torn.

A part dels ossos també s'utilitzaven les banyes d'alguns animals. Podrien recuperar-se de la despresa natural, al seu lloc d'hàbitat muntanyenc, o bé aconseguir-se gràcies a la caça. En el cas de Badalona, sembla que la major part de les banyes procedirien directament d'animals que havien estat especejats.

Pel que fa a l'ivori, a *Hispania* no s'ha trobat cap taller que treballés només aquest material (*eborarius*), ja que aquest material prové del comerç exterior i, segurament, seria car i difícil d'aconseguir.

Les eines que utilitzaven els artesans de l'os s'assemblarien molt a les dels fusters i ebenistes: el torn per subjectar les peces, el torn per foradar-les i buidar-les, la serra, la llima, el trepant i la barrina d'arc per fer forats, així com fibres i pedres diverses per polir, com la pedra tosca o el gres, similar al d'esmolar ganivets i localitzat a la vil·la de Regina (Casas de Reina, Badajoz) (Rodriguez, 2014, p. 361-362) (Rodríguez, 2022, p. 329).

També cal tenir en compte que en els objectes fets amb os, la tècnica d'elaboració i, per tant, la seva tipologia, venia marcada pel seu ús i cal remarcar que els estris i les eines canvien poc de forma al llarg dels segles. Només alguns aplics de mobiliari i les agulles de cap decorades (*acus crinalis*) deixen una mica d'espai per a la creació.

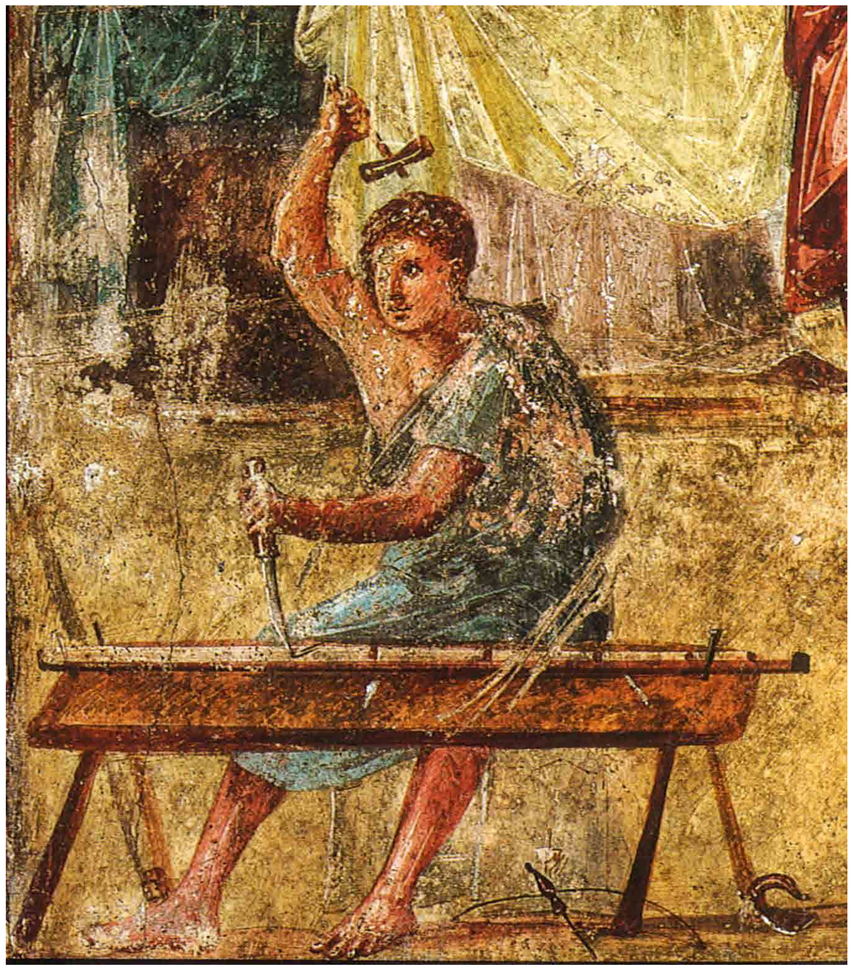

Treball del fuster. Detall d'una pintura mural de la Casa dels Vetti. Pompeia.

Els tallers d'os. Tipologia i ubicació

Però exactament on treballaven els artesans de l'os? Podem parlar d'uns tallers específics dedicats a la producció d'objectes d'aquest material?

Cal pensar que es tracta d'un ofici que necessita poc espai de treball, ja que ni les eines, ni els objectes que es treballen són gaire voluminosos. El taller podia formar part d'una casa més gran, però amb obertura al carrer, i podia estar situat prop de tallers de fusters o metal·listes, ja que sovint aquests artesans col·laboraven en la producció d'objectes. Tot i que, les evidències demostren que no hi ha sempre aquesta associació i que la distància entre tallers no sembla un fet determinant per aquesta possible associació.

Essent estrictes, i d'acord amb la pertinent definició, un taller és un establiment on es realitzen treballs artesans o manuals. En el cas de l'os treballat, es considera un taller quan trobem matèria prima, en brut o sencera, abans de tallar l'epífisi (extrem dels ossos llargs que s'uneix a la part mitjana) i la diàfisis (part extrema en que el cartílag s'ossifica), així com també retalls de talla, peces inacabades o en procés d'elaboració o, fins i tot, peces acabades.

Aquests tallers, d'acord amb les evidències arqueològiques, podien ser establiments temporals i no implicaven l'existència d'un espai físic ni d'unes estructures arquitectòniques definides, contràriament amb el que passava amb les anomenades *officcina* o taller-botiga, que eren centres de producció i venda estables.

L'únic taller-botiga conegut a la Península és a Mèrida. Es localitzà en una intervenció realitzada a la Casa del Mitreu, un habitatge suburbà extramurs, on s'hi documentà molta matèria prima i objectes en diferents fases de producció, datats entre els segles III-IV dC, així com dipòsits amb calç viva per netejar els ossos (Bustamante; Detry, 2019, p. 151-158).

Però el que més s'ha localitzat arreu de la Península són evidències de tallers d'os, tot i que això no vol pas dir que coneguem exactament on estaven ubicats. La majoria de materials relacionats amb el treball de l'os els trobem en escombreres i estrats de farciment d'espais abandonats, tant fora com dins de la ciutat.

És especialment destacat l'estudi de síntesi que elabora sobre aquests tallers, ubicats arreu d'Hispània, F. Germán Rodríguez Martín (2014). Aquest autor fa un recull de tots els llocs on hi ha presència de treball de l'os i on es pot documentar part de la cadena productiva d'aquesta matèria: ossos tallats, peces sense acabar, epífisis, etc. Com a resultat del seu estudi, recull quaranta-un llocs que es poden relacionar amb la indústria òssia, tot i que només dinou es consideren pròpiament tallers. D'aquests, tretze estan ubicats a nuclis urbans i quatre a nuclis rurals (Rodríguez, 2014, p.366).

A l'hora de valorar la possibilitat que a *Baetulo* hi hagués un taller, tal i com ja va afirmar Lídia Colominas l'any 2009 a partir del seu treball, ens va ser molt útil poder comparar-lo amb d'altres de la Península.

A la zona navarresa trobem tres jaciments: *Pompelo* (Pamplona), *Cara* (Santacara) i *Andelo* (Andión). En aquests s'hi han identificat unes tipologies i funcionalitats semblants a les del

conjunt de *Baetulo*; estris tèxtils (agulles i fusaioles), de tocador (pintes, agulles de cabell), cosmètica i medicina (cullerets, espàtules i sondes), d'abillament personal (penjolls, alguns fàl·lics), peces de joc (daus, fitxes, pots i tabes), de mobiliari (frontisses, mànecs i poms) i restes de matèria prima (banyes i trossos d'os sense treballar). La producció que es realitzava en els tallers de Navarra, estava principalment destinada al mercat local, amb un ventall molt ampli de tipologies documentades (Mezquiriz, 2009, p.162).

A Mèrida, a l'excavació realitzada a l'antiga caserna d'Artilleria *Hernán Cortés* sembla que també hi hauria un lloc de neteja i primera fragmentació dels ossos, fora de la ciutat, ja que només s'hi troben epífisis. Aquest fet fa pensar que hi podrien haver dos equips de treball, un fora la ciutat i un dins on es treballen les diàfisis. En aquest cas es tractaria d'un grup d'artesans més "industrialitzats", pel que fa a l'organització de les diferents fases del treball. En d'altres intervencions arqueològiques realitzades extramurs d'aquesta mateixa ciutat romana s'han localitzat d'altres abocadors on es recull material en diverses fases de producció. Les peces van des dels *acus*, *acus crinalis*, fusos, frontisses, objectes de higiene i medicina fins a d'altres com figuretes femenines, totes elles datades entre els segles III-IV dC (Rodríguez, 2012, p. 368).

A la ciutat romana de *Rubina* (Nanclares de Oca), Álava, en una intervenció realitzada el 2003 es van localitzar més de 200 peces d'os relacionades amb l'abillament personal, la indústria tèxtil, la medicina i la higiene, així com d'eines especialitzades. També hi ha presència d'un gran volum d'objectes sense acabar de treballar, així com restes òssies amb marques de treball que fan plantejar la possibilitat de trobar un taller in situ en un futur. *Rubina* no es l'única ciutat de la zona on es documenten peces d'os, també n'hi ha a *Veleia* (Iruña de Oca) que estava connectada amb *Rubina* per una via que arribava fins a *Pompaelo* (Pamplona). Aquí, també s'identifiquen diferents tipus d'objectes fets d'os. D'aquesta manera, amb les restes trobades a *Rubina* es planteja la presència d'un taller artesanal de caràcter local que podria abastir la pròpia ciutat i zones properes. No s'han trobat evidències físiques del taller, com eines per la preparació del material, i actualment no se sap la localització exacta del taller.

També trobem tallers d'os en els campaments militars de *Pistoraca* (Herrera de Pisuerga, Palencia) i *Petavonium* (Rosinos de Vidriales, Zamora), el primer amb un repertori que també proveïa a la societat civil i el segon, més restringit, només al món militar.

Finalment cal tenir en compte la documentació de tallers d'os en l'àmbit rural, alguns d'ells ens són propers com els de les vil·les de Torre Llauder i Can Rafart (Mataró) (Prevosti, 1981, p. 307-308, 353-355), així com també a la vil·la dels Antigons (Riudoms, Tarragona) (Prevosti, 2010, p. 247-264) i la vil·la dels Tolegassos (Girona) (Casas; Soler, 2003). En aquests jaciments hi trobem tot tipus de peces, des d'agulles de cosir, *acus crinalis*, o mànecs per les eines de treball. Les produccions trobades en aquests jaciments veïns són molt similars a les de *Baetulo*, sobretot per les tipologies més abundants (*acus*, *acus crinalis*), la quantitat de peces i la seva funcionalitat.

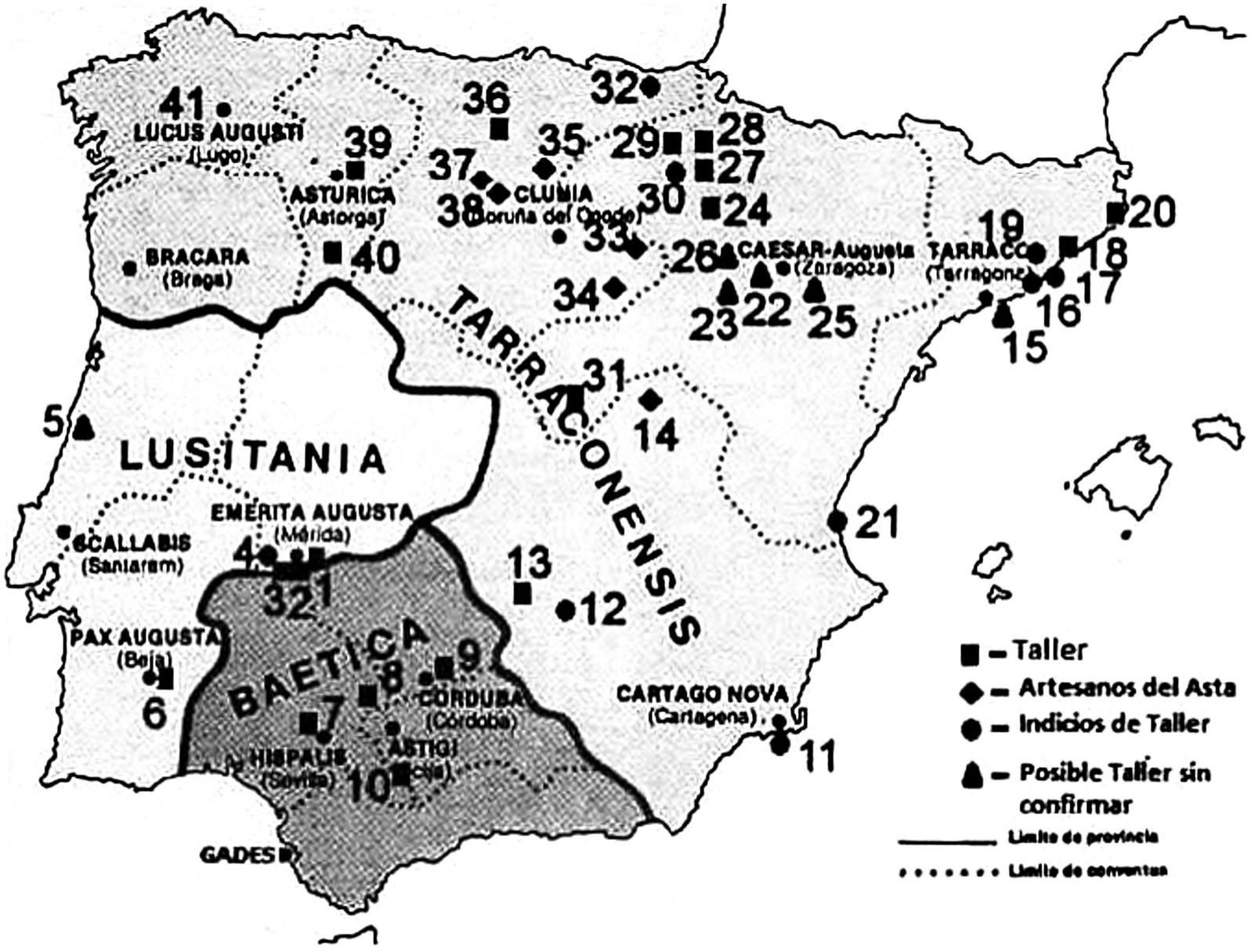

1-***EMERITA AVGVSTA*** (Mérida). **2**-Villa Torre Águila (Barbaño, Badaloz). **3**-Villa de **"Las Termas"** (Guadajira, Badajoz). **4-"Las Viñas"** (Lobón, Badajoz)
5-***CONIMBRIGA*** (Condeixa-a-Nova) 6-***PAX IVLIA*** (Beja) 7- ***Italica*** (Santiponce, Sevilla) 8-***REGINA*** (Casas de Reina, Badajoz) 9-***CORDVBA*** (Córdoba)
10-***VRSO*** (Osuna, Sevilla) 11- ***CARTHAGO NOVA*** (Cartagena) 12- ***MENTESA ORETANA*** (Villanueva de la Fuente. Ciudad Real) 13-***SISAPO*** (La Bienvenida. Ciudad Real
14-Huete (Cuenca) 15-***TARRACO*** (Tarragona) 16-***BAETVLO*** (Badalona) 17-***ILVRO*** (Mataró) 18-Villa de Torre Llauder (Mataró) 19-Villa de Can Rafart (Mataró)
20-Villa de Tolegaso (Girona) 21- ***SAGUNTUM*** (Valencia) 22-***CAESAR AUGUSTA*** (Zaragoza) 23-***BILBILIS*** (Calatayud) 24-***CALAGVRRIS*** (Calahorra)
25-***CELSA*** (Velilla de Ebro, Saragossa) 26-***TVRIASO*** (Tarazona) 27-***POMPAELO*** (Pamplona) 28-***ANDELO*** (Andión, Navarra) 29-***CARA*** (Santacara, Navarra)
30- Villa de Arellano (Navarra) 31-***COMPLVTVM*** (Alcalá de Henares) 32-Iruña (Álava) 33-***NVMANCIA*** (Garay, Soria) 34-***TERMANCIA*** (Montejo de Tiermes, Soria)
35-Castrojeriz (Burgos) 36-***PISORACA*** (Herrera de Pisuerga) 37-Villa de la Olmeda (Saldaña, Palencia) 38-Villa de "La Teja" (Quintanilla de la Cueza, Palencia)
39-***ASTURICA AVGVSTA*** (Astorga) 40-***PETOVONIUM*** (Rosino de Vidriales) 41-***LVCVVS AVGVSTVS*** (Lugo)

Mapa de la Península ibèrica amb la distribució de la indústria d'os documentada fins el 2014 (Rodriguez, 2014, p. 366)

Els tallers francesos

Al continent europeu tenim més evidències de l'existència de tallers. La majoria d'estudis que en coneixem es van realitzar a partir dels anys vuitanta i es concentren en jaciments gal·lo-romans, en territori francès. Els primers estudis es van presentar al Museu d'Arqueologia de Dijon i més tard Béal (1983) va continuar la línia d'investigació, assentant les bases d'una tipologia de classificació exhaustiva d'aquests objectes d'època romana que es va convertir en referent. Els estudis realitzats en les col·leccions òssies del jaciment de Var (França) van esdevenir també, un model, tant per la seva amplia tipologia, com per la seva cronologia des de finals del s. IV aC fins el s. V dC (Blasco, 2022, p. 7).

Un altre exemple de taller es el de la ciutat romana de *Lemonum*, situada a l'actual Poitiers, França, entre els rius Boivre i Clain. L'estudi realitzat a la col·lecció d'objectes d'os treballat ha permès identificar una sèrie de tallers especialitzats dins de la trama urbana. En el cas d'aquesta ciutat la producció d'aquests tallers està relacionada amb botigues, de zones comercials i residencials que estan connectades amb els carrers principals de la ciutat. La producció és molt variada, sobretot articles d'abillament personal (*acus crinalis*, pintes), objectes de tocador (culleretes o sondes auriculars), estris relacionats amb filar i teixir (*acus*, fusaioles) i objectes de mobiliari (frontisses), però la seva deposició estratigràfica, sempre són abocadors o farciments de nivell, es a dir, no hi ha un espai clar de treball en els estrats d'ocupació (Bertrand, 2005, p. 101-104).

En un altre jaciment francès, l'Espace Mangin à Fréjus (Var), es van documentar moltes tipologies de peces que mostren una artesania especialitzada dins la trama urbana, però, novament, a partir de la posició estratigràfica dels objectes. De fet, la matèria prima sense treballar i les peces sense acabar es van localitzar en estrats d'abocament de deixalles, que s'havien utilitzat per omplir i terraplenar i, per tant, no podem aclarir la presència d'una *officina* o taller a l'espai central de la ciutat (Lemoine et Rodet-Belarbi, 2018, p. 343-352).

El taller d'os de *Baetulo*

A *Baetulo*, a la zona del *decumanus*, entre aquest carrer i el *cardo minor* que porta a les Termes, es va trobar l'any 1997 un taller d'os –que encara avui es pot veure representat en l'itinerari que recorre l'espai Termes-*Decumanus*. Aquest taller va ser estudiat per Lídia Colomines l'any 2009, a nivell tafonòmic. Es van documentar fins a quatre centes vuitanta-nou restes de fauna i trenta-cinc ossos treballats, que analitzarem més endavant. Per a la fabricació d'aquests objectes es van utilitzar ossos de mamífers però no tots s'usaren de la mateixa manera, ni van servir per a fer els mateixos objectes. Els artesans seleccionaven els ossos en funció de les peces que havien de fabricar. En aquesta tria hi podia influir l'espècie, la part anatòmica, l'edat o el sexe de l'animal, per aquesta raó resulta tan interessant aquest estudi ja que aporta molta informació relativa a aquests aspectes.

Ara sabem que a *Baetulo* s'utilitzaven els mateixos tipus d'animals que a la resta de l'imperi per fer objectes d'os. A part dels cèrvids, molt apreciats sobretot per les seves banyes, s'usaven els bòvids, el porc senglar i el porc domèstic (*sus scorfa*, *sus domesticus*). Més concretament a la plaça Font i Cussó els animals que més s'han trobat són el porc i el bou.

Pel que fa a la selecció anatòmica, del porc les parts més utilitzades eren el crani, els maxil·lars i les mandíbules i del bou els metàpodes, el crani i les costelles. Era recomanable utilitzar

ossos d'animals en edat adulta, ja que es quan els ossos estan fusionats i tenen la mida màxima, també són més densos i adequats per a la fabricació d'objectes.

A Badalona s'han localitzat restes d'animals de totes les edats emprats pel sacrifici ritual o religiós, ja que els animals per a consum alimentari es sacrificaven més joves. Tot i això, les parts anatòmiques registrades són de baix contingut carni, com el cap i la part distal de l'animal.

L'activitat del taller de *Baetulo* era especialitzada, és a dir, es treballava només l'os i estava immersa dins de l'entramat artesanal urbà. Per tant formava part del circuït econòmic general de la ciutat.

Per tancar aquest apartat, podem dir que el taller que trobem a *Baetulo* era de caràcter local. Sembla que l'activitat que es generava era a petita escala, per abastir la ciutat, i potser, el seu territori proper. Tot i que tampoc podem descartar l'existència de xarxes comercials amb altres nuclis del seu entorn.

Els diversos exemples exposats ens fan concloure que tant als jaciments peninsulars com els francesos, les restes òssies estan en estrats de posició secundària, es a dir, abocaments, encara que es trobin dins de la trama urbana. Això fa que, en alguns casos, s'apunti la possibilitat de que es tracti d'abocaments domèstics, més que no pas d'una activitat productiva especialitzada, però en d'altres casos –i també en el de *Baetulo*– les característiques d'aquestes deixalles òssies semblen recolzar la teoria de l'existència d'un taller. Si hi havia o no alguna botiga similar a la documentada a Mèrida és difícil de saber, especialment a causa dels nombrosos canvis urbanístics experimentats en aquesta àrea de la ciutat.

El material d'estudi. Les excavacions consultades

El material d'os estudiat prové de les diferents campanyes d'excavació que s'han portat a terme des dels anys vuitanta del segle passat al barri de Dalt de la Vila, i, més concretament, a la zona de conreu de la Torre Vella, una de les cases senyorials de la Badalona medieval que era propietat dels marquesos de Barberà. Aquests terrenys de cultiu eren anomenats popularment com *El Clos de la Torre*, ja que els horts estaven limitats per una tanca.

Els límits geogràfics d'aquestes intervencions són els carrers del Temple i de les Termes romanes, per la part nord, l'edifici de la Torre Vella (actualment Escola Cultural), i per la part sud, pel subsòl de l'actual edifici d'habitatges de la plaça Font i Cussó.

Aquesta zona va començar a ser excavada en la seva part baixa –actual Pl. Assemblea de Catalunya– per Joaquim Font i Cussó els anys 1934-1936. I, posteriorment, entre els anys cinquanta i seixanta del segle passat, Josep M. Cuyàs Tolosa n'excavà la part baixa on descobrí les termes romanes –avui visitables al subsòl del Museu–, i el que avui anomenem el Jardí de Quint Licini, però també tots els solars que es van anar urbanitzant a l'entorn de l'actual carrer Laietània. Si bé, el Clos de la Torre no s'arribaria a urbanitzar fins a l'any 1976, quan es començà a plantejar la possible prolongació del carrer Germà Bernabé.

Va ser a conseqüència d'aquest projecte que Francesc Tarrats va aconseguir realitzar una sèrie de cales i sondeigs per recuperar i avaluar la importància de la zona en aquell moment. Es van delimitar tres sectors que van constatar la presència d'un edifici públic (actual zona de *tabernae* o botigues), en el primer; en el segon una claveguera nord sud (actual *cardo minor*) i altres construccions sense definir i , finalment, en el tercer, diverses

estructures, algunes relacionades amb activitats industrials. Tot i aquestes interessants evidències arqueològiques, a la part nord d'aquest espai, a tocar de la Torre Vella, s'hi va acabar construint un edifici de pisos. Afortunadament, però, un defecte de forma en la llicència d'obra, va permetre el seu enderrocament l'any 1981.

Un cop net el solar, va començar una nova campanya d'excavacions arqueològiques, aquest cop en extensió, a la zona de l'edifici enderrocat; una àrea que, en l'actualitat, ocupa la plaça Font i Cussó.

Al setembre del 1982 s'iniciaren les primeres excavacions gestionades des del Museu de Badalona. Es començà per la zona nord, tocant a la Torre Vella. Es va identificar la part sud d'una illa (*insulae*), delimitada per dos *cardines* (carrers direcció muntanya-mar) i per un *decumanus* al costat de mar. Es tractava d'una construcció homogènia que va ser interpretada com un edifici de *tabernae* (botigues o locals comercials), per la seva distribució interna i el fet que presentaven grans obertures al *decumanus maximus* (Subias, E; Aquilué, X, 1984). Es va anomenar cada taberna amb una lletra de la A a la E. Encara que els treballs van acabar-se el 1984, aquestes restes es van seguir excavant posteriorment, un cop ja protegides sota la plaça, ja que en aquestes campanyes dels anys vuitanta no es va arribar al sòl geològic.

A la part sud-est d'aquesta zona es va projectar, uns anys més tard, la construcció d'un edifici que propicià una nova campanya de treballs arqueològics, coneguda amb el nom de *solar Duran*, en referència al promotor d'aquesta obra. L'excavació es va fer des del maig de 1987 fins el gener de 1989, en dues fases: a la primera es van ajuntar una sèrie de cales formant una gran cala, anomenada quadre B, i a la segona fase es varen excavar individualment la resta de cales, trenta sis en total.

Les estructures que es van trobar al quadre B corresponen a tretze àmbits o habitacions, algunes de les quals limitaven amb el *decumanus*. A partir d'aquesta excavació es va poder fer una seqüència estratigràfica del solar que anava des del segle XIX fins a l'època tardorepublicana.

Sembla que en aquest període hi podria haver hagut un magatzem en una zona on es van trobar les empremtes de diverses dolia. Es dataren d'època augustal alguns dels àmbits documentats que donaven al *decumanus*, que ja es van atribuir a un mateix edifici, algunes amb pavimentacions, com així s'ha vist en excavacions posteriors. En època flàvia es compartimentà l'espai. La darrera ocupació romana que es va documentar era de finals del segle V dC – inicis del segle VI dC, moment al que correspon un terraplenament de la zona amb la presència d'un monument funerari. Aquestes excavacions van posar de manifest una important activitat edilícia en aquest sector de la ciutat així com també una gran activitat humana (Llobet; Puerta, 1988).

No seria aquesta la darrera campanya que es portaria a terme en aquest punt, però les posteriors ja es farien des del subsòl de l'actual Plaça Font i Cussó. Així, durant gairebé 10 anys es van excavar les restes no esgotades com a pràctiques del Departament d'Història Antiga i Arqueologia de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, sota la direcció del Dr. Josep M. Gurt i de les arqueòlogues Montserrat Comas i Pepita Padrós. Per aquestes campanyes es va dividir la part sud del *decumanus* en quadres numerats amb lletres no correlatives (B, C, D, E, F, J i K).

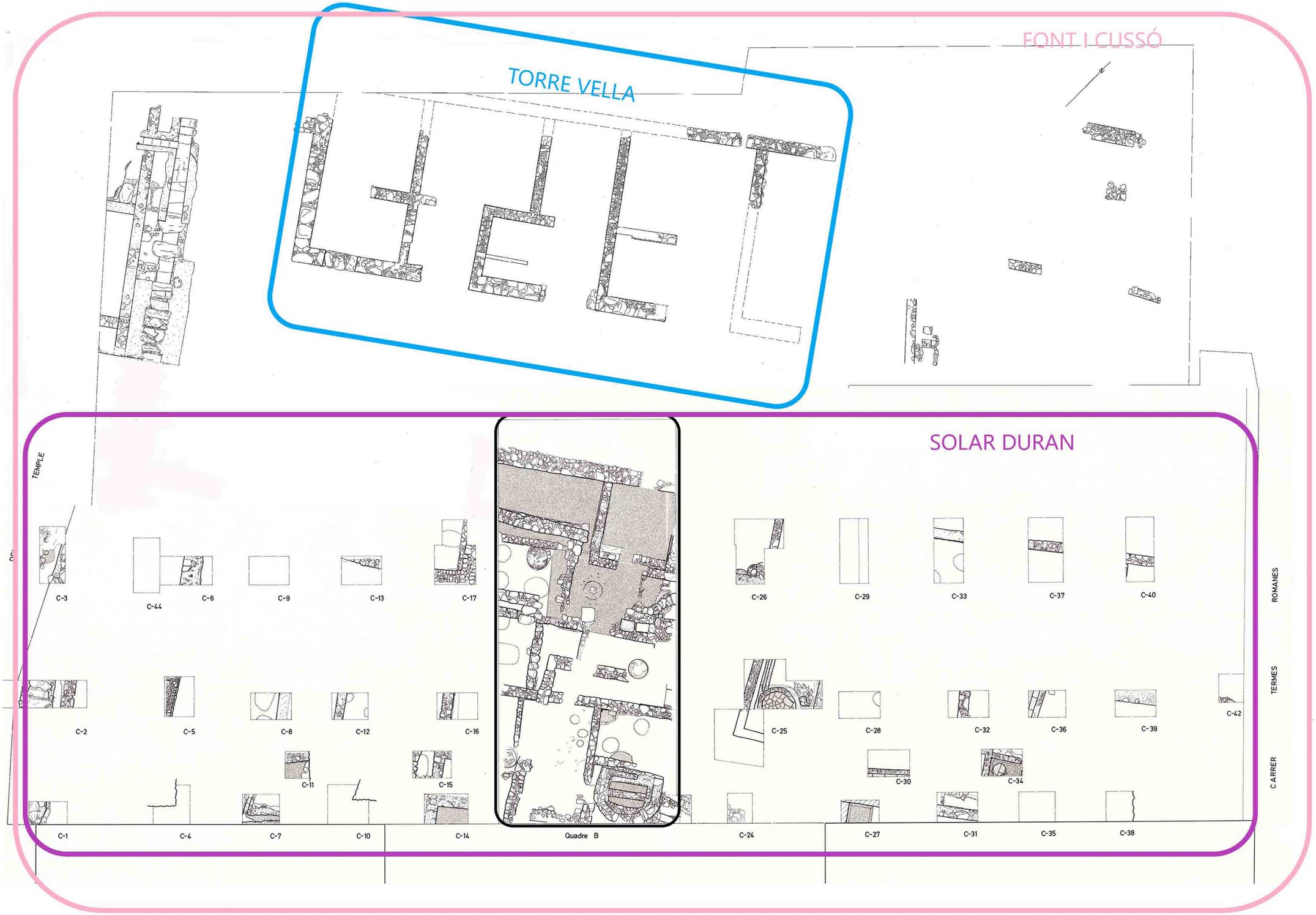

Planta de les excavacions de la Torre Vella (1982-1984) i del solar Duran (1988-1989). Base planimetria Antoni Fonollà. Museu de Badalona

El resultat dels treballs d'excavació en aquesta zona van donar a conèixer una part de l'urbanisme de la ciutat romana de *Baetulo*, articulat mitjançant el *decumanus maximus*, part del *cardo maximus* i un *cardo minor*, que defineixen cinc *insulae*. La primera d'aquestes insules està formada per les *tabernae* situades a prop del fòrum de la ciutat (*insula* A). L'*insula* B està situada al sud de les *tabernae*, limitada pel *decumanus* i, als costats, pel *cardo maximus* i el *cardo minor*. L'*insula* E, al NE del *cardo minor*, està constituïda per cases i *tabernae* i l'*insula* D, no s'ha pogut saber quins elements la formarien ja que es documentaren parcialment i no es van conservar (Sánchez, 2008, p.3-4).

Catàleg i funcionalitat de les peces estudiades

A *Hispania* s'elaboren la mateixa tipologia de peces que a la resta de l'Imperi. Es creu que cada *officina* o taller produïa unes peces per a un mercat local i la seva àrea d'influència, sense que sembli que hi hagi un mercat comercial d'abast geogràfic més ampli.

Tot i que s'ha dit que el comerç de les peces més fines i l'ivori prové de mercats estrangers, així com de tallers que tenen un repertori de peces molt extens, encara no en podem establir una diferència clara. No hem d'oblidar que a la Península, el treball de l'os comença en èpoques prehistòriques, i a

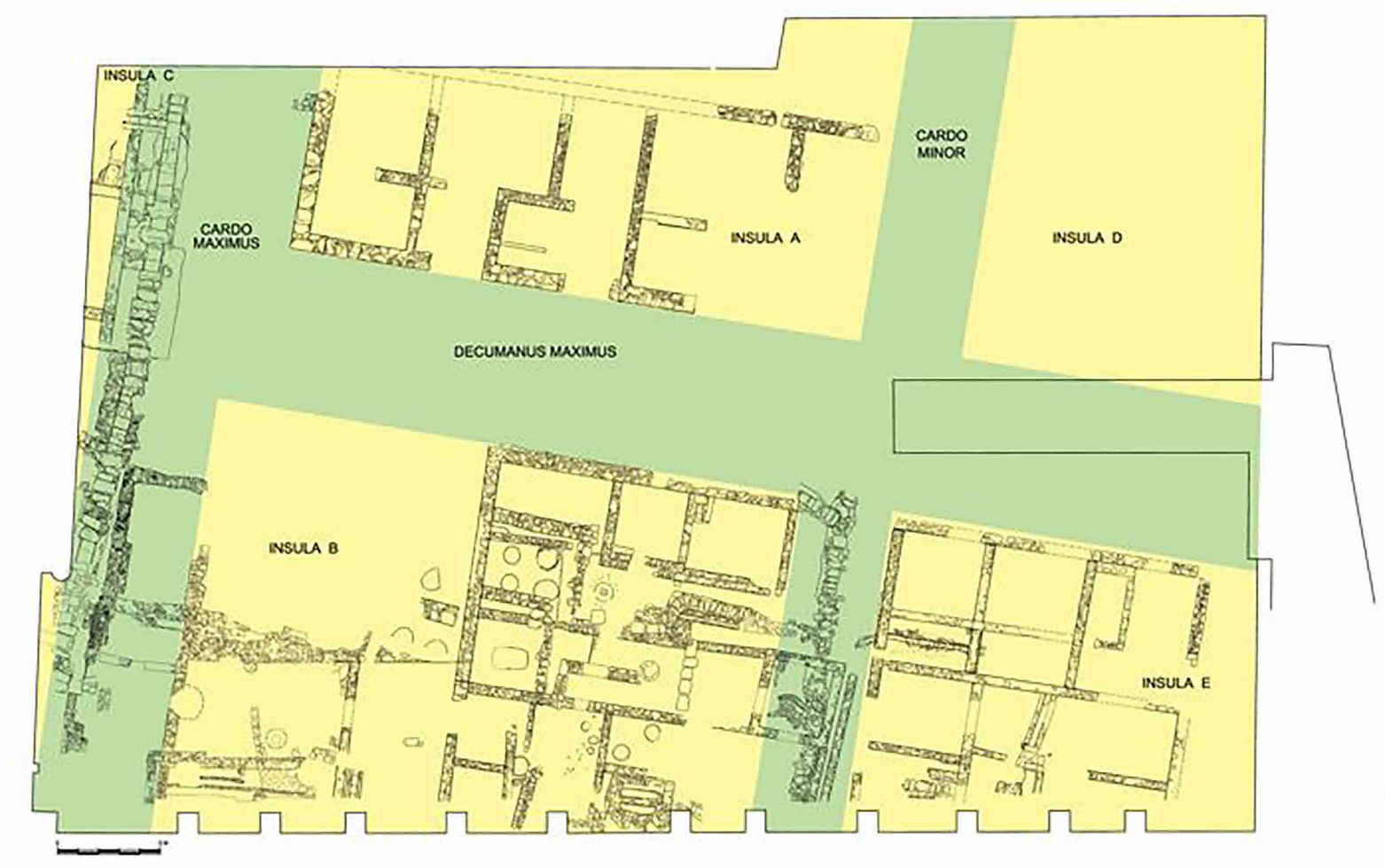

Planta de la zona del *decumanus*. Les insules i els carrers apareixen marcats amb un color diferent.

Badalona també el tenim documentat en època ibèrica. (Rodríguez, 2014, p. 364)

Es van analitzar un total de 75 peces pertanyents a les diferents campanyes d'excavació abans esmentades. S'han diferenciat catorze tipologies d'objectes que, un cop feta la classificació hem agrupat en vuit categories funcionals.

Mobiliari

Les frontisses. N'hem documentat set exemplars. Antigament se les ha anomenat *flautes* pels seus forats, però ja fa temps que se n'ha determinat la seva funció. Aquestes peces circulars es feien amb ossos llargs i gruixuts que es transformaven en cilindres, se'ls feien uns forats i després es buidava la part de la medul·la on el teixit era més tou. En els diferents orificis s'hi col·locava una tija de metall o fusta que s'emmetxava a la porta del mobiliari. D'altra banda, per dins el tub central també hi havia una altra tija que s'emmetxava a la part superior i inferior del moble. Les peces, un cop acoblades, formaven la xarnera que permetia l'obertura i el tancament de portes d'armaris, capses, etc. En el conjunt trobat a la zona del *decumanus* se'n documenten quatre de mida petita i amb només un forat (MB 12526, 13345, 12555, 12527, 12525 (Fig. 6, 8-10) i dos fragments de frontissa més llarga amb decoració de tres línies incises (MB 12545, 12530). L'ús d'aquest element s'estén per tot el món clàssic (Mezquiriz, 2009, p.186) i a la península Ibèrica es documenta la seva presència en la majoria de conjunts excavats (Rodríguez, 2014, p. 375).

Els aplics. N'hem documentat set, tres dels quals s'haurien treballat a partir d'ossos llargs. Es tracta de peces en què hi ha un important treball de decoració en relleu. L'aplic MB 3766 és una peça semicircular allargada en què s'ha treballat la

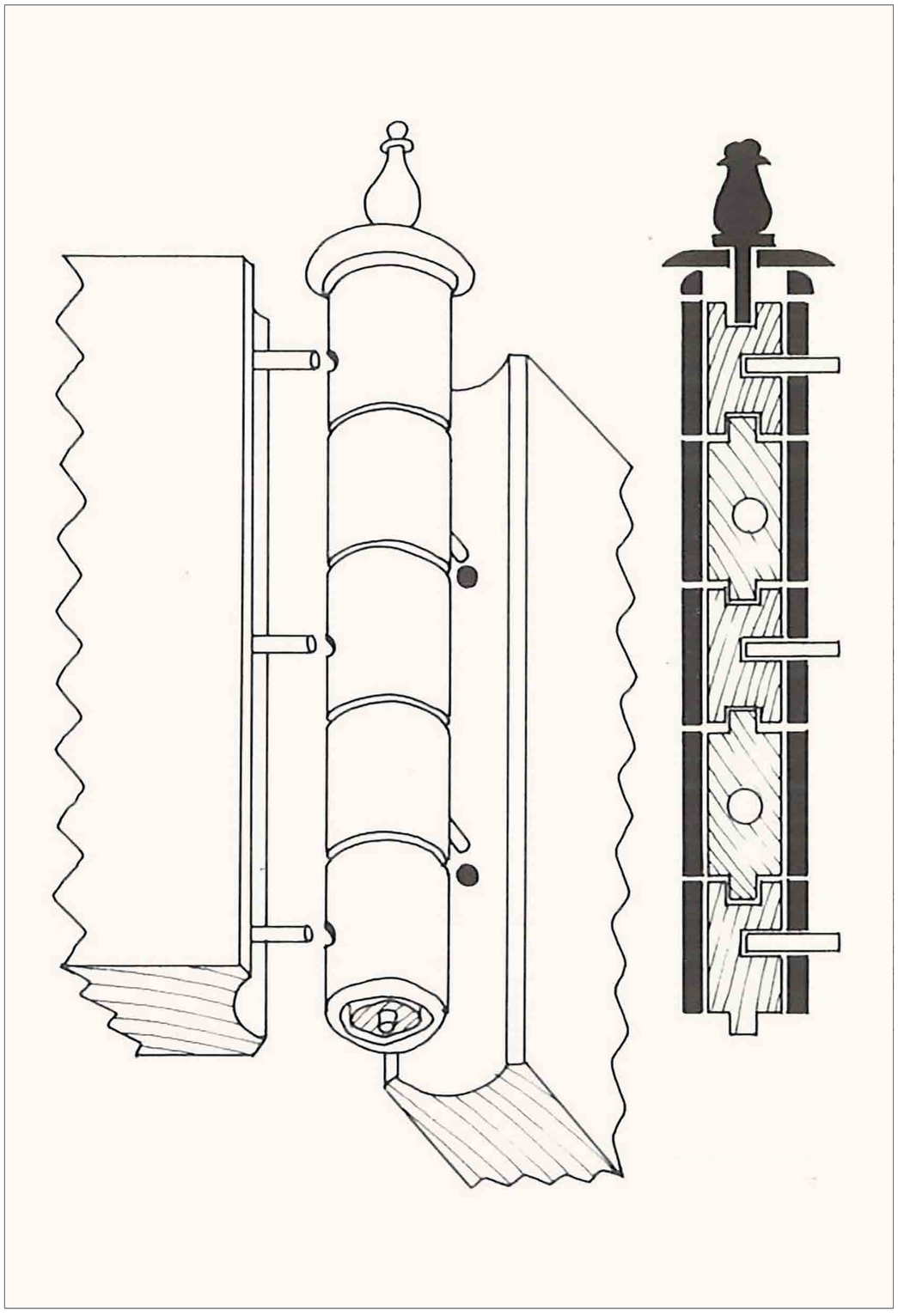

Fig. 5. Esquema de funcionament d'una frontissa d'os (Deschler-Erb, 1998, p. 182)

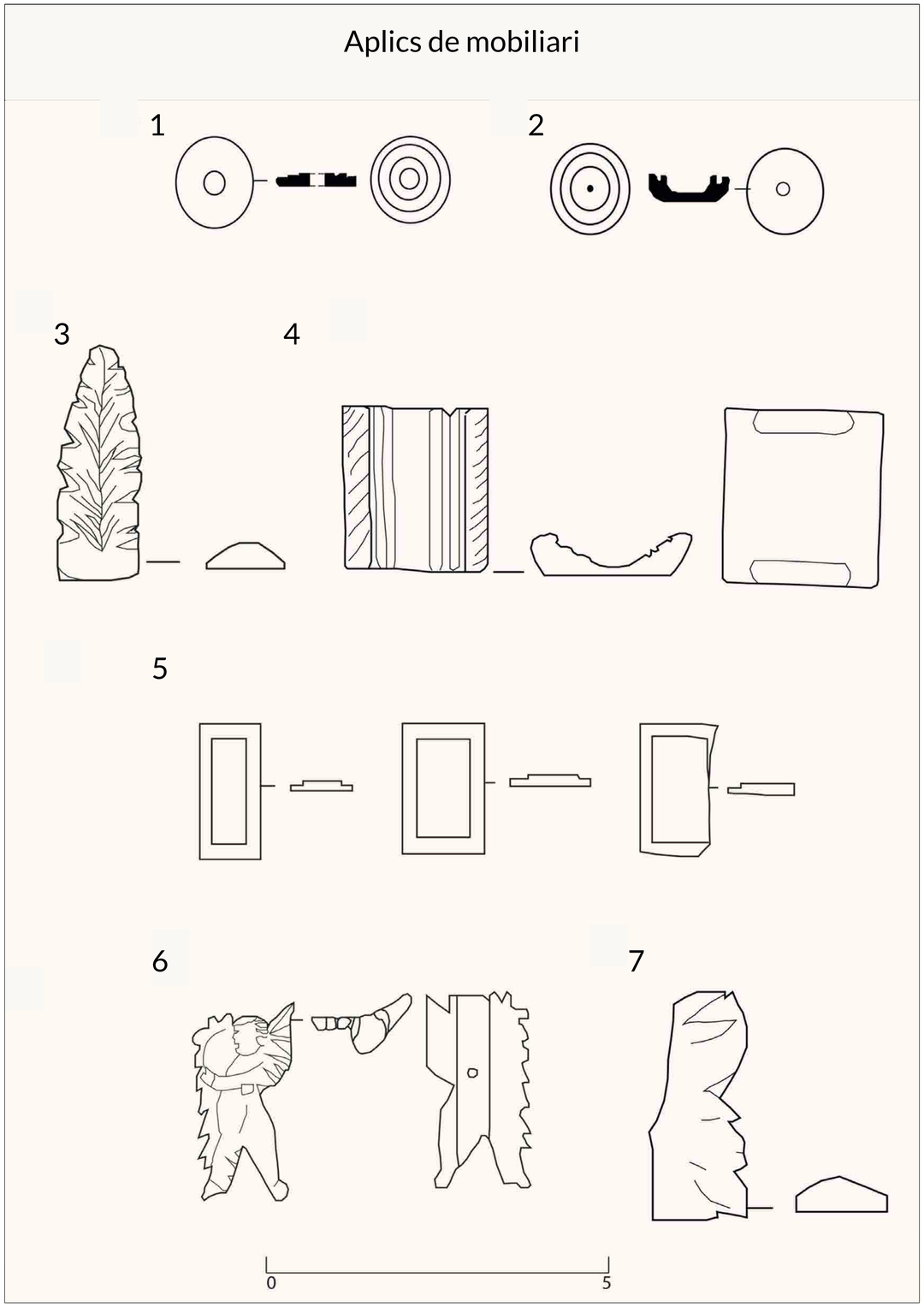

Fig. 6. Peces de mobiliari: 1-7. Aplics. 8-10. Frontisses: Dibuix M. Font.

part interna d'un os llarg, cosa poc freqüent. Ens els extrems llargs hi ha una decoració en relleu en forma de cornisa, els extrems llargs decorats i els altres llisos. A la part del darrera, té dos encaixos rectangulars per fixar-la al mobiliari (Fig. 6, 4). L'aplic MB 6581, també treballat a partir d'un os llarg, té forma de fulla d'acant allargada. El treball de tall i incisió de la peça és detallista i de gran finesa. La part del darrera és totalment llisa, però segurament decoraria algun tipus de mobiliari (Fig. 6, 3). L'aplic MB 8357 està també ben treballat, encara que d'una manera una mica tosca. Hi observem Cupido de perfil amb intenció de llançar una fletxa, amb les cames obertes, una darrera de l'altra. A la part del cos i cap s'hi pot observar el perfil d'una fulla, segurament per fer la peça més compacta. Sota el braç de la figura hi ha un petit requadre que és una tija d'os per encaixar-la al moble. A la part del darrera podem veure clarament que està fet a partir d'un os llarg, ja que observem el solc medul·lar, així com la tija que el subjectaria al moble (Fig. 6, 6).

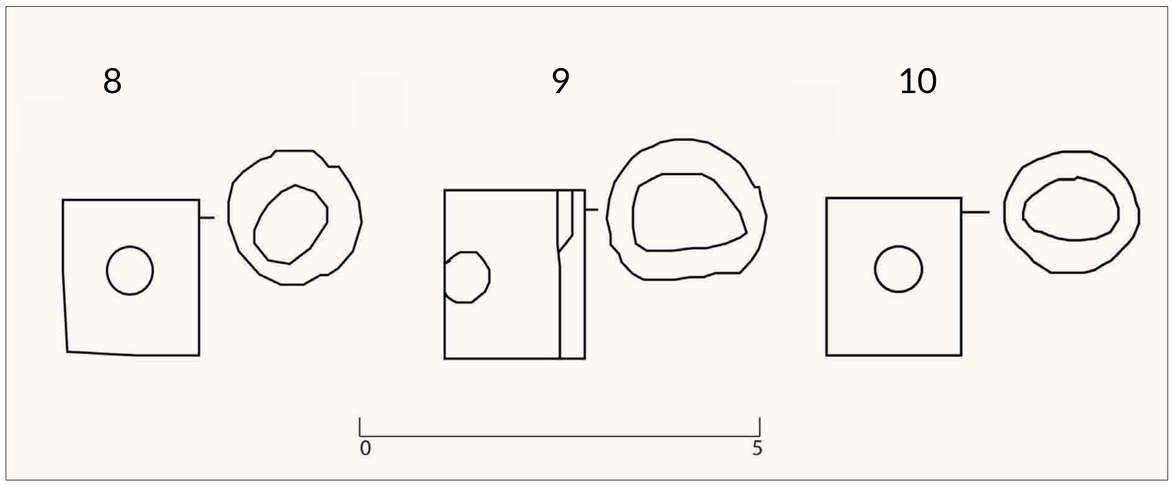

Tenim però un tipus d'aplic, format per tres peces rectangulars que deurien estar aplicades a un mateix moble (el MB 6549). Són peces senzilles i petites, de mida màxima 3x2x0,4 cm, tenen un rebaix als extrems fent que ressalti la part central. Està ben polida i, pel seu poc gruix, pensem que podria estar feta amb un os de mandíbula. La part del darrera està polida amb unes incisions, una d'elles no la podem llegir. En una altra hi observem una numeració incisa amb el número IIII (IV), i en l'altre la numeració també incisa amb el número VII. Pensem que podria ser una numeració que l'artesà va escriure al darrera per saber l'ordre de col·locació de les peces. Per les seves dimensions pensem que podria tractar-se de la decoració d'una caixa (Fig. 6, 5).

Fig. 7. Aplic de mobiliari amb forma de Cupido. Foto: Albert Cartagena
Mides:6,5x7,7x0,4 cm

També s'han documentat dos aplics circulars, amb una decoració en relleu, en un cas, un fent escala fins al centre (MB 12566), i l'altre, amb el centre més enfonsat i fent relleu als contorns (MB 3701) (Fig. 6, 1-2).

Com hem vist, tots són elements decoratius que normalment s'apliquen a la superfície d'un moble o caixa, sobretot a les parts inferiors o superiors o als angles, per donar un acabat més ric. En el cas de les caixes trobem peces treballades d'os a l'entorn dels panys, i sovint també s'utilitzen per tapar les línies dels assemblatges.

Medicina

En aquesta categoria trobem sondes auriculars, que es feien servir per la higiene de les orelles o també, en àmbit mèdic, per manipular o netejar ferides de manera que no es tocava amb les mans la zona afectada. També servia per aplicar ungüents. Per una funció similar, també són abundants les culleretes (*lígula*), de cassó rodó o allargat i espàtules, que en aquest treball no hem documentat. La sonda que aquí analitzem (MB 11249) és, de moment, un tipus únic al jaciment, Lídia Colominas creu que està feta a partir de l'estella d'un os llarg. Està finament treballada i, tot i que només se n'ha conservat la meitat, la part del mànec i la cassoleta circular a l'extrem (llargada 4 cm; gruix mànec 2-3 mm, diàmetre cassoleta 2 mm), a ben segur era una eina per un treball precís (Fig. 13, 1).

Abillament personal

En l'àmbit de la higiene i la cosmètica trobem diversos elements d'os que formaven part dels tocadors de les dones romanes. A *Baetulo* s'han documentat remenadors de perfum i tapadores de píxide, així com penjolls i agulles pels cabells.

El píxide era un petit pot o caixeta circular, feta d'os, que servia per guardar-hi perfums o ungüents. A Badalona en trobem les seves tapadores i, de moment, no hem identificat entre els fons arqueològics cap fragment del cos d'aquest objecte. A la zona estudiada se n`ha documentat una (MB 3767) (Fig.10, 4).

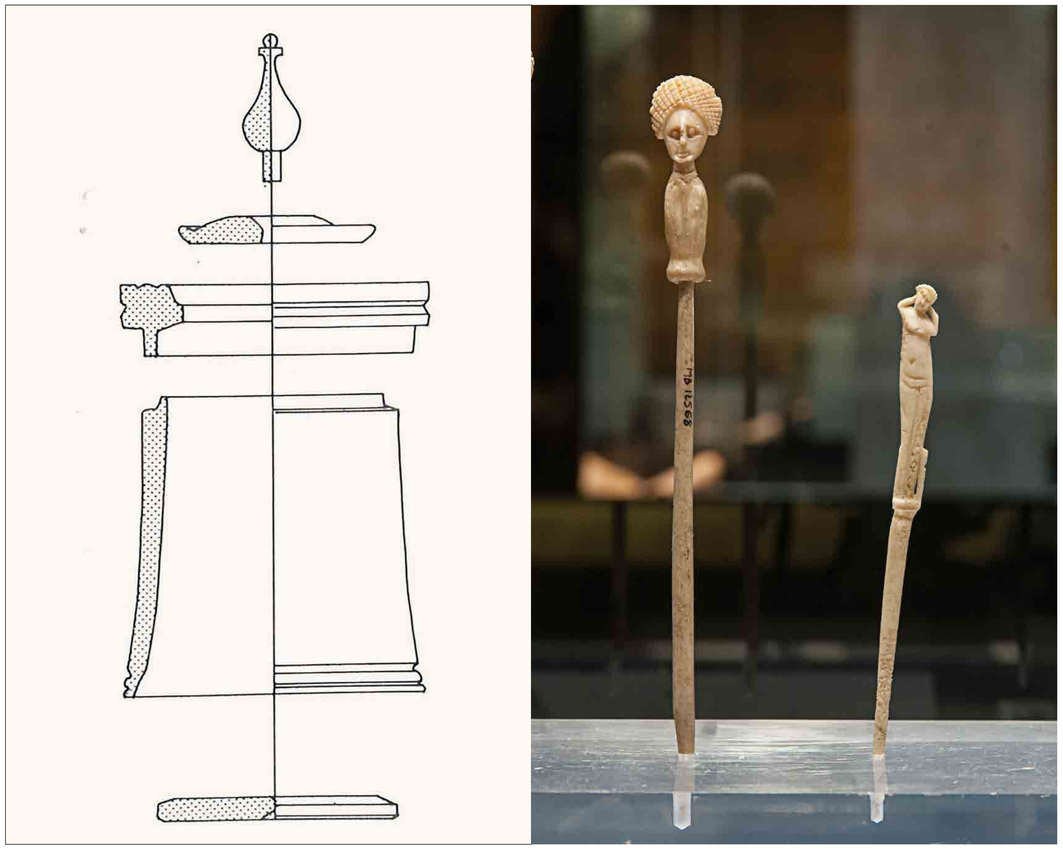

Fig. 8. Secció d'un píxide d'*Augusta Raurica*, Augst, Suïssa (Deschler-Erb, 1998, p.179)

En aquesta categoria incloem també les agulles pels cabells *(acus crinalis)*. Aquests objectes femenins s'utilitzaven per sostenir els recollits dels pentinats i, si eren molt decorades, donaven un grau de distinció a qui les portava. Tenen, per la part no decorada, un acabat en punta per facilitar la introducció en els cabells de la trossa o del recollit. L'acabat del cap de l'agulla pot ser simplement una circumferència. En aquesta zona en tenim documentades cinc, algunes fragmentades, dues amb el cap en forma de bulb llis, sense cap tipus de relleu (FC.97.538) que pertanyen al tipus III de *Complutum* (Fig. 10, 1), una amb el cap en forma de pinya i a sota dues línies tornejades (MB 3324), que correspondria al tipus XIII de *Complutum* (Rascon et alii, 1995, 328) (Fig. 10, 2), i dues amb el cap treballat de manera gairebé escultòrica, representant un bust femení amb dos pentinats d'època flàvia (MB 6512 i 6513) (Gurri, 2021, 16). D'aquest darrer tipus de peces també se'n documenten a los Banyales, Uncastillo, Saragossa (Andreu, 2013, 121), amb masculí a la vil·la romana de Torre Águila, Barbaño, Badajoz (Rodriguez, 2014, 369), a Empúries (Llecha, 1986, 37), a Trion, Lió, França (Beal, 1983, 288 i T XXXVI) o a Pompeia, també amb bust masculí i variants (D'Ambrosio, 2001, 28).

A la zona estudiada s'ha documentat també un botó. Es tracta d'una tija amb dos extrems circulars un pla i l'altre semiesfèric, de 2 x 2 cm (MB 6552), tot i la seva mida sembla ben treballat i polit (Fig. 12, 2). Cal aclarir que a l'època romana no existien els botons tal com els coneixem nosaltres, sinó que més aviat funcionarien com els actuals botons de puny i servien per unir els dos extrems de les teles de les túniques.

Pel que fa als penjolls, a la zona estudiada se'n va documentar un de tipus fàl·lic. Un amulet, en forma de fal·lus o *fascinus* que

servien per espantar els mals esperits, les malediccions del mal d'ull, etc., ja que els romans eren molt supersticiosos. Hi ha diferents tipologies d'amulet, en aquest cas té un forat al centre (MB 3697). En alguns escrits s'han interpretat com peces d'una ruleta, cosa que actualment no sabem del cert. En tenim un paral·lel a la vil·la dels Antigons, Reus (Abras, 2014, p. 49). L'acabat, molt polit i brillant i el color clar del material, va fer pensar a Lidia Colominas que aquesta peça podia estar feta amb ivori o banya (Colominas, 2007, p. 106).

Fig. 9. Penjoll de forma fàl·lica. Amulet.
Foto: A. Cartagena
Mides: 3,5x1,1x0,5 cm

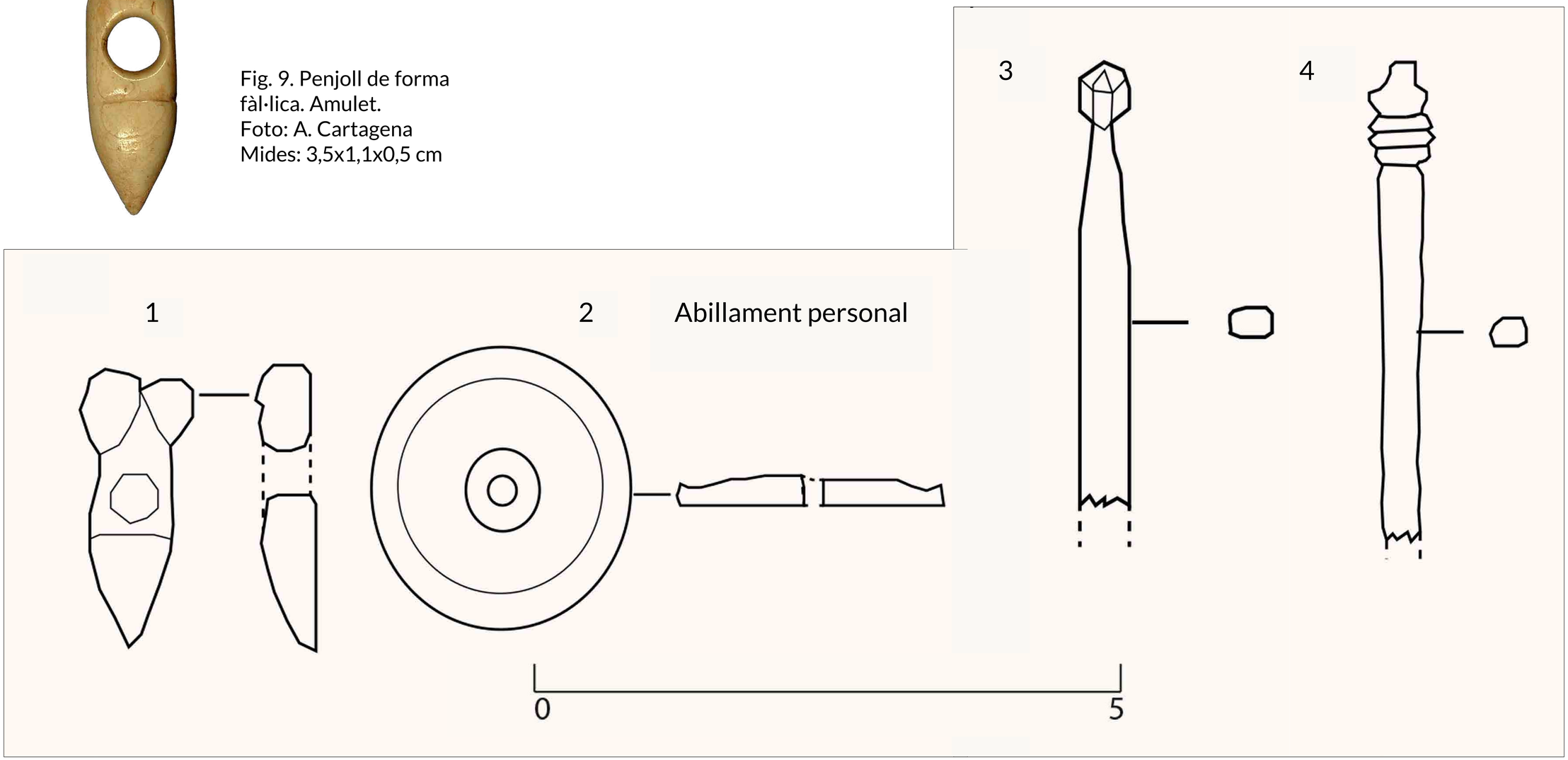

Fig. 10. Peces d'abillament personal: 1. Penjoll de forma fàl·lica, amulet 2. Tapadora de píxide. 3-4. Agulles pel cabell; Dibuix M. Font.

Jocs

Els romans practicaven molts tipus de jocs tan a la infància com a l'etapa adulta. Tant es jugava a jocs d'atzar –prohibits per les lleis quan hi havia apostes amb diners al darrera–, com els d'estratègia. Per als jocs d'estratègia s'utilitzava un tauler *(lusoria tabula)* i fitxes *(calculus)*. Però en els taulers també es podien jugar jocs d'atzar amb els daus *(tesserae*) i les fitxes.

Les fitxes (*calculus*) fetes d'os solen ser més escasses que les que estan fetes de ceràmica (Mezquiriz, 2009, p.184) i d'altres materials, com el vidre o la pedra. La majoria de fitxes d'os són circulars, però també poden tenir formes allargades, portar gravat un número o un adjectiu o tenir forma d'animal amb un número gravat a la part llisa (Gurri, 2013, p.45). La documentada en aquesta zona és circular, llisa i polida d'1,5 cm de diàmetre (MB 6537) (Fig. 11, 1).

Els daus (*tesserae*, *cubi*) eren cubs d'os, que tenien els costats numerats de l'I al VI, de manera que les cares oposades sempre sumaven set. Es posaven en un pot *(fritillus)*, s'agitaven i es tiraven al tauler de joc. A diferència de les tabes, es tiraven de tres en tres, número de la sort en les supersticions romanes. En el cas dels nens i els joves eren només jocs d'atzar, però en el cas dels adults, aquests jocs d'atzar es convertien en apostes on es podien perdre gran quantitat de diners (Gurri, 2013, p. 37). El dau documentat (SD.87.15615) no és un cub exacte, en alguns costats és una mica més rectangular, però no d'una manera exagerada com podem veure en altres daus trobats en altres àrees de la ciutat. Els números de l'I al VI, representats per punts a cada cara, són cercles incisos amb un punt central, fets amb el trepant. Tot i les seves mides 1,5x1,5 cm per fer-lo caldria un os llarg i amb una part dura prou gruixuda, possiblement d'un bòvid (Fig. 11, 3).

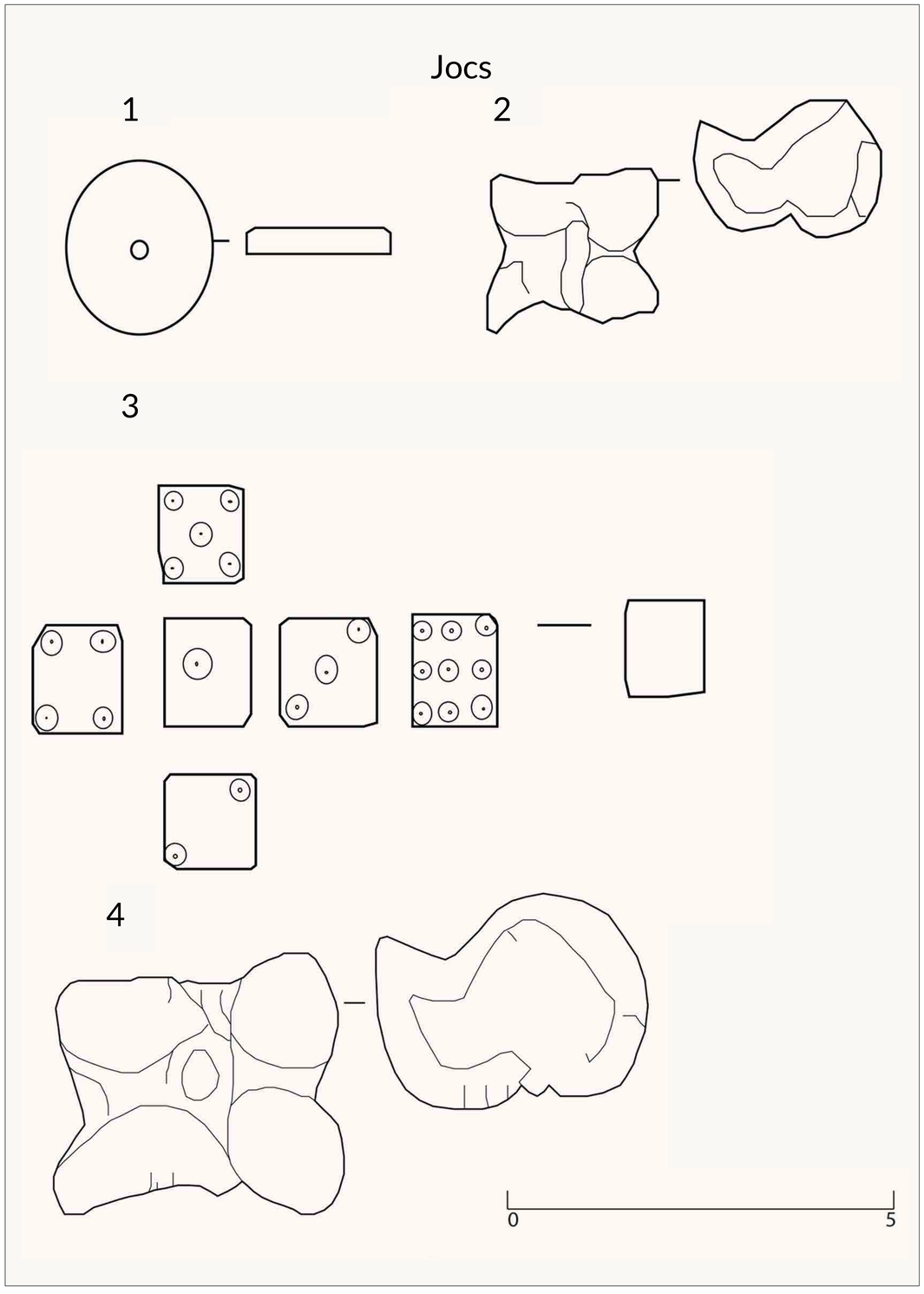

Fig. 11. Objectes de joc: 1. Fitxa; 2. Taba; 3. Dau; 4. Taba de macro mamífer amb un forat central. Dibuix M. Font.

Les tabes estan considerades el precedent dels daus. Així doncs, la taba feia la funció del dau però només es comptaven les quatre cares llargues, no els extrems. Normalment es tiraven a la vegada quatre tabes i es jugava com els daus, ja que cada cara tenia un valor que, en alguns casos, s'han trobat gravats. El guanyador era el que obtenia la puntuació més alta. També es coneixien altres variants de jocs, com agafar-les al vol amb la mà; tirar els ossets en un forat fet a terra, guanyava qui havia entrat més tabes al forat; posar una taba a certa distància i mirar de tocar-la amb una altra taba (Gurri, 2016, p. 35-36). A la zona s'hi van localitzar quatre tabes per al joc, tres d'elles astràgals d'ovicaprí (MB 3893 i 4367), totalment conservades i una polida per dos dels quatre costats llargs (MB 3708). Pensem que això es feia per tal de fer-la servir com a brunyidor de ceràmica (Fig. 11, 2).

La darrera taba, més gran, possiblement de boví, té una perforació al centre dels costats llargs (MB 4374) (Fig. 11, 4). Sembla que podria ser utilitzada com a penjoll o amulet tal i com trobem documentat a diversos jaciments ibèrics, perquè l'astràgal o taba es considera que té finalitats endevinatòries, protectores i màgiques, en diverses societats antigues del Mediterrani oriental. Els astràgals perforats abunden en el món ibèric en poblats com: El Palomar, Oliete, Teruel (Blasco, 2016, 241-260), i en d'altres més propers com Ullastret, Olèrdola, Turó del Montgròs, El Brull o Ca n'Oliver, Cerdanyola, entre d'altres. (Blasco, 2022, p. 217-218).

Estris per filar i cosir

En aquesta categoria trobem: les agulles de cosir *(acus)* i la fusaiola[1] *(versicillus)*. Per filar s'utilitzava el fus, la fusaiola i la filosa. El fus s'utilitzava pel moviment de rotació i la fusaiola servia de pes per tensar i enrotllar el fil. Són escasses les troballes de filoses,[2] però les fusaioles i les peses de teler, sobretot les fetes amb ceràmica, són molt abundants als jaciments ibèrics i romans. La fusaiola és el pes que es posava al final del fus[3] amb la finalitat de donar força a la rotació i poder fer un fil amb una torsió regular i d'una manera ràpida. Aquesta peça és de forma, pes i material variable i tenia una relació molt directa amb el gruix que es volia aconseguir o amb la necessitat de donar més o menys torsió a les fibres (Homs, 2009, p. 24-25)

En aquest cas s'ha documentat una fusaiola. Es tracta d'una peça circular amb un forat central, pla i llis per un costat i semiesfèric per l'altra, on també hi podem observar una incisió circular al voltant del forat. La peça sembla que ha estat tornejada i polida (Fig. 12, 3).

Pel que fa a les agulles de cosir, n'hi ha de molts tipus segons la varietat de fil i el teixit resultant que se'n podia obtenir. La costura sempre ha estat una ocupació domèstica en la vida quotidiana romana, essencialment de caire femení, però també altres oficis, com el del sabater o el cisteller, podien utilitzar aquest tipus d'agulla. Les agulles de cosir es treballaven com els acus crinalis, però sense el treball del torn, si més no a la part més plana. L'extrem superior té una secció quadrangular plana, mentre que la part inferior en punta és més arrodonida. Pel que fa als forats, situats a la part del cap, hi ha variacions. Poden ser només d'un forat circular o una mica ovalat, de dos forats circulars, en forma de vuit, rectangulars i rectangulars amb un o dos forats a cada extrem del forat rectangular. La mida de l'ull de les agulles cal relacionar-lo directament amb el tipus de cosit dels teixits: els rodons amb filatures més primes i molt torsionades i les rectangulars amb materials de trama ampla i flexible com el lli, la llana, l'espart i les tires de cuir. El fet que hi hagi agulles amb més d'un

forat fa pensar que es passarien diferents tipus de fil, o fins i tot de diferent color o, en el cas de les rectangulars, s'alternaria una fibra plana amb una fibra circular, podent passar diverses fibres a la vegada. (Bustamante, 2019, p.157; Rodríguez, 2014, p. 375-376; Mezquiriz, 2009, p.163)

En l'estudi es van localitzar vuit fragments d'*acus* o agulla de cosir de diferents gruixos i llargades. Les mesures oscil·len entre els 6 i 2 cm. de llargada i l'amplada entre els 5 i 2 mm. No totes conserven el cap, però si l'orifici que pot ser rectangular (MB, 3894, 6553 i 7295) (Fig. 12, 6), circular (MB 6536, FC.97.554.2527 i FC.97.554.2530) (Fig. 12, 1) o doble cercle en forma de 8 (MB 3903 i 4102). L'extrem del cap pot acabar de forma semicircular, triangular o recte.

També es van documentar setze fragments indeterminats d'agulla, de les que es conservava la part central o la punta i de les que no es podia determinar la tipologia.

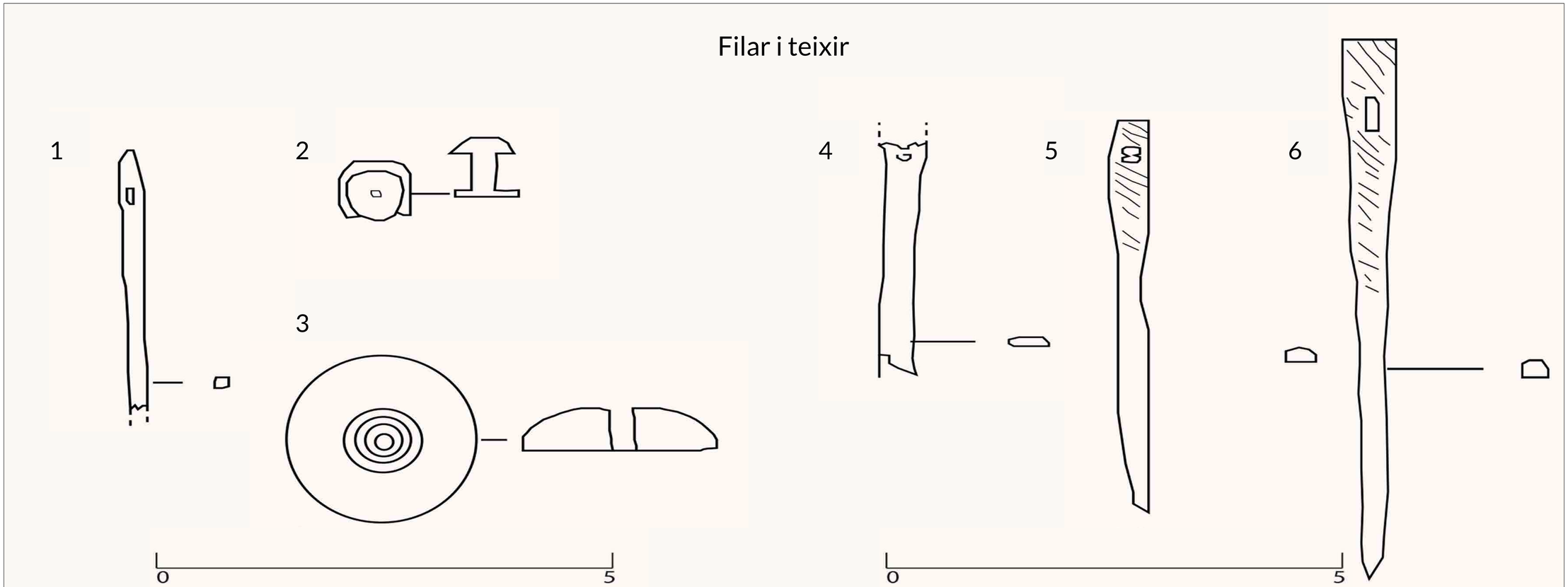

Fig. 12. Objectes per filar i cosir: 1. Agulla de cosir; 2. Botó; 3. Fusaiola; 4-6 Agulles de cosir. Dibuix M. Font.

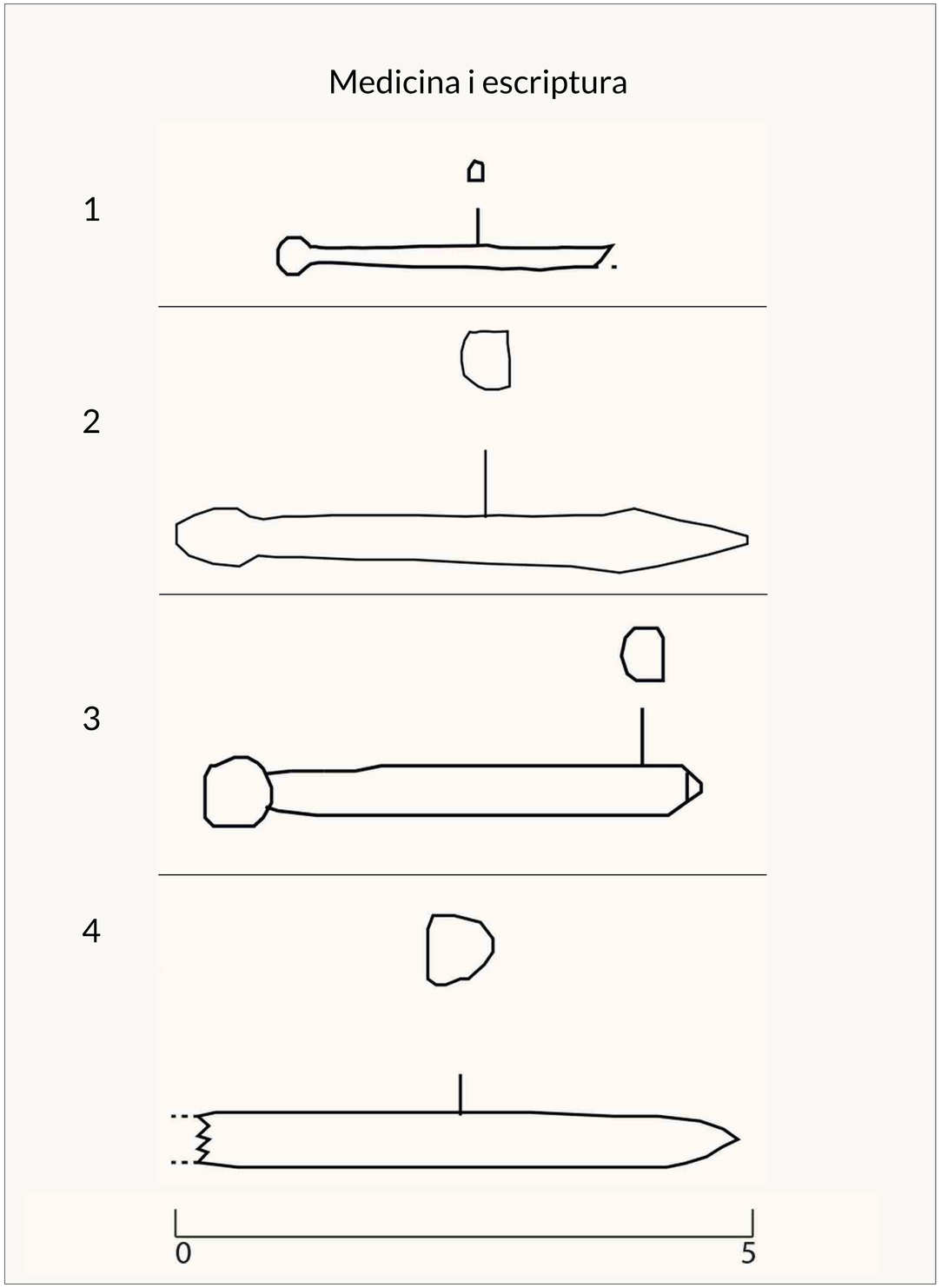

Fig. 13. Objectes per a medicina i escriptura: 1. Sonda auricular; 2-4. Stylus. Dibuix M. Font.

Utensilis d'escriptura

Un dels estris més utilitzats per escriure eren els *stylus* o estilets. La majoria acostumaven a ser d'os, però també se n'han trobat de bronze. A *Baetulo* se'n conserva un de sencer. Eren els estris utilitzats per escriure amb les tauletes de cera (*tabulae ceretae*), també en altres casos s'escrivia sobre plom. Aquests estris poden ser de diferents mesures i formes (Olesti, 2019, p. 59).

S'han documentat sis objectes d'aquest tipus. Quatre no conserven la pala d'esborrar, (MB 3541, 3900, 3901 i 12566) (Fig. 13, 4) i els altres dos es conserven sencers, encara que un té la punta trencada (MB 3441 i 3996) (Fig. 13, 2-3). La llargada varia entre els 6 i 10 cm. i el gruix oscil·la al voltant d'1 cm. La tija és tornejada i en la majoria de casos tenen forma cònica allargada, més ampla a la zona de la punta i més estreta a la zona de la pala per esborrar.

Eines i instruments

A *Baetulo* tenim diversos exemplars de mànecs, predominen els fets de banya, normalment d'ovicaprí (MB 3755, 4364, 3753, 3754, 3756, 3757, 3758, 3759, 4446, 4462, 17285), respecte als fets amb os (MB 3441, 3999).

A Font i Cussó, també es van trobar dues peces d'os que haurien format part d'un mànec de ganivet (MB 6016) (Fig. 14), trobat al sud de la *insula* B. És una peça interessant formada per dues plaques allargades, anomenades *dolses* o *galtes*, que agafarien a través del sistema d'espiga prima la part estreta de la fulla, en aquest cas, de ferro. Es un sistema que estalvia material però és menys resistent. Segurament per aquesta raó no s'ha conservat la fulla i es trobaren les dues galtes soltes. Aquestes conserven part dels petits claus de ferro que fixarien la fulla del ganivet al mànec.

El mànec és de secció lleugerament semiesfèrica, en la part decorada, en canvi, la llisor de la part no decorada, ens fa pensar que en un primer moment, podrien haver estat dues plaques allargades que decorarien una caixa de fusta. Posteriorment, a la part llisa s'hi va fer la ranura per encaixar-hi la fulla de ferro.

Tot i que les dues galtes del mànec semblen iguals, la seva decoració no ho és. Ambdues foren decorades amb una línia central de punts, només tapada pels petits claus de ferro de subjecció, però el diàmetre d'una és més gran que la de l'altra. Als extrems llargs la decoració és de triangles, però en un cas només té un punt a l'interior i en canvi l'altra n'hi té tres. Ambdues tenen tres línies rectes que els separen seguint la inclinació del triangle i fent una decoració en ziga-zaga. Als dos extrems cinc línies incises marquen l'inici i final del mànec.

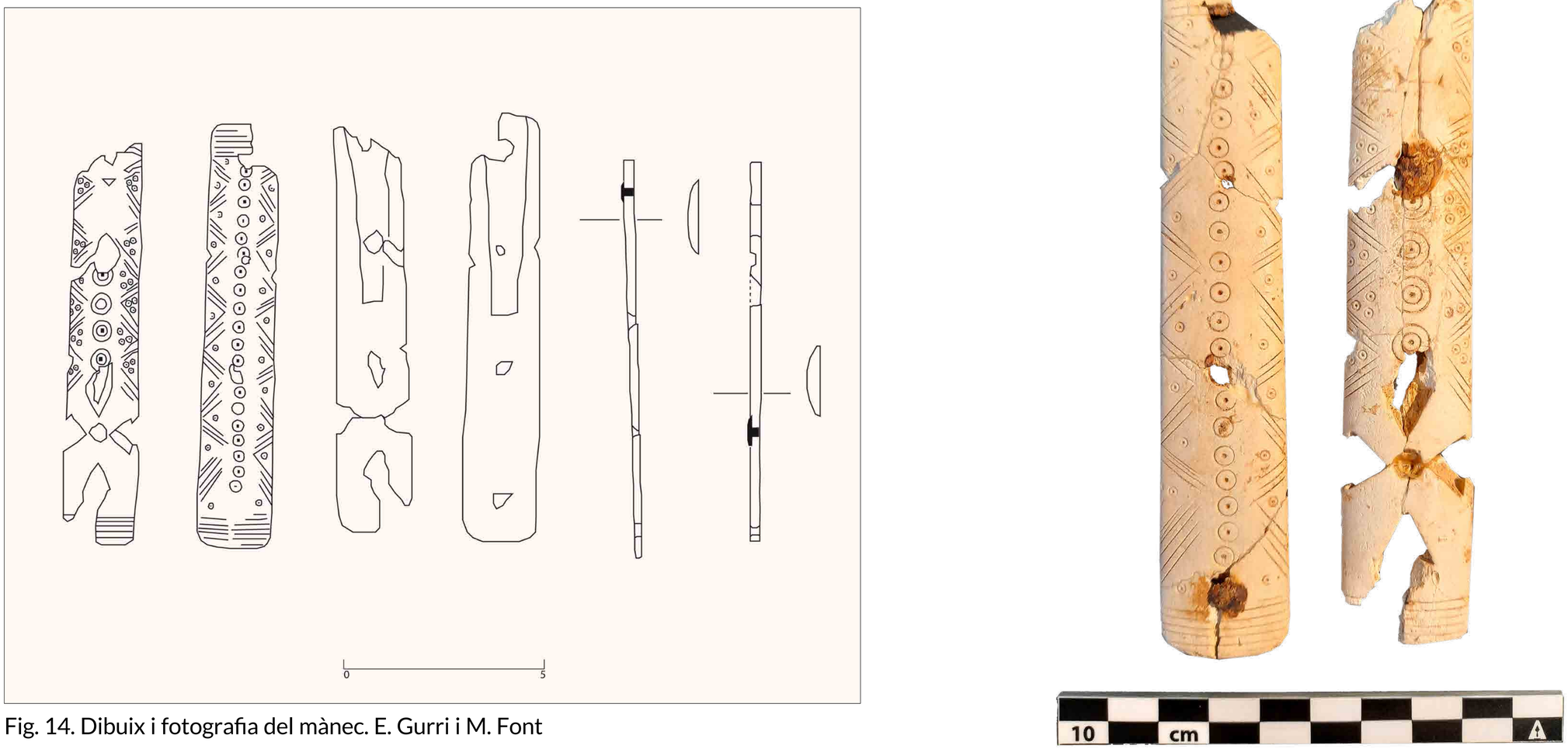

Fig. 14. Dibuix i fotografia del mànec. E. Gurri i M. Font

Cal destacar també que amb posterioritat s'afegiria a una de les galtes –la que té els triangles plens amb tres punts, a un extrem, per sobre de les línies– un crismó incís i a l'altre extrem una creu formada per quatre rombes i un punt central. La profunditat dels forats dels rombes ens fa pensar que s'hi hauria inserit alguna pedra o vidre que donés més prestància a la peça (Fig. 14).

La seva cronologia, en principi per nosaltres és del segle IV dC, tot i que ha estat datada per altres autors com del segle VI dC (Gurt; Padrós, Sánchez, 2020, p.139-140).

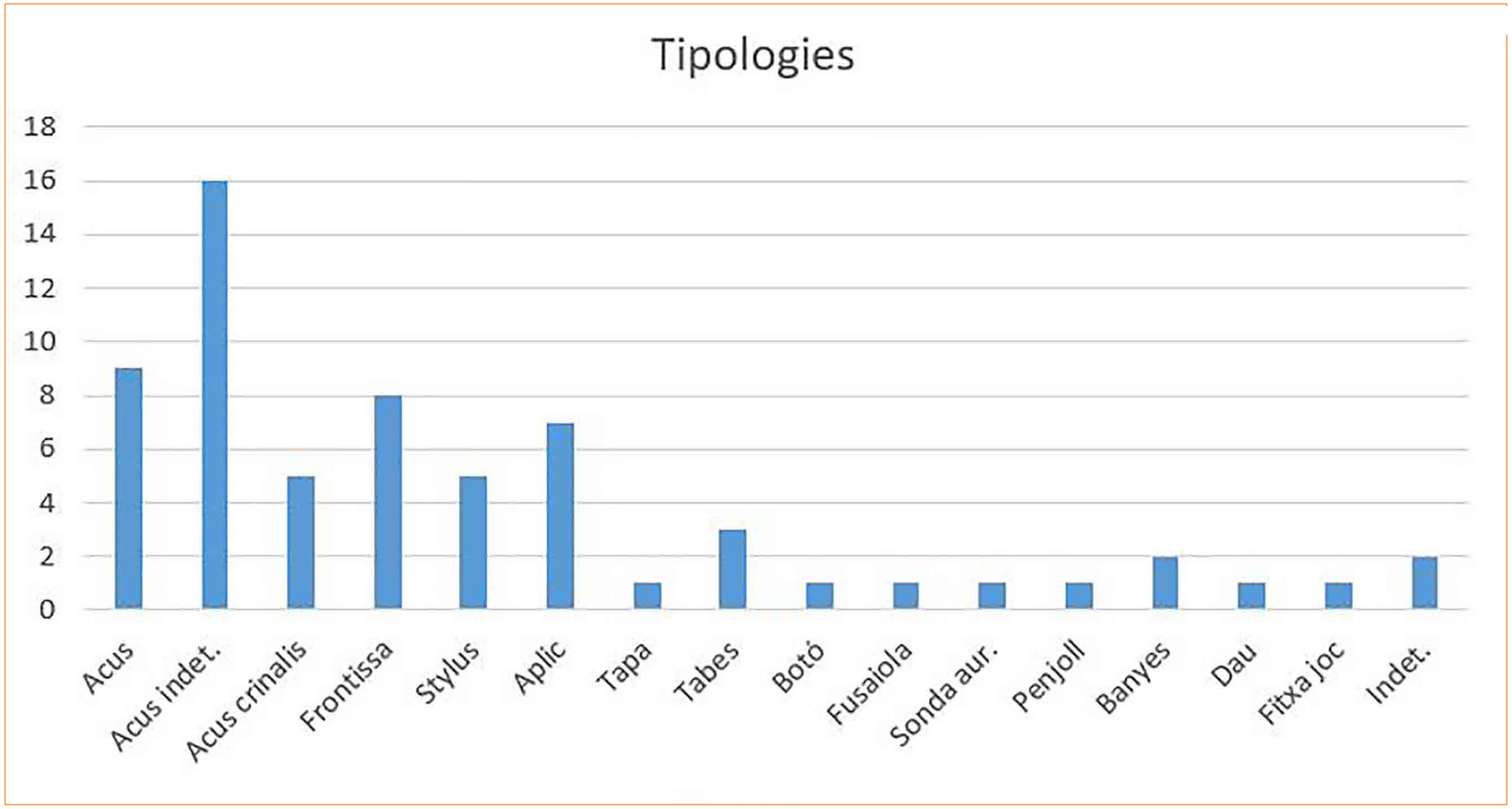

Fig. 15. Gràfica de les quantitats tipològiques. M. Font.

Altres

La troballa de banyes ens permet parlar d'aquestes parts de l'animal que s'utilitzaven per fer els mànecs d'estris (ganivets, tallants, ...) i eines (falç, falçons, ...). L'emmanegament d'estris i eines diverses es documenta d'antic, ho veiem en alguns poblats d'època ibèrica i en jaciments romans de tota la Península, ja siguin ciutats com Pamplona o Empúries (Gutierrez, 2008, p. 23), o vil·les com la d'Arellano (Mezquiriz, 2009, p. 190-192).

De banya se n'han documentat dos fragments, força grans, potser de bòvid, que no conserven la punta. Mesuren entre 13 i 15 cm de llarg i entre 7 i 12 cm d'amplada. Aquestes peces es troben sense treballar, i en ambdós casos la banya conserva part del crani de l'animal. El fet que manqui la part punxeguda de la banya pot ser perquè s'hagi utilitzat.

De les restes del taller documentades, ens va cridar l'atenció una peça d'os indeterminada amb cinc forats fets de manera irregular, fa 7,5 cm de llarg i 3,4 cm d'amplada. Creiem que podria tractar-se d'un rebuig d'os on s'hi han fet una sèrie de proves amb el trepant abans de fer un treball concret (MB 12248). No és l'únic fragment, però als altres només hi trobem un forat. Tot i que, a l'època ibèrica, trobem sobretot plaques d'os foradades, en aquests casos els forats tenen una alineació geomètrica i l'os en alguns casos està treballat (Blasco, 2022, p. 244).

Distribució espacial de les restes

Un cop fet l'anàlisi tipològic i funcional de les peces, vam fer un estudi de la ubicació dels objectes i la relació amb els àmbits i espais on apareixen, tenint en compte el context estratigràfic.

A l'àrea del *decumanus* es localitzen tres zones de concentració de peces:

Zona de les *tabernae*. Els objectes recuperats, més dispersos, als estrats que provenen de les *tabernae* estan considerats estrats de farciment o reompliment, ja que aquests son nivells que estan per sobre dels d'abandonament de la zona durant el segle I dC, mentre que el farciments són de la segona meitat del segle II dC.

També es van trobar diversos objectes a la confluència del *cardo maximus i el decumanus maximus* on es van documentar diversos nivells de paviment del carrer i amb objectes d'os treballat dispersos. Els objectes d'os que hi aparegueren els podríem interpretar com a pèrdua.

A la zona del *cardo maximus* i a l'angle O de l'*insula* E, a tocar del *cardo minor* es va documentar la major concentració d'ossos. En aquesta zona trobem representades 10 de les 13 tipologies registrades: frontisses, agulles (indeterminades, de cosir i de cabells), *stylus*, banyes, un botó, una sonda auricular i una fitxa de joc. En aquests nivells es documenten peces a mig treballar, segurament trencades quan encara no s'havia acabat la peça o que van ser descartades. Així com matèria primera com les banyes o ossos sense treballar.

Tot i que s'identifica una producció especialitzada que es trobaria immersa dins de l'entramat artesanal urbà de la ciutat (Colominas, 2009, p.109), els estrats d'aquest àmbit s'interpreten com a estrats de d'abocador, i terraplenament de la zona que possiblement vindrien d'altres zones de la ciutat.

Figura 17. Planimetria general de la zona del *decumanus* amb la ubicació de les peces

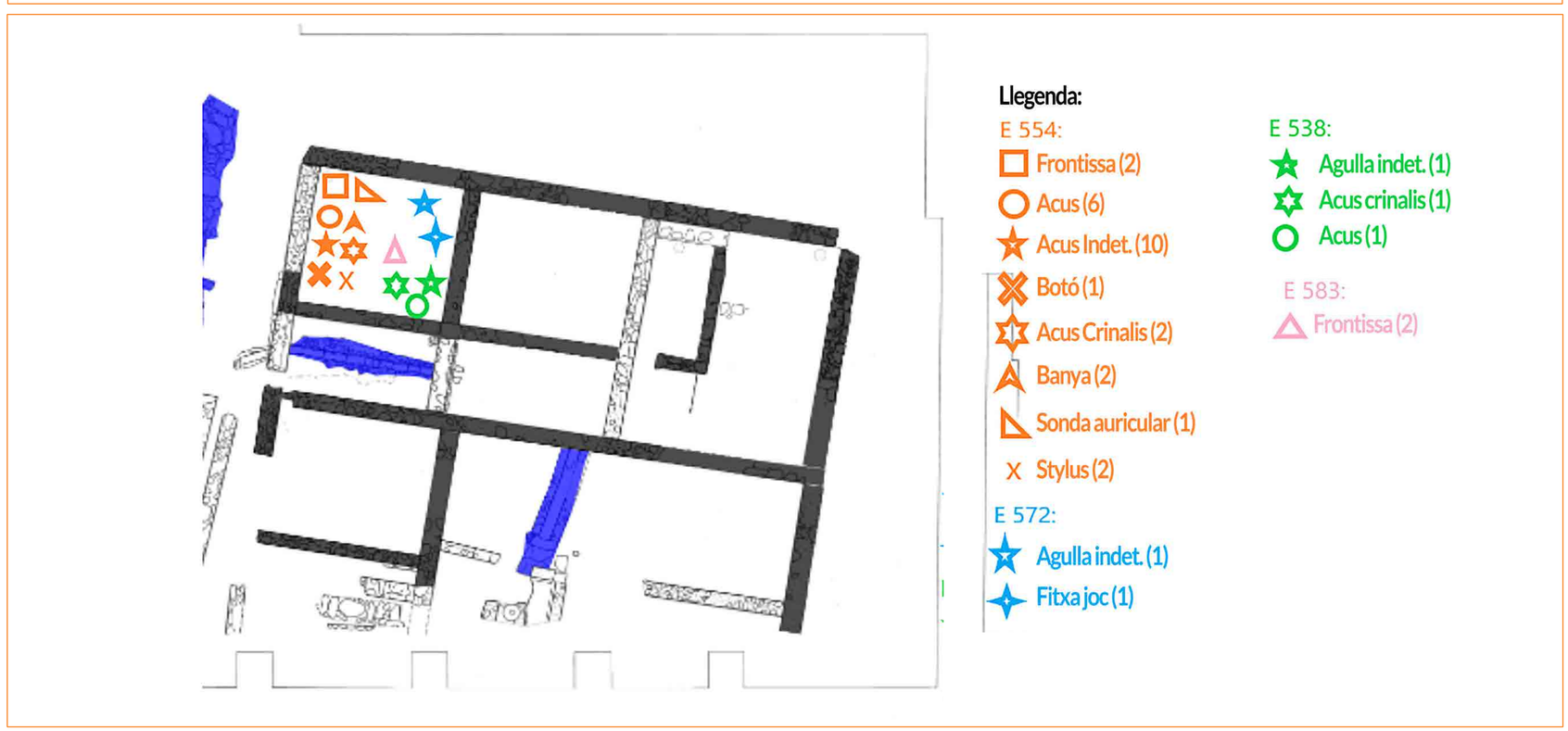

Figura 18. Acumulació de material a la *insula* E

Un cop vistos els espais de màxima densitat de peces, creiem que a grans trets podem relacionar la tipologia d'alguns objectes amb la seva localització. Així, dins d'àmbits com les tabernes o espais residencials, alguns al sud del *decumanus*, hi trobem objectes relacionats amb el mobiliari, com frontisses i aplics. Per altre banda, els objectes relacionats amb l'abillament personal, el joc i l'escriptura i agulles pel cabell els trobem a espais oberts (*cardo*, *decumanus*) o dins d'àmbits propers a aquest.

Conclusions

En general, es pot observar que la gran majoria de peces del conjunt pertanyen a estrats que s'interpreten com a rebliments o farciments. Per tant, els objectes formen part del material residual que estava present en les terres que es van fer servir per terraplenar la zona, també per anivellar els tpaviments del *cardo* i el *decumanus*, que provenien d'una altra zona de la ciutat.

Pel que fa a la tipologia de les peces estudiades, tot i ser una mostra del que passa a la ciutat, podem observar que quantitativament la majoria de peces són *acus* o agulles de cosir, seguit de les frontisses, els aplics, les primeres de gran utilitat en altres oficis i els segons presents en diversos tipus de mobiliari. A continuació, les segueixen peces d'abillament i ús personal com les agulles pels cabells o *acus crinalis* i els *stylus* per a escriure. Finalment tenim els objectes de joc, les tabes, el dau i la fitxa. En aquesta mostra no hi ha representades moltes altres tipologies d'os treballat que si que trobem a Badalona, però pensem que el percentatge no variaria gaire si recollíssim la resta de peces documentades a la ciutat.

A partir de la comparació feta amb altres tallers nacionals i francesos es desprèn que el taller de *Baetulo* té una producció artesanal tipològicament molt àmplia i variada, de caràcter local. Ha estat el primer taller localitzat a *Baetulo*, però no sabem si és l'únic a la ciutat, ni tenim clar si abastia a tot el territori de la ciutat. De moment els tallers més propers documentats els tenim al territori d'*Iluro*, i falten més estudis per poder aclarir el seu abast i completar el mapa de tallers de la *Hispania* romana.

Notes

1. Fusaiola: peça de terrissa amb un orifici central, col·locada a l'extrem del fus per a tòrcer el fil.
2. Filosa; instrument antic utilitzat per filar a mà. Es tracta d'una vara de fusta on es subjectava la fibra un cop neta i cardada.
3. Fus: Barreta rodona de fusta, més prima dels extrems que del mig, que es fa servir en la filatura de mà per torçar el fil que s'està fent i enrotllar-lo a mesura que es forma.

Bibliografia

ABRAS, M.; GURRI, E. *El sexe a l'època Romana*. Catàleg d'exposició. Badalona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Direcció General d'Arxius, Biblioteques, Museus i Patrimoni. Generalitat de Catalunya, 2014.

AGUADO, M.; BANGO, C.; JIMÉNEZ, O. "El hueso trabajado del yacimiento del Cerro de Álvar-Fáñez (Huete, Cuenca)". *Caesaraugusta*, 78. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2007, p. 495-510.

Animals d'Empúries. La fauna i l'home a l'antiguitat. Girona: Ajuntament de l'Escala i Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, 2007.

ARANDA, J. A. *Primeros avances en el estudio de la industria ósea de época romana y tardoantigua hallada en las excavacions del solar de la calle Almendralejo, numero 41 (Mérida)*. Merida: Consorcio de la Ciudad Monumental Histórico Artística y Arqueológica de Mérida, 2006.

BAILLY, J.C. *La llamada muda. Los retratos de el Fayum*. Madrid: Ediciones Akal, 2001.

BARBIER, M. *L'artisanat de l'os à l'époque gallo-romain. De l'ostéologie à l'àrchéologie exérimentale*. Archeopress Roman Archeology, 16. Oxford: Archeopress Publishing Ltd., 2016.

BERTRAND, I. "Le travail du l'os et du bois de cerf à *Lemorum* (Potiers, F): lieux de production et objects finis. Un état des données". Monografies Instrumentum, 34. Montagnac: Editions Monique Mergoil, 2008, p. 101-144.

BLASCO MARTIN, M. *Artesanías en hueso, asta, cuerno y marfil en el mundo ibérico*. Serie Trabajos Varios, 128. Valencia: Museu de Prehistòria de Valéncia – Diputació de València, 2022.

BLASCO MARTIN, M. "Dados y fichas de la Edad del Hierro en la Península ibèrica". Archivo de Prehistoria Levantina, vol. XXXI. València: Museu de Prehistòria de València, 2016, p. 241-260

BUSTAMANTE-ALVAREZ, M.; DETRY, C. "Una oficina dedicada al tratamiento, manofactura y venta de objetos de hueso en *Augusta Emerita* (Mérida, Badajoz)". Zephirus, LXXXIII. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2019, p 139-163.

CANDILIO, D. *Moda costume e bellezza nella roma antica*. Milà: Mondadori Electa SPA, 2004.

CASAS, J; SOLER, V. *Els Tolegassos, una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*. Bar International Series, 1101. Oxford: Archaeopress, 2003.

COLOMINAS, L. "La fabricació d'objectes d'os a *Baetulo*: Estudi arqueozoològic de les restes documentades a Font i Cussó". Revista carrer dels arbres, 18. Badalona: Museu de Badalona, 2007, p.101-111.

COLOMINAS, L. *La gestió dels animals al Nord-est de la Península Ibèrica entre els segles V ane.-V dne. Proposta metodològica d'integració de les anàlisis arqueozoològiques als estudis de cronologies històriques*. Tesi Doctoral. Cerdanyola: Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.

COMAS, M. i altres. *Memòria excavació d'urgència solar entre carrers temple i termes romanes (solar Duran), Badalona (Barcelonès)*. Memòria d'excavació inèdita. Museu de Badalona, 1987-1988.

CROOM, A.T. *Roman clothing and fashion*. Charleston: Tempusn Publishing Group, 2002.

D'AMBROSIO, A. *Women and beauty in Pompei*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2001.

DESCHLER-ERB, S. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Augst: Römerstradt *Augusta Raurica*, 1998.

FERRER, C. SÁNCHEZ, J. *Memòria de la intervenció arqueològica al subsòl del museu de Badalona, Volum III*. Memòria d'excavació inèdita. Museu de Badalona, 2012.

FEUGÈRE, M; PRÉVOT. "Les matières dures animales (os, bois de cerf et ivorie) dans la vallée de l'Herault: production et consomation". A Bertrand, I (dir) Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artesa-

nat en marge. Monografies Instrumentum, 34. Montagnac: Editions Monique Mergoil, 2008, p. 231-268.

GABBUCCI, A. *Roma*. Barcelona: Random Hause Mondadori, S.L, 2006.

GUITART, J. PADRÓS, P. *La ciutat romana de Baetulo (Badalona). Història i urbanisme*. Temps de memòria, Mallorca: Associació Memòria de Mallorca, 1991, p. 50-56.

GURRI, E. *Jocs i joguines en l'època romana*. Badalona: Museu de Badalona. (Col·lecció *Baetulo* quotidiana), 2016.

GURRI, E. "Les dones de *Baetulo*" A *Carrer dels arbres*, 16, p. 7-30. Badalona, Museu de Badalona, 2021

GURT, J.M.; PADRÓS, P; SÁNCHEZ, J. "De los decuriones *Baetulonenses* a *Sancte Marie Bitulona*. Retícula e itinerarios en la ciudad romana de *Baetulo*". En Ruptura y continuidad . El callejero de clàssica en el transito del Alto Imperio a la Antigüedad Tardía. Alicante: Museo Arqueológico de Alicante- Diputación de Alicante, 2020, p. 127-143.

GUTIERREZ GARCÍA-M, A.; Mestres i Santacreu, I.; Roda de Llanza, I. *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses*. Tona: Ajuntament de Tona, Generalitat de Catalunya, Direcció General de Patrimoni i Fundació Caixa Catalunya, 2008.

HOMS, A. *Filar i teixir en l'època romana*. Badalona: Museu de Badalona. (Col·lecció Baetulo quotidiana), 2009.

LEMOINE, Y; RODET-BELARBI, I. "Le trevail de l'os et du bois de cerf d'apres les fouilles de l'Espace Magin (Fejurs, Var)". Revue archéologique du Narbonnaise, núm. 38-39. Montpellier: Presses universitàries de la Méditerranée, 2005, p. 343-352.

Luxus und Dekadenz. Römisches Leben am Golf von Neapel. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2007.

MEZQUIRIZ, M. A. "Producción artesanal romana: objetos de hueso encontrados en yacimientos navarros". Trabajos de Arqueologia de Navarra, 21. Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Cultura y Deportes, 2009, p. 161-198.

OLESTI, O. "Los instrumentos de escritura y registro en el noreste peninsular en época republicana (s. II-III a.n.e) como indicadores de romanización", Paleo hispánica: revista sobre lenguas y culturas de la *Hispania* antigua. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2019, p.55-79.

PADRÓS, P. COMAS, M. *Memòria excavacions arqueològiques 1997. Plaça Joaquim Font i Cussó. Ciutat romana de Baetulo (Barcelonès)*. Memòria d'excavació inèdita. Museu de Badalona, 1997.

PINTADO, J.A. "Sobre un repertorio de objetos de hueso romanos del Norte de la Tarraconense: Los Bañales de Uncastillo (Zaragoza, España)". Habis, 44. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, 2013, p. 115-139.

PREVOSTI, M. *Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*. Vol. IV. Serie Documenta Tarragona: ICAC, 2010. p. 247-246

PREVOSTI, M. *Cronologia i poblament de l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietania. Ed. Rafel Dalmau, 1981.

RASCÓN, S; POLO, J; PEDREIRA, G; ROMAN, P. "Contribución al conocimiento de algunes produccions en hueso de la Ciudad hispanoromana de Complutum: el caso de las acus crinales". Espacio, Tiempo y Forma, Serie I. Prehistoria y Arqueologia, t.8, Madrid: UNED. Fac. De Geografia i Història. Servicio de Publicaciones y Difusión Digital, 1995, p. 295-340

RODRÍGUEZ MARTÍN, F.G. "Un taller de huesos de época romana en Regina, Casas de Reina (Badajoz)". Anejos a CuPAUAM, 4. Madrid: UAM Ediciones, 2020, p. 325-324.

RODRÍGUEZ MARTÍN, F.G. "Artesanos y talleres del hueso en la *Hispania* romana". En Bustamante, M; Bernal-Cassasola, D (eds) Artifices, talleres y manufactures en *Hispania*. Anejos de AEspA, LXXI. Mérida: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto de Arqueologia de Merida, 2014, p. 355-387.

ROTOLOFF, A. *Lebensbilder römischer Frauen*. Verlang Philippn Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2006.

SÁENZ DE URTURI, P. "Un taller de industria òsea en el yacimiento de epoca romana de Rubina (Nanclares de la Oca, Iruña de la Oca, Álava)". Kobie. Serie Paleoantropologica, 31. Bilbao: Diputación Foral de Bizkaia, 2012.

STEFANI, G. *Menander. La casa del Menandro di Pompei*. Milano: Mondadori Electa, 2003.

SUBIAS, E. AQUILUE, J. *Informe de les excavacions efectuades al jaciment del "Clos de la Torre. Torre Vella". Badalona (Barcelonès)*. Memòria d'excavació inèdita. Museu de Badalona, 1984.

TEMPS I COMUNITAT A LA FESTA DE BADALONA. LES CAMPANES DE SANTA MARIA I EL SEU TOC MANUAL AL LLARG DELS SEGLES XV-XX

NIL RIDER ENRIQUE
Historiador i folklorista

Resum

Les campanes han estat un instrument imprescindible per a la societat, com a mínim des dels segles XI i XII i, amb poca variació, fins a l'actualitat. La comunicació comunitària, feta des del campanar estant, és vigent des de l'edat mitjana fins a la mecanització, ben entrat el segle XX. Inclús les hores civils, d'un rellotge suposadament municipal, sonen des de la mateixa torre de l'església. En aquest article es pretén repassar la història de les campanes de Santa Maria de Badalona i la producció del seu so, des de la baixa edat mitjana fins, pràcticament, els nostres dies. En resum, s'analitzarà el fenomen comunicatiu, i els mitjans que hi havia per fer-lo, des del campanar de Santa Maria.

Paraules clau
Campanes, festa, hores, paisatge sonor, consueta

La tardor del 2021 els Campaners de Badalona varen organitzar un seguit de conferències sobre el complex món de les campanes. Litúrgia, art, història, música, llenguatge i, sobretot, comunitat. A un servidor li va pertocar parlar sobre festa, sobre folklore. I què és el folklore sinó litúrgia, art, història, música i llenguatge, entre altres coses? En plantejar la conferència encarregada, *Les campanes durant les festes populars a Catalunya*, hi havia una enorme dificultat en la concreció del material; o bé es podia fer un estudi de tots els campanars del país, per determinar com són els tocs de festa, o bé es feia un estudi d'un cas concret, per resoldre com és el toc de campanes en les festes populars. El que n'acabà sorgint és el present estudi del campanar de Santa Maria de Badalona i del seu mitjà de comunicació. Una recerca que es basa en el coneixement del patrimoni immaterial –sobre el qual es va parlar en aquesta revista l'any 2021[1]– i la seva estreta vinculació amb el material. Patrimoni en majúscules.

Les campanes són un patrimoni global: "tiene definidos el espacio, el tiempo, y los elementos inmuebles, muebles y personales necesarios para su ejecución".[2] És evident que el que ara ano-

menem toc manual de campanes compleix totes aquestes característiques. El problema rau en el fet que, després de gairebé cent anys de la mecanització del primer campanar, el progrés i la modernitat han alterat el paisatge sonor de les nostres ciutats, tot i que, per fortuna, es troba en procés de recuperació.[3]

Conèixer el passat, en tots els àmbits, provoca que aquesta restauració del fràgil patrimoni immaterial hagi de ser tan acurada com sigui possible. Les campanes i els campaners –sobretot– tenien –i tenen– la funció d'ordenar el temps. L'ordinari i l'extraordinari –si és que això existeix. Els rellotges no varen servir per marcar horaris fins pràcticament la darrera meitat del segle XX. Per molt que fossin del segle XIV,[4] la vida s'ordenava segons les hores canòniques i, en molts casos, així ho fou des del segle IX fins a pràcticament els nostres dies; oimés, per fortuna, això torna a ser així. S'ha de tenir en compte que les hores, majors i menors[5] ordenaven els dies, i les classes, les setmanes i els anys: no és el mateix el dimarts 7 de febrer, que diumenge 12 de juny que el dia 15 d'agost. Per això, les campanes assenyalen l'espai-temps de la festa, són importants perquè assenyalen els moments crucials de temps extraordinari pràcticament des del seu origen.[6]

Campanes i campaners a la llarga edat mitjana

La primera notícia de campanes a Badalona és del segle XIV, però sabem que a Catalunya n'hi havia des de l'origen de l'església.[7] Així doncs, és més que factible suposar que entorn del 1112[8], quan fou consagrat el temple parroquial de Santa Maria, Badalona comptava amb un campanar amb algunes campanes. Tanmateix, hem de suposar que abans d'aquestes, i sabent que Santa Maria era una església amb dedicació al culte abans de la consagració romànica, ben segur que n'hi havia d'anteriors al segle XII.[9] Del cert sabem que durant les visites pastorals que van fer els bisbes Pere de Planella i Joan Ermengol, el 1379 i el 1406,[10] respectivament, es va recollir la necessitat d'arreglar el campanar; construcció de la qual no en sabem gaire. Joan Rosàs apunta que tenia 5,30 metres de costat,[11] tot i que el *Memorial de la iglésia de Santa Maria de Badalona* diu que "lo campanà (...) té en tot quadro 26 pams i mitj",[12] que serien uns 6 metres. El que sí sabem, però, és que l'església romànica perdurà fins al segle XVIII, amb les reformes necessàries; ja que les esglésies, que són edificis complexos, es van reparant i refent. Cal llegir-les com un palimpsest, fruit de l'acumulació de sabers i tècniques diverses amb el pas dels anys.

Quina és la reparació que s'hi feu? No ho sabem, però sí que tenim coneixement que cap al 1450 aquest campanar ja restaurat i arreglat, devia posar en funcionament les campanes el 15 d'agost de 1449, coincidint amb el primer esment de la "festa maior de Badalona"[13]; de la mateixa manera que es deurien utilitzar durat la resta de celebracions que es descriuen en el document. De quina manera és feu, es fa difícil de dir, ja que no en coneixem l'estructura, però en la visita pastoral de 1508 s'hi esmenta en una nota que hi ha "quatuor campanas in campanili, duas maiores et duas minores".[14] A banda, en el mateix document, Josep Maria Cuyàs descriu que al campanar s'hi tocaven les hores amb un rellotge.[15] D'aquest esment de les quatre campanes es pot interpretar que el més possible és que després de la reforma de principis de segle XV –si no, abans– les campanes ja estiguessin a les finestres del campanar.[16] Sabem que el mateix 1508 al campanar de Santa Maria del Pi –que es pot entendre com un paradigma de les parròquies del Pla de Barcelona– també s'hi havien fet obres, ja que en un inventari es descriu "molta fusta grossa de roure, la qual servia per los

bastiments dels senys grossos abans que no fossen posats en les finestres de dit campanar".[17]

Bo i coneixent aquestes notes es podria afirmar que les campanes de Santa Maria estarien situades en un lloc similar a l'actual. Així doncs, ara ens caldrà parlar dels tocs i la feina del campaner. El cas de l'església del Pi és clau en el cas dels tocs, la col·locació dels bronzes a les finestres implica tocar les campanes segons la forma actual, *posant-les a seure*, [18] tal i com ja s'esmenta al *Llibre dels Oficials de la Catedral de Barcelona* de 1580. [19] Quina és la manera de sonar-les no es pot especificar, però sí que és possible reconstruir les ocasions en què les

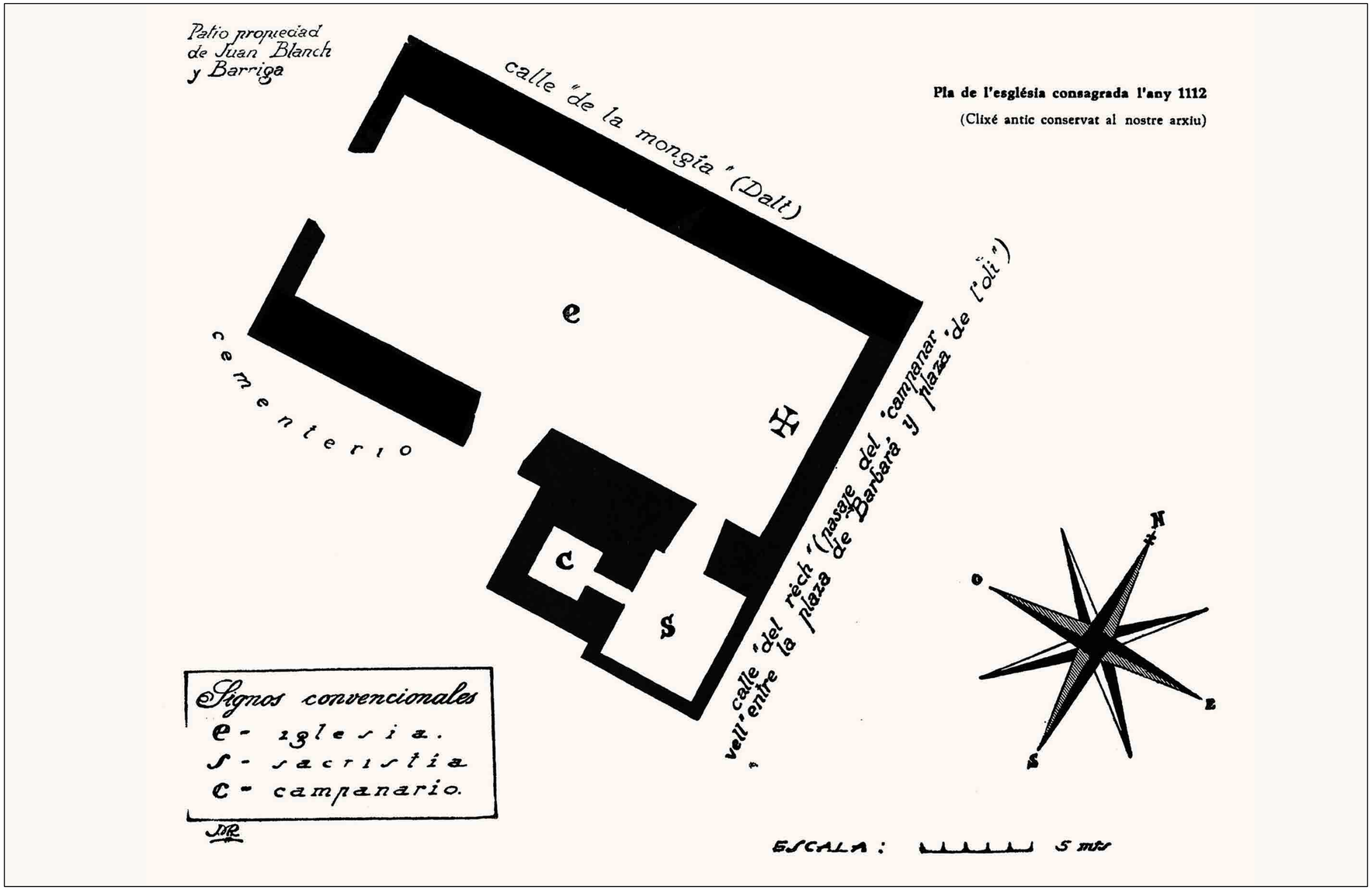

Planta de l'església medieval de Santa Maria, es pot veure el campanar a la part inferior. CUYÀS, Josep Maria (1978-82). *Op. Cit.* Vol VI, p. 78

campanes sonaven a Badalona. Josep Maria Cuyàs i Tolosa publicà en la *Història de Badalona* un Ordinari, de 1594 –poc més tardà que el *Llibre dels Oficials de la Catedral*–, on hi ha una descripció de les festes i alguns dels oficis de la parròquia de Santa Maria.[20] En aquest text s'estableix que el monjo, un sagristà seglar, tenia les feines "[d']obrir l'església cada dia en eixir el sol" i no tancar-la "fins haver tocat a l'oració de l'Avemaria". Així com "empal·liar l'església i preparar els altars i aparellar els ornaments" i de tocar l'orgue. Llàstima que no parli de tirar coets, que ben segur també en tenia encàrrec!

Entre totes aquestes tasques descrites –i les que no s'han especificat– el monjo tenia "els drets del toc de campanes", els quals eren els següents: " (...) dels cossos el dia de la sepultura, del cos present i Cap d'Any, cinc sous cada dia i de la missa del tercer dia dos sous". Així doncs, tenia l'obligació de tocar –cobrant-los– els tocs pels difunts, en moment de saber-ne la defunció i en l'anunci de les exèquies. Amb un matís important, ja que "I per aquests ha de fer tres tocs per a home i dos per a dona. Item, un sou per cada albat". Per tant, descriu més o menys els tocs, encara que no es pot saber, de moment, quina era la pràctica exacte de cadascun. El document també constata que "del combregar [del toc que es feia durant l'elevació i/o el viàtic] no en rebrà res i ha de tocar tal com es practica"; queda clar, doncs, que hi havia una manera pròpia de tocar el combregar, i calia respectar-la. El document explicita les ocasions on el monjo fa de campaner per ordre de la parròquia: "ha de tocar a matines cada dia en fer-se clar i a tots els altres oficis parroquials [les hores canòniques][21] i processons, abans de la missa i en tot el que convingui". El monjo, per tant, tenia la missió de marcar l'espai-temps del ritual i la festa. Convocava la comunitat, ordenava el seu temps i, sobretot, marcava els moments importants com les processons, que el 1594 eren diverses, si comptem que es mantenen els costums de 1449.[22]

Les campanes i la Badalona barroca

Si amb la poca informació que tenim sobre la festa a Badalona medieval s'han pogut tenir notícies del campanar i les campanes, la millor conservació de la documentació relativa a Badalona de l'època moderna, en molts casos coneguda per la redacció del *Calaix de Sastre* de Rafael d'Amat i de Cortada (1746-1819), el Baró de Maldà, ens permet poder conèixer més sobre el campanar de Santa Maria i les tècniques utilitzades per tocar campanes. Amat, al llarg dels quaranta anys de notícies que recull, redacta multitud de referències a les campanes i al seu toc –que ara en diem manual–, anotacions que ens permeten donar pistes sobre com eren les campanes i, sobretot, sobre com era el campanar posterior a les obres iniciades a 1758.[23] Malauradament, les notícies barroques de les campanes del segle XVII són escasses i rauen en les visites pastorals i algun document que hi té relació. La informació més destacable és l'apunt del novembre de 1698 quan en la visita pastoral es destaca que els "francesos s'han endut les campanes".[24]

D'aquestes campanes per desgràcia només en sabem de la seva benedicció del 3 de desembre de 1585[25], pel que es pot suposar que, o bé encara eren les medievals, o bé no se'n conserven notícies. Es descriu en el desaparegut arxiu parroquial de Santa Maria[26] que el 1753, l'església amenaçava ruïna i, entre les mencions a l'estat del temple, es parla de "lo campanà", que estava ple d'esquerdes. A més, es pot interpretar que no era una construcció exempta, segons l'acta del notari

Francesc Alsina, on s'esmenta que la torre del campanar és "construhida tras la pared del lado de la referida iglesia, que da a la parte del mar".[27] El 1758 s'acordà que s'havia d'enderrocar "la iglésia i se assenyalàs puesto per construirla nova". [28] Pel que sembla, la seva construcció no s'acaba fins anys més tard, el 1779 [29], i així ho confirma el Baró de Maldà quan esmenta l'any 1786 que es veia el "campanar nou com una bitlla o un sucre esponjat al davant, lluny de ser acabat per no ser closos los finestrals". [30] Per tant, es pot confirmar que l'obra era acabada però que, o bé mancaven les persianes a la torre –uns porticons als finestrals que unifiquen el so del campanar i que eren típics a la llarga edat mitjana–, o bé algunes traceries o decoracions. Sobre aquesta podem conèixer que era un "campanar interino, per ser tan baix com un tablado de defensar conclusions".[31]

Per tot el que s'ha citat anteriorment, suposem que era un campanar no acabat. El baró de Maldà plasma en la seva crònica la descripció d'una de les dues vegades que hi pujà: diu que és un campanar alt i estret, amb les campanes a grosses i "els capsals uns gegantos".[32] A més, descriu una sala de campanes amb "4 finestrals, ahont son en los dos campanas y la mitjana quedaba boca per amunt y contrapès en avall ab una bala de ferro de 24 a un cap del capsal". [33] Rafael d'Amat va pujar en mig d'una missa, amb les campanes preparades pel final; oimés, a banda de la sala de campanes –i especifica que n'hi havia diverses, ja que explica que aquesta darrera és "la dels quatre finestrals"[34]– ens permet conèixer més sobre els bronzes. Sabem que hi havia, com a mínim, quatre campanes: la Maria del Roser, la grossa [35], de 18 quintars de pes [36], i l'Anastàsia, la segona.[37] També sabem que aquestes dues estaven semitonades; [38] però dissortadament, desconeixem qualsevol notícia per les dues esquelles. En algunes notícies les compara amb altres campanes, sobretot amb la grossa, que diu que és com un dels senys grossos de la Catedral [39], i també ens permet comparar els capçals, a l'hora de conèixer més sobre l'ofici de campaner. En el *Calaix de Sastre* es fa esment que en les tremuges de les campanes s'hi havia posat alguna bala de ferro per fer de contrapès. Aquest augment de pesos pot ser buscat per variar el ritme de la campana i per fer-la anar a la velocitat que precisi el campaner. D'aquestes se'n poden veure encara algunes amb lloses de pedra als campanars catalans.

Les notes del baró de Maldà ens permeten saber més coses sobre els tocs, cosa que abans potser desconeixíem. Una de les notícies més interessants és sobre el ritme de la campana grossa, quan descriu que "han comensat a gronxar la grossa los campaners, que de un vol al altre casi hom podía mocarsi y pendrer tabaco, per lo tant poch a poch que se anaba gronxant, fins a tenirla boca per amunt y contrapès avall" .[40] I no només això, sinó que ens permet identificar alguns tocs que es feien, com per exemple el toc a processó, bo i sabent que les campanes es posaven en marxa en sortir la creu parroquial del temple: "repicaban a las campanes [s'entén que les menors] y después la campana grossa [41] (...) comensà de anar al ayre, significant eixir la professó de la iglésia" [42] o bé "ohirem alzarse la campana; ola diguí, ben segur que ix ya la professó, com de facto, arribat a la iglesia ya era eixida" [43], per aquest fet, els campaners, treien el cap per les finestres, i en veure la sortida engegaven el toc. [44] De fet, al llarg de la història, les campanes han assenyalat el pas de les processons per les diferents zones de les ciutats, fins al punt que era "de loable consuedut, inconcussament observada,

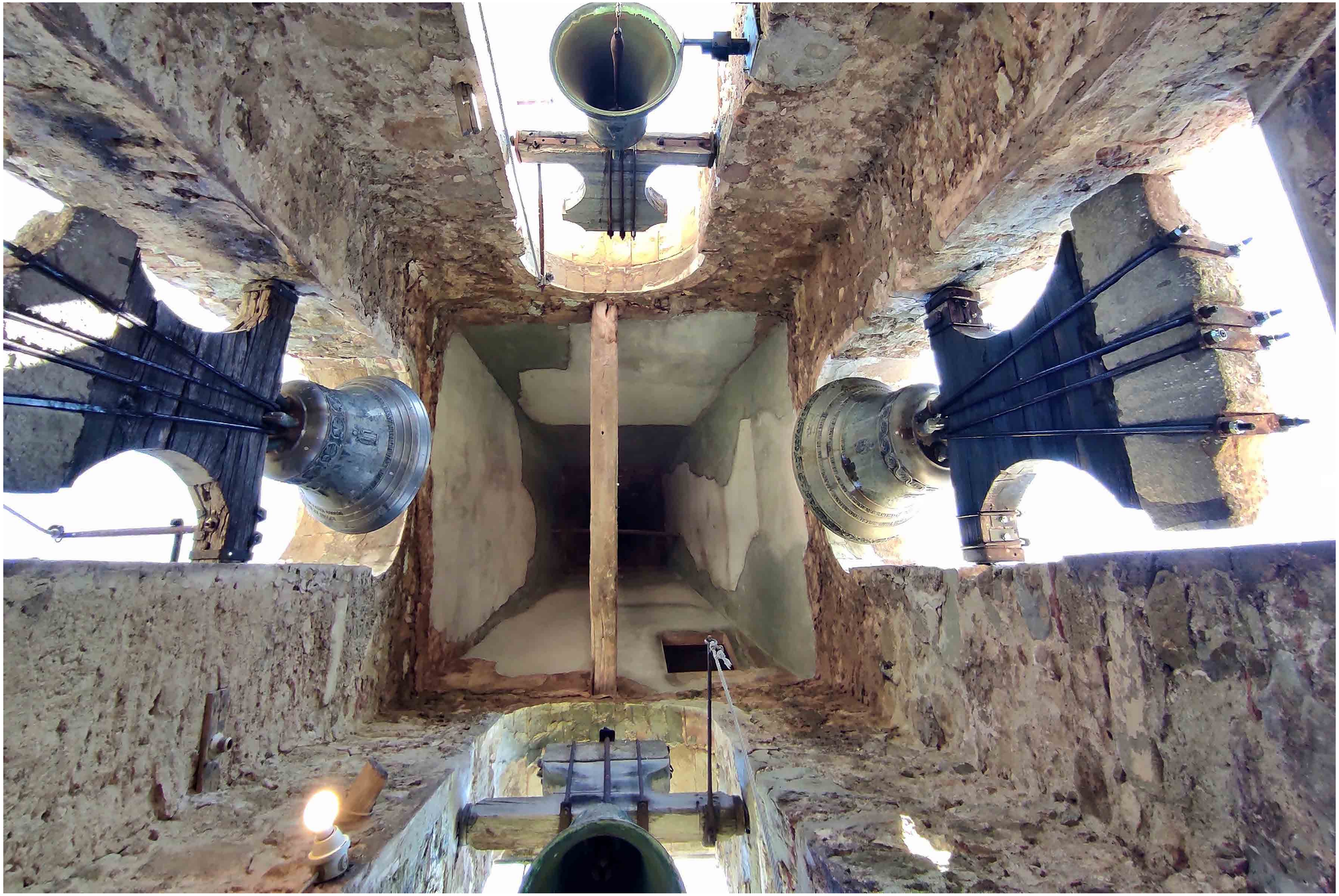

2. Campanar de Sant Romà de Joanetes. S'hi poden veure, a dreta i esquerra, les pedres a part superior de les tremuges de les dues campanes grosses posades a seure.
Fotografia: Xavier Pallàs Mariani.

quant la Seu Cathedral (...) passa davant alguna yglesia parrochial o altra, aquella tal yglesia (...) en senyal de obedièntia que deuen a la Seu an de tocar algunes batellades y no fet ço tot, tals scolans de la Seu entren, y poden entrar, per les tals yglesies y penyoren (...)". [45] En certes solemnitats, com per Corpus, a la Catedral de Barcelona es feia un toc quan sortia la processó i es mantenia la campana grossa –la Tomasa– durant tot el recorregut fins que a l'arribada es repetia el mateix toc que a la sortida. [46]

Entenem que el cronista solia venir per festes a Badalona i, per tant, tenim més coneixement d'aquests tocs a les notícies del *Calaix de Sastre*. Sabem que hi ha una forta presència de campanes al tombant del 1800, com per exemple després de la festa de Sant Pere, els campaners, que "havien fet bona feyna a la tarde en los tochs de morts y a festa (...) [en total] tocaren 7 horas dalt de aquell campanar". [47] O quan el baró anava a Mataró, que sentí les campanes tot identificant que hi havia un bateig, aquell dia. [48] I tendeix a descriure, com s'ha vist, quan hi ha repicades –tritllejos– o bé quan les campanes es posen a seure, que descriu poèticament tot dient que "voltaban fenthi la figuereta".[49] (Fot. 3) I no només ens descriu el que feien, sinó també el que no feien. En el *Calaix de Sastre* hi ha una descripció d'un toc de missa cantada: "(...) fent danc danc les campanas de tant en tant, casi de un plegat , que a ignorar-ho hom pensaria si fora aquell tocar a rebato per temor de haver ya arribat a Badalona los gavaigs".[50] Amb aquesta notícia, amb un to queixós, el Baró de Maldà deixa molt clar que el campaner coneixia un llenguatge i es comunicava amb la resta de vilatans i veïns, que entenien exactament que volia dir en cada moment, com els morts o el bateig que ja s'han comentat. El *Calaix* també descriu el toc

3. La família Zanuy, amb la campana Tomasa de la Catedral –la grossa– posada a seure. APSMP. Col·lecció fotogràfica, fons Josep Zanuy.

de l'Àngelus [51], diferent d'un toc de difunts [52], bo i sabent que tots dos es feien amb l'Anastàsia, o el so de la grossa pel viàtic[53] i l'Ave Maria. [54]
Inclús un toc de festa, que pot semblar desordenat amb totes les campanes al vol, tenia un sentit. Cal fixar-se en el que explicava Josep Zanuy, un dels darrers campaners de Barcelona, parlant de les solemnitats:

> "Els dies de festa solemne (...), es repicaben totes les campanes indistintament, comensan per la més petita i acaban amb (...) la més grant. Acabat es repicaben totes juntes [segurament el que ara en diem *trancs*], després es van repican les dues esquelles i l'Andreua, mentres es van voltan la Maria i l'Antònia [fins a posar-les a seure, evidentment], i al final es tornaben a repicà totes juntes". [55]

En certs moments podia semblar que no hi havia ordre, però res més lluny de la realitat, cada campanar tenia – i té – la seva pròpia cadència en les campanes i això ja donava una personalitat que permetia distingir i reconèixer-ne el so. Per exemple, el Baró de Maldà identifica la campana grossa de Santa Maria de Badalona amb el seny Dominical [56] de la Catedral o la grossa de Sant Just [57], que deuria tenir certes similituds amb la de Santa Maria, pel que s'ha pogut comprovar pels anys i els pesos.

Nous temps per a les campanes

Dissortadament, durant el procés revolucionari del juliol del 1936, la parròquia de Santa Maria va ser destruïda i, amb ella, les seves campanes. Joaquim Font i Cussó [58] va recollir certes dades sobre el que s'havia conservat, i se'n pot computar el següent:

Les campanes de la parroquial de Santa Maria abans de 1936

Nom	Inscripció
Eulàlia (la grossa)	ME FEREN ESSENT REGENT EL REBERENT RAMON FERRER DE ACORDES AB LO MAGNÍFICH AJUNTAMENT Y OBRERES DE LA PARROQUIAL IGLESIA DE BADALONA. YSIDORUS PALLES ME FECIT BARCELONA.
	YSIDORUS PALLES ME FECIT 1833
	YSIDORUS PALLES ME FECIT 1856
	1868
	IESUS MARIA IOSEP(H). AÑO 1761
Quarts (?)	AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINUS TECUM &
Hores	PAU SAYOL, BATLLE I PH. CARCERENY, MARTÍ PLANES, PH MARINEL·LO, GERONI CUNILL, FRANCISCO ROVIRA, REGIS. MARIANO ORIOL, FRANCISCO BEHILS, DIPUTATS. FRANCESC PUL. FRANCISCO FRADERA, SÍNDICS 1790. ME FECIT ICH TORRENTS VRGELLENCIS [59]

De les transcripcions que fa Font i Cussó se'n pot determinar que les campanes eren molt noves. A més, se'n desprèn que eren un instrument funcional i una vegada esquerdades, se'n feien de noves reutilitzant el bronze. Bona part de les campanes destruïdes el 1936 van ser forjades al segle XIX per Isidre Pallès que fonia les campanes en sèrie. Segons Font i Cussó hi havia cinc campanes a Santa Maria, tot i això, si ens fixem amb els noms, veiem un gran canvi. La grossa ja no és Maria del Ro-

ser, sinó Eulàlia, i així ens preguntem, s'havia afegit la cinquena campana com a grossa? O se n'havia perdut el nom? Poca cosa en sabem. Podem suposar que la campana fosa el 1868 podria ser d'Isidre Pallès. Aquesta afirmació la fem ja que les dates i el fet de no portar cap inscripció ens ho fa pensar, a més de poder entendre que era una campana de les que podia tenir al taller, petita. A més, possiblement l'advocada a Jesús, Maria i Josep [60] fora una de les petites, de les quals no en sabem el nom.

També hi ha les campanes del rellotge, del qual el Baró de Maldà en dona notícies i en destaca la pujada de la nova campana de 25 quintars de pes [61] que podria ser la que apareix a la relació com a fosa per Pau Torrents [62] el 1790; i la que s'esmenta just al damunt, indicada amb un interrogant, podria ser dels quarts, que també s'anota a la crònica de Rafael d'Amat. Es veu que a falta d'un rellotger se'n cuidava un manyà i que molts dies s'avançava mitja hora. [63] Sabem que el Corpus de 1879 començà a funcionar un nou rellotge municipal [64], tot i que, ben segur que l'antic també ho era.[65] Amb la renovació del campanar per instal·lar-hi l'esfera del rellotge [66], l'alcalde hi feu col·locar dos fanals de gas a la finestra que dona a mar [67], per facilitar la lectura de l'hora a tots els vilatans.

La restauració de la música més alta

Aquest rellotge, com les campanes litúrgiques, va ser destruït amb l'assalt a la parròquia i no fou fins deu anys més tard que Badalona tingué de nou en funcionament una nova campana, fosa a la foneria Barberí d'Olot. Aquesta campana amb els noms d'Antònia, Josefa, Anastàsia encara es conserva. Tanmateix, hi ha altra documentació no s'esmenten benediccions de campanes. L'any 1942 es demana permís al bisbe per col·locar una campana per cridar els fidels a les funcions de culte [68] i el 1947 s'informa que s'ha beneit una campana "con los nombres de Maria del Rosario y Luisa (rey de Francia), siendo apadrinada por los señores Don Luis Maristany Palanco, Alcalde de Badalona y Doña Maria Buera, viuda de Planas, Presidenta de la Junta de Señoras del Hospital" en representació de Santa Maria. [69] Que se n'ha fet d'aquests bronzes? Hi ha conservat un pressupost de 1941 [70] on hi ha

4. El campanar de Santa Maria abans de la Guerra Civil. Agustí Muñoz/ Museu de Badalona. Arxiu d'Imatges. Fons Agustí Muñoz Tallada

5. Benedicció del nou conjunt de campanes de Santa Maria de Badalona. Francesc Domingo/Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs

previstes les obres del campanar, així com el mobiliari i quatre campanes. Pot ser que hi haguessin més campanes foses per Badalona a can Barberí? Les imatges que es conserven no semblen indicar-ho, i les referències tampoc. Segons Pere Serra, el 1955 s'engega la reconstrucció del campanar i es demana la fosa de les altres 5 campanes, beneïdes per Narcís Jubany –llavors bisbe auxiliar de Barcelona–, que conformen el conjunt l'actual:

Campana	Nom - Dedicació	Fonedor	Any fosa	Pes aprox (en kg)
1	MARIA ASSUMPTA - IACOBA - MARIA A. TRANSIXIONE. XVIII KAL. SEPT. MCMLVIII. SUMPTIBUS EXC. MI MUNICIPII IN HONOREM B. M. V. IN COELUM ASSUMPTAE HUJUS CIVITATIS BETULONENSIS PATRONAE PATRINORUM MUNERE FUNGEBANTUR IACOBUS MARCH BLANCH EIUSDEM CORPORATIONIS PRAESES CUM CONIUGE SUA MARIA A DOLORIBUS COMPTE DE BLANCH	BARBERÍ	1958	c. 1013
2	ANTONIA – JOSEPHA – ANASTASIA. ANNO DOMINI MCMXLVI. PATRINUS FUIT ANTONIUS BRIAS, PAROCHUS, PRO CŒTU FABRICÆ HUJUS ECCLESIÆ PAROCHIALIS SANCTÆ MARIÆ VULGO BADALONA BENEDICITE OMNIA OPERA DOMINI DOMINO.	BARBERÍ, HIJOS DE ESTEBAN	1946	c. 729,3
3	MARIA ANNA – IACOBA – XAVERIA. SPLENDIDA CONIUGUM LARGITATE XAVERI RIBO ARABIA ET MARIAE ASSUMPTAE BATLLE MASOLIVER DE RIBO CONFLATA QUI ET MUNUS PATRINORUM SUSCEPERUNT	BARBERÍ	1958	c. 335,5
4	MARIA COLUMNA – TERESIA – ANNA – DOLOROSA. PATRINIS DELMIRO RIVIERE DE CARALT EIUSQUE CONSORTE MARIA A TRANSFIXIONE E BERNADES DE RIVIERE SOCIETATEM RIVIERE REPRESENTANTIBUS	BARBERÍ	1958	c. 229,9
Timbre (hores)	MARIA DE LOURDES – ASSUMPTA – XAVERIA. PATRINI FUERE IN HAC SOLEMNITATE MUNIFICES CONIUGES IOSEPHUS LATORRE SIERRA ET MARIA CAPELLA CUXAR	BARBERÍ	1958	c. 174
Timbre (quarts)	MARIA DE MERCEDE – IOANNA – RAYMUNDA. UTI PATRINI INTERFUERE FRATRES MARIA DE MERCEDE ET IOANNES LATORRE CAPELLA	BARBERÍ	1958	c. 91

Per a aquesta tasca, el 1956 s'engegà una comissió "Pro-reconstrucción del campanario de Santa María" [71] i en la proclama el rector va fer esment que Santa Maria "no té llengua ni boca: la boca és el campanar, la llengua les campanes... El campanar és un símbol del poble fidel". [72] I tenia tota la raó, el campanar és la veu de la comunitat, convoca els vius, plora els morts, decora les festes... Desafortunadament aquesta veu restaurada el 1958 [73] no està a l'alçada dels objectius que s'expressen en els fulletons, sobretot de la idea de "que nuestros venerados abuelos estaran orgullosos de nosotros" [74], ja que la veu del nou campanar es trunca amb la mecanització. (Fot. 6) La idea de progrés –arran de l'electrificació de les campanes de la Catedral de Barcelona el 1929– provoca que es vagi perdent l'ofici de campaner. Com afirma Francesc Llop "les noves instal·lacions, a l'alemanya, no només fan fora el campaner sinó que augmenten la possibilitat d'emetre més soroll, molt afinat, però soroll amb campanes que ja no són catalanes". Llop afirma, per tant, que si la llengua de la comunitat són les campanes, i aquestes es toquen amb un sistema diferent del català, s'elimina el fenomen comunicatiu. [75]

Conclusions

Les campanes són un element patrimonial complet, un element ben material, moble, que necessita d'un immoble per sostenir-se, poder-se moure i sonar. Aquest so, tocat a la manera antiga, constitueix un patrimoni sonor, que com a immaterial, forma part del "patrimoni de l'esperit del poble", que deia Joan Rosàs. Mantenir-lo o restaurar-lo és una lluita patrimonial, de manteniment d'un llegat; no és això el *Patrimoni*? La seva protecció és –més que– necessària. L'argument de la modernitat no és vàlid. Els tocs automàtics tendeixen a no seguir els patrons tradicionals, fruit de l'evolució de

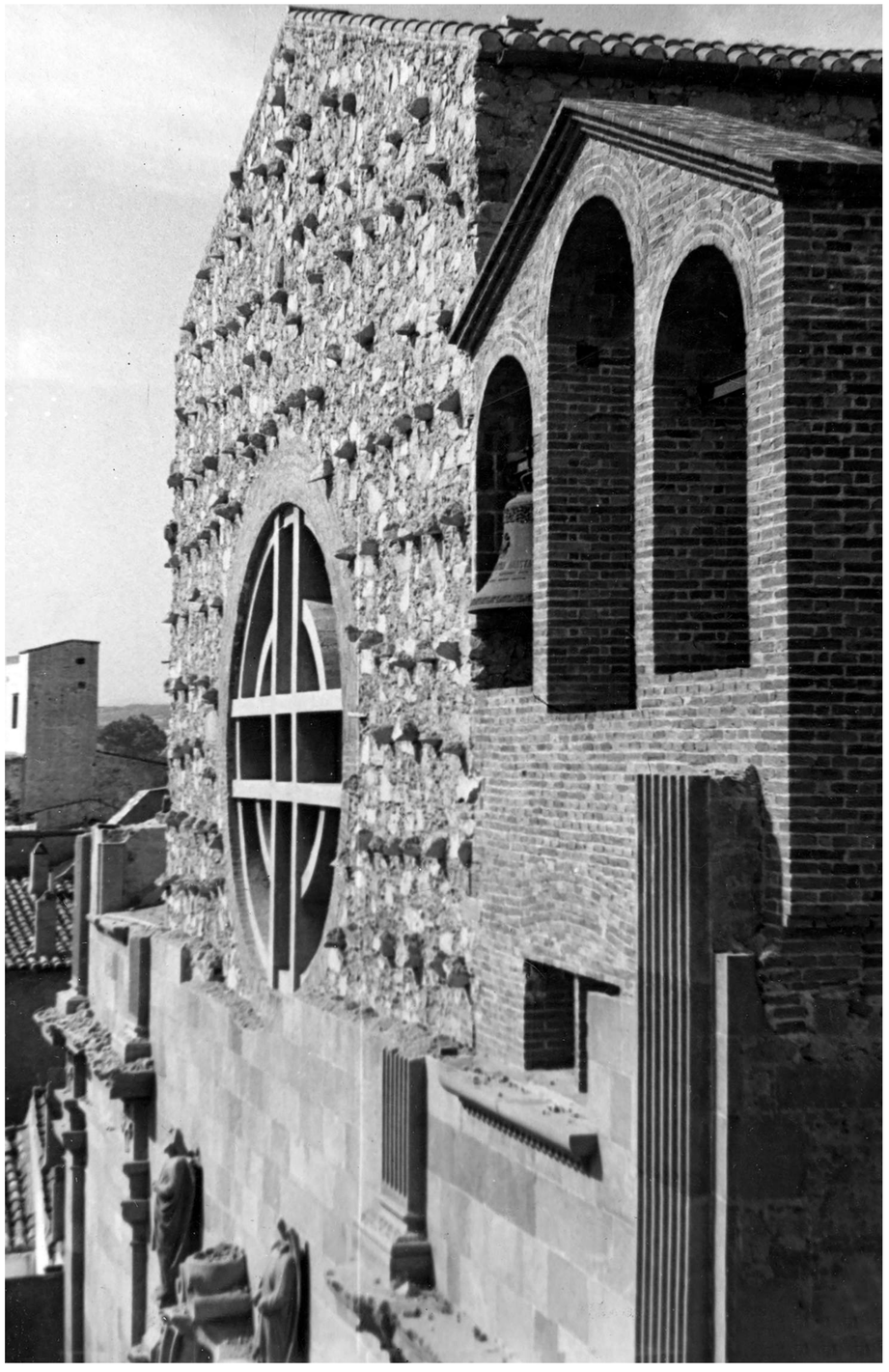

6. Santa Maria de Badalona, fotografia de cap a 1950. Es pot veure un campanar de cadireta amb una sola campana, suposadament l'Antònia, Josepa, Anastasia, de 1946. Josep Cortinas/Desconegut/ Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs

la història: en la immensa majoria de casos, immutables des de l'edat mitjana. Seria com enderrocar la Torre Vella per adaptar-la a la situació actual: ja que ni les tècniques constructives, ni els materials ni les normatives actuals s'adaptarien als que té l'edifici baixmedieval. Les empreses instal·ladores, des de mitjan segle XX, han anihilat el patrimoni amb el beneplàcit de la societat. S'ha menystingut com un fet folklòric i una part del passat:

> "Tothom sap que es tocava a morts o a bateigs. Ja costaria més de trobar qui sabés que entre Dijous Sant a la tarda i Dissabte Sant a la nit, les campanes resten mudes. Si afinem més els sabers, podrem trobar algú que ens parli de les matraques de fusta que substituïen les campanades durant aquest temps. Però quasi ningú sabrà que als campanars tradicionals de certa envergadura hom tirava les cordes de les campanes enfora de la torre en senyal de dol... i no hem entrat en el tema de les inscripcions, sants i funcions de cada campana....ni el de les notes que donen. Són precisament aquests detalls els que donen sentit al complex i variat món de les campanes...i en fan un univers ric i digne de ser conservat amb el major (...). Encoratgem des d'aquí a qui correspongui a intervenir per la conservació d'aquest patrimoni tan íntim de cada poble, sovint amagat en el cor, la memòria i els sentiments de les persones." [76]

Aquest encoratjament de Daniel Vilarrúbias, el llunyà 2007, ha fet efecte. Des de llavors han sortit nombrosos grups de campaners, que s'han sumat als que ja hi havia, o s'han ressuscitat campanars que fins no fa gaire havien estat en ús.

Els campaners s'estimen les campanes i comprenen els valors culturals que aporten, no tan sols per l'església sinó per la collectivitat, pel paisatge sonor de les ciutats. Els campaners, des del present i pel present, toquen per mantenir viu un patrimoni que és intangible i ho fan des de la materialitat del bronze, mantenint –des del voluntariat– un ofici mil·lenari, amb una tècnica complexa i una gran varietat de repertori comunicatiu. A Badalona, com s'ha vist, es tocaven campanes des de fa més de mil anys, amb una tècnica que s'ha mantingut i, malgrat la pèrdua, s'ha restaurat. (Fot. 5) Cal, encara, fer feina per poder completar el procés i tenir un campanar que a banda de tocar, sigui comprès. Les campanes, segons s'ha pogut veure, s'han de ventar fins a posar a seure i repicar amb el batall, aquesta és la manera de fer dels catalans. Però no només això, sabem que en Zanuy, un dels darrers campaners tradicionals –per llinatge familiar– de Barcelona tocava a morts tot fent "batallades espaiades amb la campana Maria i voltejan l'esquella petita (a la qual se li treia el descans per poder-la voltejà) durant ½ hora espaiada". [77]

Són nombroses les notícies de campanars que retornen a l'activitat manual, però en molts casos no deixa de ser el mateix que amb les altres activacions patrimonials, portades a terme des del voluntariat. [78] De nou, com els antics campaners, tornem a enfilar les cordes, tornem a sentir les campanes que comuniquen alegria, tristesa o por. La societat ha relegat el patrimoni en mans de l'associacionisme. Font i Cussó deia que "ya de nuevo suenan las campanas en lo alto de los campanarios, pero todavía echamos en falta algunas, su voz poderosa no recorre el espacio deshaciendo tormentas ni orientándonos (...) y son a veces tan evocadoras".[79] L'expressió de l'historiador és més que important. Les campanes ordenen el temps, amb les hores i –sobretot– amb els tocs litúrgics, els que criden els vius, ploren els morts, desfan les tempestes i decoren la festa, segons moltes inscripcions que decoren multitud de bronzes. Aquest és el so evocador de les campanes, el dels

temps especials que forma part dels replecs de l'ànima humana i que encara ara, per fortuna, i després de gairebé 100 anys d'automatització, desperten sentiments.

Epíleg

Bo i comptant que en les ratlles anteriors s'ha parlat de les notícies històriques del campanar i les campanes, no es pot deixar d'esmentar la falta de notícies de matraques, carraques o tenebres. Que no hi hagi cap notícia no vol dir que no n'hi hagués. Seguint l'excel·lent estudi de Galdric Santana, les matraques són "el senyal de convocatòria de l'església cristiana mitjançant el so de la fusta [que] s'ha perpetuat fins al present a través de la litúrgia de la Setmana Santa" [80]: com no havia d'haver-n'hi una a Santa Maria! L'absència de campanes des del Glòria del Dijous Sant fins al Glòria del Dissabte de Pasqua implicava que l'anunci de les hores canòniques, les crides al cor i els anuncis de les celebracions i professons estava destinat a les matraques. [81] I sí, ho dic en passat; implicava. Si bé l'ús de les campanes i l'ofici del campaner ha estat relegat però s'està recuperant, les matraques resten totalment abandonades.

Com podien ser les matraques del campanar de Santa Maria de Badalona? Molt senzill. Sabem que les antigues matraques de la Catedral de Barcelona eren "de forma hexagonal, que agrupen sis espais per a quatre maces i en fan un total de vint-i-quatre" [82], i això se sap per la imatge de Ramon Ruiz. [83] Santana apunta que són com les de Santa Maria de Mataró [84], nogensmenys, pel que s'ha pogut constatar, sí que és cert que la de Mataró té sis maces, però sembla que no és hexagonal, sinó que té forma de creu. És possible, per tant, que les matraques de Badalona tinguessin una aparença similar a aquestes, per tradició i per paral·lels, ja que de la resta que s'han conservat, no sembla que hi hagi gaires similituds. Sigui aquesta darrera aportació un motiu perquè al nostre campanar hi pugui haver –n'hi hagi hagut, o no– unes matraques, segons l'estil que els podia pertocar, per anunciar els moments de la nostra Setmana Santa.

7. Campanar de Santa Maria en l'actualitat, amb les 4 campanes litúrgiques en la sala de campanes, i les dues horàries en l'estructura metàl·lica del terrat del campanar, ben protegides per uns quants àngels trompeters.

Annex. Apèndix documental. [1]

Campanario

Albañilería	
919,80 m³ de mampostería en alzado a 87,50 pesetas	80.482,50
305 escalones de 0,75 metros lineales incluida la boveda a 20,00 pesetas	6.100,00
24,00 m² de cubierta con bovedillas y solera a 45,00 pesetas	1.080,00
	87.662,50
Carpintería de taller	
15,3 m² en puertas de entrada y comunicación con el interior y ventanal de fachada a 100 pesetas	1.530,00
	1.530,00
Cerrajería	
76,25 metros lineales de barandilla de escalera a 70,00 pesetas metro lineal	5.337,50
suma y sigue	94.530,00
suma anterior	94.530,00
Pararrayos, reloj y campanas	
Pararrayos y cable	1.700,00
Reloj, maquinaria [sic] esfera y sonería	25.000,00
Cuatro campanas de diversos tamaños	20.000,00
Subir y fijar estos aparatos	5.000,00
	51.700,00
Instalación eléctrica	1.000,00
	1.000,00
Señales luminosas	4.000,00
	4.000,00
Total campanario	151.230,00

Arxiu Diocesà de Barcelona

1. Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 319. Expedient de la reconstrucció del temple de Sta. Maria, s/f.

Fonts

ACB: Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona.

ADB: Arxiu Diocesà de Barcelona.

AHPB: Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona

APSMP: Arxiu Parroquial de Santa Maria del Pi

DCB: BAUCELLS, Josep *et alii*. *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Barcelona: Fundació Noguera, 2006, 5 toms.

Bibliografia

ALSINA, Claudi; FELIU Gaspar i MARQUET, Lluís. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1990.

CARRERO, Eduardo. "Entre almuédanos y campanas: constantes sobre la conversión de aljamas en catedrales". *Hortus artium medievalium 17*. Zagreb: Universitat de Zabreg, 2011, p. 185-200.

CUYÀS, Josep Maria. *La Badalona del segle divuitè*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1936.

CUYÀS, Josep Maria. *Badalona en las postrimerias del Siglo XVIII y en los albores del XIX. Estancias de Don Rafael de Amat y de Cortada en "Can Pexau"*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1948.

CUYÀS, Josep Maria. *Història de Badalona*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1978-1982, 7 volums.

DDAA. *Catalunya Romànica. El Barcelonès, el Baix Llobregat i el Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, volum XX.

FONT i CUSSÓ, Joaquim. "La pequeña historia. Campanas". A *62 articles*. Badalona: Museu de Badalona, 1980, p. 160-161.

FITA, Fidel. "Badalona. Su iglesia parroquial". A *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Establecimiento tipográfico de Fontanet, 1896, Tom 28, p. 168-172.

FRANK, E. "Comment on remplace les cloches". A *L'Illustration*. París, Vol. 109, 1897, núm. 2825, p. 287-289.

LLOP, Francesc. “Campanes, campaners i tocs a les terres de Lleida: un patrimoni en vies de substitució”. *Arrels cristianes*. Lleida: Bisbat de Lleida, 2008, volum III, p. 393-408.

LLOP, Francesc. “Un patrimonio para una comunidad: estrategias para la protección social del Patrimonio Immaterial”. A *Patrimonio cultural de España*. Madrid: Ministerio de Educación Cultura y Deporte: Subdirección General de Documentación y Publicaciones, 2009, p. 133-144.

LLOP, Francesc. *Curset de perfeccionament dels campaners de la Catedral de València*. [en línia] València: Campaners de la Catedral de València, 2013. Disponible a: http://campaners.com/php/textos.php?text=5752

[consulta: 14/9/2022]

MOYA, Xavier. “Els campaners de Badalona”. A Carrer deñs Arbres. Revista anuari del Museu de Badalona. Badalona: Museu de Badalona, 1983, Num. 33 (1a època), p.3-10.

PADRÓS, Pepita; NIETO, M. Dolors. “Santa Maria de Badalona. L’església romànica i la població de Badalona a l’edat mitjana”. A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona* [en línia]. Badalona: Museu de Badalona, 2016, Núm. 1, p. 5-19. Disponible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Descarregat_la_revista.pdf [consulta: 27/8/2022]

ROSÀS, Joan. “Edat Mitjana”. A VILLAROYA, Joan (dir): *Història de Badalona*. Badalona: Museu de Badalona,1999, Monografies Badalonines 16, p. 53-79.

RIDER, Nil. “‘Sant Joan Gloriós’. Passar pel roure a la Badalona de Mitjans segle XX”. A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona*. [en línia] Badalona: Museu de Badalona, 2021a, núm. 6, p. 136-153. Disponible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Revista-Carrer-dels-Arbres-num6-2021.pdf [consulta: 7/9/2022]

RIDER, Nil. “Tocar quan toca tocar. Les campanes, l’ordenació i el pas del temps”. A *Caramella 45*. Prats de Lluçanès, Associació Caramella, 2021b, p. 63-65.

RIDER, Nil. “Litúrgia i festa a la Badalona pretridentina: les ‘Pràcticas e custumes de la rectoria de Badalona’. Estudi i edició del text”. A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona* [en línia]. Badalona: Museu de Badalona, 2022a, núm. 7, p. 65-86. Disponible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Carrer-dels-Arbres-7_2022-4a-epoca-b.pdf [consulta:18/9/2022]

RIDER, Nil. “‘Quan s’enlairen els coets’: L’ús de la pólvora en la nostra festa”. A *Canemàs, revista de pensament associatiu i cultura popular*, Barcelona: Ens de l’Associacionisme Cultural Català, 2022b, núm. 23, p. 36-46.

RIDER, Nil. “El patrimonio inmaterial de la Catedral de Barcelona, celebraciones ‘conforme la festa de que·s farà lo offiçi’”. *El mundo de las catedrales. Congreso Internacional VIII centenario Catedral de Burgos*. Burgos: Facultad de Teología del Norte de España-Catedral de Burgos-Universidad de Burgos, 2022.

RIDER, Nil i VILARRÚBIAS, Daniel. “Las campanas de la Basílica de la Mercè en Barcelona: un conjunto paradigmático del tardobarroco barcelonés y una propuesta de restitución sonora”. *Tercer Congreso de conservación de campanas de México*. México: Escuela Nacional de Conservación y Restauración de México, en premsa (comunicació presentada l’1 de desembre del 2021).

SANTANA, Galdric. “Les ‘matraques de campanar’ en el paisatge sonor de la Setmana Santa a Catalunya”. A *Revista d’Etnologia de Catalunya*. Barcelona: Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural, 2010, núm. 35, p. 172-180.

SERRA, Pere. *Santa Maria de Badalona. El pas dels anys 1936-1966*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2005.

VILARRÚBIAS, Daniel. *El campaner, un ofici al llindar de la desaparició?*. Conferència llegida a la Trobada de Campaners d’Os de Balaguer del 2007 [En línia]. Disponible a: http://www.festes.org/arxius/campaner_llindar_desaparicio.pdf [consulta: 13/9/2022]Annex. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 319. Expedient de la reconstrucció del temple de Sta. Maria, s/f.

Notes

1. RIDER, Nil. "'Sant Joan Gloriós'. Passar pel roure a la Badalona de Mitjans segle XX". A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona*. [en línia] Badalona: Museu de Badalona, 2021a, núm. 6, p. 136-153. Disponible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Revista-Carrer-dels-Arbres-num6-2021.pdf [consulta: 7/9/2022]

2. LLOP, Francesc. "Un patrimonio para una comunidad: estrategias para la protección social del Patrimonio Immaterial".A *Patrimonio cultural de España*. Madrid: Ministerio de Educación Cultura y Deporte: Subdirección General de Documentación y Publicaciones, 2009, p. 134.

3. LLOP, Francesc. "Campanes, campaners i tocs a les terres de Lleida: un patrimoni en vies de substitució". *Arrels cristianes*. Lleida: Bisbat de Lleida, 2008, Tom III, p. 404.

4. RIDER, Nil. "Tocar quan toca tocar. Les campanes, l'ordenació i el pas del temps". A *Caramella 45*. Prats de Lluçanès, Associació Caramella, 2021b, p. 63-65. RIDER, Nil. "El patrimonio inmaterial de la Catedral de Barcelona, celebraciones 'conforme la festa de que·s farà lo offiçi'". *El mundo de las catedrales. Congreso Internacional VIII centenario Catedral de Burgos*. Burgos: Facultad de Teología del Norte de España-Catedral de Burgos-Universidad de Burgos, en premsa.

5. matines, laudes, vespres i completes, com hores majors; i prima, tèrcia, sexta i nona com hores menors.

6. VILARRÚBIAS, Daniel. *El campaner, un ofici al llindar de la desaparició?*. Conferència llegida a la Trobada de Campaners d'Os de Balaguer del 2007 [En línia]. Disponible a: http://www.festes.org/arxius/campaner_llindar_desaparicio.pdf [consulta: 13/9/2022], RIDER, Nil. "'Quan s'enlairen els coets': L'ús de la pólvora en la nostra festa". A *Canemàs, revista de pensament associatiu i cultura popular*, Barcelona: Ens de l'Associacionisme Cultural Català, 2022b, núm. 23, p. 36-46.

RIDER, Nil (en premsa): *Op. Cit.*

7. SACASAS, Jordi. "La campana, entre el simbolisme i la quotidianitat". A *Canemàs, revista de pensament associatiu i cultura popular*. Barcelona: ENS de l'Associacionisme Cultural Català, 2020, núm 19, p. 9-17 i CARRERO, Eduardo. "Entre almuédanos y campanas: constantes sobre la conversión de aljamas en catedrales". *Hortus artium medievalium 17*. Zagreb: Universitat de Zabreg, 2011, p. 185-200.

8. ACB, perg. 3-32-31. CUYÀS, Josep Maria. *Història de Badalona*Tom IV. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1978-1982, pp. 40-45. DDAA. *Catalunya Romànic. El Barcelonès, el Baix Llobregat i el Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, Tom XX, p. 138 i FITA, Fidel. "Badalona. Su iglesia parroquial". A *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Establecimiento tipográfico de Fontanet, 1896, Tom 28, p. 171.

9. CARRERO, Eduardo (2011). *Op. Cit. i* ROSÀS, Joan. "Edat Mitjana". A VILLAROYA, Joan (dir): *Història de Badalona*. Badalona: Museu de Badalona,1999, Monografies Badalonines 16, p. 53-79. SERRA, Pere (2005). *Santa Maria de Badalona. El pas dels anys 1936-1966*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 13 i PADRÓS, Pepita; NIETO, M. Dolors. "Santa Maria de Badalona. L'església romànica i la població de Badalona a l'edat mitjana". A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona* [en línia]. Badalona: Museu de Badalona, 2016, Núm. 1, p. 5-19. Dispnible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Descarregat_la_revista.pdf [consulta: 27/8/2022]. Les fonts que assenyalen que Santa Maria era un temple dedicat al culte són les següents. En primer lloc hi ha la notícia de 1011, on s'esmenta un prevere de Badalona (DCB:161), però no es pot afirmar que sigui adscrit a Santa Maria. En un testament (DCB: 687) –de 1045– s'esmenta la parròquia, com a estructura d'ordenació territorial, i es llega "*un coto albo et una vellada qui sunt in iam dicta Betulona, remaneat ad presbiteros de Sancta Maria de Betulona per missas*"; oimés, en 1055 deixa molt clar que hi ha una "*ecclesiam Sancte Marie*" a Badalona (DCB: 1704) que segons apunta Fidel FITA (1896). *Op. Cit.* p. 171 hi ha un acta d'abril de 1054 on es descriu la vinculació de l'església amb el capítol de la Catedral. Es pot afirmar, doncs, que abans del temple romànic –i el seu campanar– hi podia haver, no sols una església sinó que un campanar, per cridar la comunitat als oficis.

10. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op.Cit.* Tom IV, p. 154, PADRÓS, Pepita; NIETO, M. Dolors. *Op. Cit*, 2012. ADB, Visites Pastorals Vol. 8 f. 6v i CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op.Cit.* Vol. V, p. 192, ADB, Visites Pastorals Vol. 10 f. 258v, respectivament.

11. ROSÀS, Joan (1999). *Op. Cit.* p. 66.

12. CUYÀS, Josep Maria. *La Badalona del segle divuité*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1936, p. 10. El pam, equival, aproximadament a uns 21 cm, com es pot comprovar a ALSINA, Claudi; FELIU Gaspar i MARQUET, Lluís. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1990.

13. RIDER, Nil. "Litúrgia i festa a la Badalona pretridentina: les 'Pràcticas e custumes de la rectoria de Badalona'. Estudi i edició del text". A *Carrer dels Arbres. Revista de Patrimoni de Badalona* [en línia]. Badalona: Museu de Badalona, 2022a, núm. 7, p. 81. Disponible a: https://www.museudebadalona.cat/wp-content/uploads/Carrer-dels-Arbres-7_2022-4a-epoca-b.pdf [consulta:18/9/2022]

14. ADB, Visites Pastorals Vol. 29, f. 165r.

15. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op.Cit.* Vol. V, p. 196. RIDER, Nil (2021b): *Op. Cit.* p. 63.

16. LLOP, Francesc (2008). *Op. Cit.*, p. 402.

17. APSMP B294, Llibre Negre de l'Obra f. 772.

18. Posar a seure una campana és col·locar-la de boca per amunt: la campana a en posició inversa a la que ens té acostumats. Aquest fet de parar-la boca per amunt i fer-la tornar enrere és una de les característiques de l'anomenat "toc català", veges LLOP, Francesc (2013): *Curset de perfeccionament dels campaners de la Catedral de València*. En línia a: http://campaners.com/php/textos.php?text=5752 [darrera consulta: 2/9/2022]. Pel sistema del toc tradicional, LLOP, Francesc (2008). *Op. Cit.*, p. 402-403.

19. ACB, Constitucions, ordenaments, consuetes i franqueses. *Llibre de tots los oficis majors i menors de la present Seu de Barcelona y del que cada oficial en son ofici deu fer, conforme la obligatió y càrrech de quiscú dells, fet y compliat per los Rvts. Mossens Miquel Bonet i Bernardí Font, canonges de dita Seu, doctors en Theologia, y llegit y aprobat per lo Rvt. Capítol en los capítols de maig del any MDLXXXI* f. 80v.

20. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op.Cit.* Vol. V, p. 207-212. "Ordinacions". S'ha de tenir en compte que la parròquia de Santa Maria tenia un vicari que depenia de la pabordia de maig de la Catedral de Barcelona; vinculació que tenia des de 1054 i que fou referendada pel papa Pasqual II el gener de 1140, segons apunta Fidel FITA (1895). *Op. Cit.* p. 171. És lògic, per tant, que alguns dels oficis es repliquessin en nom i funció. La informació documental que ens guia són les ordinacions, per tant, fins que no es facin noves citacions bibliogràfiques o documentals s'ha d'entendre que les "Ordinacions" publicades per Josep Maria Cuyàs són la font que seguim. Cal fer, però, l'apunt que el document original ha resultat il·localitzable a l'ADB i no s'ha pogut comprovar si és una transcripció literal o unes notes preses per l'autor; sí que es conserva –en ADB, Visites Pastorals, 58 f. 39V– una menció d›aquestes ordinacions. Per cert que en en trobar el document original s'avaluarà si mereix nova edició i de ser així ben segur que es farà. RIDER, Nil (2022a): *Op. Cit.* especialment la p. 71.

21. RIDER, Nil (en premsa). *Op. Cit.* RIDER, Nil (2021b). *Op. Cit.* LLOP, Francesc (2013). *Op. Cit.*

22. RIDER, Nil (2022a): *Op. Cit.*

23. CUYÀS, Josep Maria (1936). *Op. Cit.*, p. 166-185 . CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op. Cit.* Tom VI, p. 71-92. PADRÓS, Pepita; NIETO, M. Dolors. *Op. Cit*, 2012, p. 18.

24. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op. Cit.* Tom V, p. 204.

25. ADB, Registra Gratiarum 61 fol. 20r.

26. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op. Cit.* Tom VI, p. 72.

27. Íbidem, p. 77 i AHPB, 1063/1: Francesc Alsina Cerdà, *Primum manuale omnium contractuum*, fol. 76v. Veges Fig. 1.

28. CUYÀS, Josep Maria (1978-1982). *Op. Cit.* Tom VI, p. 74.

29. Íbidem, p. 89.

30. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Badalona en las postrimerias del Siglo XVIII y en los albores del XIX. Estancias de Don Rafael de Amat y de Cortada en "Can Pexau"*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, p. 14. No podem saber a que es re-

fereix, si a que no havien acabat els finestrals, o bé que no els havien cobert amb persianes de fusta, com estaven els campanars arreu del país.

31. Íbidem, p. 12.

32. Íbidem, p. 74.

33. Íbidem, *Op. Cit*. p. 104

34. Íbidem, *Op. Cit*. p. 104.

35. Íbidem, *Op. Cit*. p. 66 i p. 74.

36. Íbidem, p. 76. Segons la constant en quintars d'1q/42kg aquest seny faria 756 kg.

37. Íbidem, p. 56 i p. 74.

38. Íbidem, p. 51. Cal tenir en compte que era un costum força recurrent en les campanes grosses de finals del segle XVIII, així ho estan a Santa Maria del Pi, Sants Just i Pastor i a la Basílica de la Mercè, RIDER, Nil i VILARRÚBIAS, Daniel (en premsa): "Las campanas de la Basílica de la Mercè en Barcelona: un conjunto paradigmático del tardobarroco barcelonés y una propuesta de restitución sonora". *Tercer Congreso de conservación de campanas de México*. Escuela Nacional de Conservación y Restauración de México. México.

39. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Op. Cit*. p. 78.

40. Íbidem, 135.

41. S'entén que a l'ús català, fins a posar-la a seure. Veges *supra*.

42. Íbidem, p. 47.

43. Íbidem, p. 118.

44. Íbidem, p. 28.

45. ACB, Miscel·lània 15/36.

46. Aquest toc es va mantenir, com a mínim des de 1580 fins 1929, segons es pot veure a ACB, Constitucions, ordenaments, consuetes i franqueses. *Llibre de tots los oficis*... f. 76v i ACB, Constitucions, ordenaments, consuetes i franqueses. *Notas para la consueta del campanario de la santa Iglesia Catedral de Barcelona. Principiada en 10 julio 1909 por don Antonio Aymar y Puig, revalidado en Notaría.-Consueta del campanario de la santa Catedral Basílica de Barcelona, principiada en julio de 1909*, sense foliar.

47. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Op. Cit*. p. 47. Cal tenir present que igualment que el dia 1/XI és Tots Sants i el 2/XI és el dia dels difunts, en les petites comunitats també era així, i de forma comú, el di 12/V a Badalona se celebrava una missa de difunts.

48. Íbidem, p. 40.

49. Íbidem, p. 31. Es refereix a posar-les a seure.

50. Íbidem, p. 63.

51. Íbidem, p. 49.

52. Íbidem, p. 56.

53. Íbidem, p. 60.

54. Íbidem, p. 70.

55. APSMP B268, *Breu resum de les costums i tradicions de la parroquial Basílica de Santa Maria del Pi fins a l'any 1936. Agost 1976-Novembre 1977*. José Zanuy f. 23r.

56. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Op. Cit*. p. 78.

57. Íbidem, p. 47.

58. FONT i CUSSÓ, Joaquim (1980). "La pequeña historia. Campanas", dins *62 articles*. Badalona: Museu de Badalona, p. 160.

59. Aquest Torrents *Urgellensis* podría ser Pau Torrents que va treballar el 1790 a Barcelona RIDER, Nil i VILARRÚBIAS, Daniel (en premsa): *Op. Cit*.

60. Aquesta dedicació fou molt típica al llarg del segle XVIII.

61. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Op. Cit*. p. 76. Segons la constant en quintars d'1q/42kg faria uns 1050 kg.

62. RIDER, Nil i VILARRÚBIAS, Daniel (en premsa): *Op. Cit*.

63. CUYÀS, Josep Maria (1948). *Op. Cit*., p. 76. SERRA, Pere (2005). *Op. Cit*., p.

64. AHBDN. Hemeroteca. *Eco de Badalona* any II, nº 2 (11/01/1879), p. 2; ibídem nº 4 (25/01/1879), p.2; ibídem nº 12 (22/03/1879), p. 2; ibídem nº 18 (03/05/1879), p. 2; ibídem nº 22 (31/05/1879), p. 3 i ibídem nº 23 (07/06/1879), p. 3

65. RIDER, Nil (2021b): *Op. Cit.*, p. 63.

66. Que s'ha pogut veure en l'exposició *Que sonin les campanes*

67. SERRA, Pere (2005). *Op. Cit.*, p. 59

68. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 323.

69. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 344.

70. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 319. Veges l'Annex.

71. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 363.

72. SERRA, Pere (2005). *Op. Cit*, p. 59.

73. Tot i que el rellotge no s'instal·là fins 1964.

74. ADB: Parròquies, 301: Badalona, Capsa II, d. 363.

75. LLOP, Francesc (2008). *Op. Cit.*, p. 403. Vegeu també MOYA, Xavier. "Els campaners de Badalona". A Carrer dels Arbres. Revista anuari del Museu de Badalona: Museu de Badalona, 1983, Núm. 33 (1a època), p. 3-10 per notar com s'havia anat perdent la comunicació tradicional a Badalona amb la mecanització i la falsa idea de progrés.

76. VILARRÚBIAS, Daniel (2007). *Op. Cit.* p. 5.

77. APSMP B268, *Breu resum de les costums i tradicions de la parroquial Basílica de Santa Maria del Pi fins a l'any 1936. Agost 1976-Novembre 1977*. José Zanuy f. 24r.

78. Si bé no és l'objectiu del present article, és altament recomanable l'article VALLVERDÚ, Àngel i VILARRÚBIAS, Daniel. "Moviment associatiu català i patrimoni festiu: una visió crítica". A *Canemàs, revista de pensament associatiu i cultura popular.* Barcelona: ENS de l'Associacionisme Cultural Català, 2014, núm. 7, p. 40-59.

79. FONT i CUSSÓ, Joaquim (1980). "La pequeña historia. Campanas", dins *62 articles*. Badalona: Museu de Badalona, p. 161.

80. SANTANA, Galdric. "Les 'matraques de campanar' en el paisatge sonor de la Setmana Santa a Catalunya". A *Revista d'Etnologia de Catalunya.* Barcelona: Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural, 2010, núm. 35, p. 173.

81. FRANK, E. "Comment on remplace les cloches". A L'Illustration. París, Vol. 109, 1897, núm. 2825, p. 288.

82. SANTANA, Galdric (2010). *Op. Cit.* p. 178.

83. FRANK, E. (1897). *Op. Cit.* p. 288 i SANTANA, Galdric (2010). *Op. Cit.* p. 178.

84. SANTANA, Galdric (2010). *Op. Cit.* p. 179.

UN LLINATGE NOUVINGUT A LA BADALONA DEL SEGLE XV: ELS LEGET

CARLES DÍAZ MARTÍ
Doctor en història

Resum

El present treball dona a conèixer un conjunt de documentació que posa al descobert l'arribada d'un llinatge a Badalona a inici del segle XV: els Leget. D'una banda, Guillem Leget, ciutadà de Barcelona, va comprar el mas Gotmar, però no tindrà descendència masculina. De l'altra, Pere Leget, procedent de Granollers, es va unir en segones núpcies amb un pubilla de Badalona, on va exercir de ferrer. Com que els seus fills i nets es van casar amb joves d'altres famílies de la població o de la rodalia, aquesta branca es va assentar amb força a la localitat.

Paraules clau

Leget, *castell de Gotmar*, *ferreria*, *Badalona*, *edat mitjana*.

Els Leget o Letget són un llinatge que apareix vinculat a Badalona en el segle XV a partir del moment que Guillem Leget va comprar el mas Gotmar, actualment conegut com a castell de Gotmar o cal Comte. Aquesta vinculació és coneguda en els estudis que s'han fet d'aquest singular edifici badaloní i que devem a Josep Maria Cuyàs i Tolosa.[1]

Però a banda de Guillem Leget i segurament arran d'esdevenir el titular del mas Gotmar, apareixen altres Leget a Badalona. Arran de la troballa d'una vuitantena de documents d'aquesta família en els protocols del notari barceloní Bernat Montserrat a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), hem decidit treballar-los. Aquesta documentació, que és de les dècades de 1440 i 1450, inclou diversos capítols matrimonials, la qual cosa permet resseguir la genealogia d'aquesta família amb una precisió que no és habitual per a aquesta època. Però no ens hem limitat a la documentació aportada per aquest notari barceloní, sinó que també hem incorporat altres dades inèdites sobre Guillem Leget i la seva filla en relació al mas Gotmar, del primer terç del segle XV. Igualment, hem pogut localitzar altres documents dels Leget badalonins de la segona meitat del segle XV que permeten donar algunes informacions sobre l'evolució posterior d'aquest llinatge,

però en cap cas són tan riques ni exhaustives com les procedents del notari Bernat Montserrat.

Hem seleccionat un parell de documents que hem trobat especialment interessants, que oferim transcrits en l'apartat final d'apèndix documental.

Guillem Leget i el mas Gotmar

Guillem Leget era a inici del segle XV un ciutadà de Barcelona prou ric per ser el que més diners va oferir en una subhasta pública per comprar el mas Gotmar de Badalona: 21.340 sous barcelonesos per una propietat que, malgrat que fos considerada un simple mas, incloïa una vintena de peces de terra, 26 rendes censals associades a establiments emfitèutics i 4 masos – 3 al veïnat de Pomar (Canyet, Roca i Ermengol) i 1 al de Llefià (Llobet)–, els titulars útils dels quals eren homes propis, solius i afocats del propietari del mas Gotmar. La compra va tenir lloc el 6 d'abril de 1402.[2] Valgui com a comparativa de la rellevància econòmica d'aquesta propietat el preu de venda de dues cases senyorials badalonines en dates properes: 97.000 sous de la Torre de Badalona (Can Peixau) el 1390[3] i els 38.500 sous de la casa de la Murtra el 1416[4]. Es tractava, doncs, d'una casa d'importància inferior, però que estava molt per sobre d'un simple mas.

Hem trobat algunes traces de l'activitat de Guillem Leget que estan relacionades amb la seva nova posició com a titular del mas Gotmar: va rebre el reconeixement com a home propi de Guillem Ermengol pel mas Ermengol;[5] Bernat Gotmar, fill d'Arnau Gotmar, li va cedir els drets que li corresponien sobre el mas Gotmar a canvi de 10 lliures barceloneses, tot renunciant a pledejar;[6] i va vendre per 66 sous a Bartomeu Rafard, de Badalona, la peça de terra on hi havia hagut el mas Babot.[7]

Guillem Leget va testar el 30 d'octubre de 1420. Tot i que no hem trobat el testament, en tenim referències indirectes arran del traspàs de la propietat del mas Gotmar a la seva única filla, Joaneta, que aleshores estava casada amb el donzell Joan de Vilalba de la Serra. L'enllaç d'una filla amb un membre de l'estament nobiliari també palesa l'enriquiment de Guillem Leget, que devia dotar-la amb una quantitat notable. L'heretat universal va ser dividida en dues parts iguals per a Joaneta i per a les causes pies. Els marmessors, que havien de vetllar pel compli-

Castell de Gotmar o Cal Comte a Badalona (1919). Autor: Rossend Flaquer i Barrerra (Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya)

ment de la voluntat del testador, van ser Francesc Fradera, cirurgià ciutadà de Barcelona, Jaume Romaguera, de Cardedeu, i Pere Leget, ferrer habitant de Granollers.[8] Va ser enterrat en el convent de predicadors de Barcelona, a qui va llegar 50 lliures.[9]

Guillem Leget devia morir a final de 1420 o durant el primer trimestre de 1421, ja que en sorgir controvèrsies entre Joaneta, d'una banda, i els marmessors, de l'altra, sobre el repartiment de l'heretat, el 27 de juliol de 1421 es va posar la qüestió en mans de dos àrbitres perquè dictaminessin com s'havia de procedir. El 3 de setembre els àrbitres van sentenciar que un cop s'hagués pagat als creditors i satisfet els llegats testamentaris de Guillem Leget, es fes una estimació de tots els béns per persones expertes. Una meitat havia de ser per a Joaneta i l'altra per als marmessors amb l'objectiu que poguessin donar compliment de les causes pies. Si el valor del mas Gotmar, anomenat torre en el document, fos superior a la meitat que li corresponia, Joaneta hauria de donar als marmessors la diferència, i viceversa.

Els comptes es van posar sobre la taula el 26 de setembre. Es va estimar la torre en 982 lliures 5 sous, un valor lleugerament inferior al preu de la venda de 1402. Com que aquesta quantitat era superior en 373 lliures 13 sous 11 diners al que havien rebut els marmessors més el que encara quedava pendent per pagar als legataris i als creditors, els àrbitres van dictaminar que se'n fes càrrec Joaneta i que, un cop ho hagués fet, ja podria accedir a la torre. De fet, el marit de Joaneta, Joan de Vilalba de la Serra, va ser qui va assumir aquest pagament amb els seus béns propis.[10]

Joaneta no va viure gaire anys més. El 1431 consta com a difunta. Les seves filles, Elionor i Beatriu, foren les hereves universals.[11] Des de la mort del pare, però, tots els temes econòmics vinculats al mas Gotmar havien estat gestionats pel seu marit, que havia rebut poders de Joaneta el 1421. Hi ha testimoni d'algunes d'aquestes gestions: el ja comentat pacte amb els marmessors de Guillem Leget, el canvi de prestació a dos emfiteutes,[12] el pagament de les escriptures fetes pel notari arran del testament del seu sogre,[13] la ferma per raó de senyoria en la venda d'una peça de terra,[14] la presentació d'una apel·lació per una sentència dictada pel jurista Francesc Rovires[15] i l'establiment d'una peça de terra.[16]

La presència dels Leget al mas Gotmar, doncs, va ser curta, encara no tres dècades. Curiosament, els tres titulars de l'antic mas Gotmar després de la venda de 1402 no van tenir descendència masculina: de Guillem Leget passà a Joaneta; de Joaneta a Elionor; i d'Elionor, que es casà amb Pere de Beuda, a Brígida. Amb el matrimoni de Brígida amb Gaspar de Blanes, els Blanes foren el llinatge que s'hi assentà durant els segles següents.[17]

El ferrer Pere Leget

Els Leget no van continuar com a llinatge en el mas Gotmar, però això no va implicar la seva desaparició de Badalona. Ben al contrari, Pere Leget, un dels tres marmessors testamentaris de Guillem Leget, que el 1420 era ferrer de Granollers, hi va fer cap i s'hi va establir.

Hi devia anar poc després del testament o de la mort de Guillem Leget, ja que diversos indicis el situen a Badalona a la dècada de 1420. Tot apunta que el seu trasllat des de Granollers va venir acompanyat per un segon matrimoni. De fet, Pere ja havia estat casat amb Sança, amb la qual havia tingut dos fills,

Jaume i Joan. Com que ambdós havien nascut abans de 1420,[18] el més versemblant és que ho fessin a Granollers, on Pere Leget i Sança hi devien tenir la llar familiar. Un cop morta Sança, Pere va esposar-se amb Clara –tot i que no en tenim la certesa, devia ser badalonina–, amb qui va tenir dos fills més: Manuel i Clara. El nou matrimoni era ja una realitat el 1424.[19]

Malgrat que no sabem el parentiu que tenia amb Guillem Leget ni tampoc què el va empènyer a Badalona, no hi ha dubte que el Pere Leget que apareix casat amb Clara i establert a Badalona a la dècada de 1420 és el que, essent ferrer a Granollers, fou marmessor de Guillem Leget, titular del mas Gotmar. I n'estem segurs perquè hi ha constància d'un conjunt d'actuacions que va fer en qualitat de marmessor a la dècada de 1450 –l'atorgament de poders per reclamar diners o resoldre litigis relacionats amb aquesta heretat–, en alguns dels quals és qualificat de ferrer de Granollers i aleshores habitant a Badalona.[20] A més, per si hi hagués algun dubte, qui va rebre poders d'ell el 1456 fou el seu fill Jaume. En aquest instrument, pres a Badalona, a la casa de Pere Leget, Jaume va rebre del seu pare tots els poders com a marmessor de Guillem Leget.[21] I consta que Jaume Leget en va fer ús: va nomenar procurador per exigir i rebre diners i béns que pertanyessin a aquesta marmessoria,[22] va aprovar les actuacions judicials d'un procurador *ad lites* nomenat pel seu pare[23] i va nomenar un altre procurador perquè actués en nom seu en assumptes relacionats amb la marmessoria de Guillem Leget.[24]

La lògica matrimonial de l'època donava prioritat als aspectes econòmics i a la continuïtat de les activitats productives. Habitualment era la dona qui abandonava la casa dels pares per incorporar-se a la del seu futur marit, tot aportant una quantitat econòmica, el dot. Però de vegades, no era així. Tot apunta que va ser el cas de Pere Leget i Clara quan es van casar entre 1421 i 1423. Pere Leget, en principi, no tenia propietats a Badalona. Tan sols podia aportar coneixement i experiència com a ferrer. En aquestes circumstàncies, el més versemblant és que Clara fos una pubilla badalonina. De fet, com veurem més endavant, el que continuarà a la llar familiar va ser Manuel, i no pas Jaume o Joan, que eren més grans. La raó: no eren fills de Clara i la casa no era de Pere Leget, sinó de la família de Clara. És especialment significativa, en aquest sentit, la primera referència que hem trobat sobre Pere Leget a Badalona. Clara va aprovar la donació que el seu marit havia fet 12 anys abans, el 1429, a Jaume, fill de Pere i Sança, d'una feixa de terra situada a Llefià i una peça de terra campa a Sistrells.[25]

Encara podem donar una hipòtesi força consistent de la ubicació de la casa pairal de Clara, que després va passar a Manuel Leget. I és que a les anotacions al marge d'una còpia de la venda de la Torre de Badalona de 1390, que ha estat objecte d'estudi nostre recentment, quan fa referència al mas Espanyol, del qual era titular Miquel Boscà,[26] es diu que en el moment de la còpia, ja a la segona meitat del segle XV, era de Manuel Leget.[27] El mas Espanyol, que ja existia a inici de segle XIV, era a prop de la Torre de Badalona, després coneguda com a can Peixau, al veïnat de Llefià.[28] Després de l'alliberament del jou feudal que va suposar la venda de la Torre de Badalona el 1390, molts dels pagesos que en depenien van deshabitar-ne els masos. El dels Leget, però, va ser dels pocs que es va mantenir.[29]

A banda de les ja comentades actuacions com a marmessor de Guillem Leget, hi ha pocs testimonis de l'activitat de Pere Leget a la documentació notarial consultada. No és estrany. La seva tasca ordinària com a ferrer no requeria la intervenció de notaris

o escrivans. El 1443 va nomenar un procurador perquè el representés en judicis i litigis.[30] La següent és més interessant, ja que ens assabenta que Pere Leget va haver de respondre per una comanda de 28 lliures barceloneses que havia rebut de Jaume Coromina, fuster de Granollers. Segurament era un assumpte que s'arrossegava des d'abans de 1420. Com que Jaume Coromina ja era mort, el dret de rebre el valor de la comanda va passar a la seva filla i hereva, aleshores muller d'un teixidor de draps de lli granollerí. L'assumpte devia tenir les seves arestes i les dues parts van arribar a una concòrdia, per la qual Pere Leget pagaria 16 lliures i mitja a la filla de Jaume Coromina. Per tal de satisfer aquesta quantitat, Pere Leget i la seva muller Clara van vendre un censal mort 28 sous barcelonesos de pensió anual a la vídua d'un mestre d'aixa barceloní. Com a fermances de la venda hi havia els tres fills mascles de Pere Leget (Jaume, Joan i Manuel) i el marit de la seva filla Clara.[31] Finalment, al desembre de 1446 Pere Leget encarregà a Rafel Cendra, baster barceloní, la reclamació i el ctobrament dels 38 sous que un hortolà de Barcelona, Parers de cognom, li devia com a part del preu de la venda d'un rossí.[32]

Una de les tasques de tot pare de família era la col·locació dels fills en matrimoni, que implicava la negociació amb altres famílies i el pagament o rebuda de dots. Pere Leget ho feu amb els quatre que va tenir: Jaume, Joan, Manuel i Clara.

Jaume, el primogènit de Pere Leget, fill de Sança, es va casar cap a 1435 amb Isabel, filla d'un altre ferrer badaloní, Joan Soler. Ho sabem perquè cinc anys més tard la vídua de Joan Soler, Antònia, va reconèixer que Jaume Leget els havia pagat les 50 lliures de dot. Aquest reconeixement fou pres a la casa que havia estat de Joan Soler, dins el terme parroquial de Santa Maria de Badalona.[33] Això indica clarament que Jaume Leget va entrar a casa d'una altra pubilla. Com hem comentat més amunt, no es podia quedar el mas on vivia el seu pare perquè era un bé patrimonial de la família de la seva madrastra, que ja havia tingut descendència.

El sogre de Jaume Leget, Joan Soler, no devia tenir cap fill mascle i va pactar un matrimoni amb una família que tingués un fill ferrer que pogués donar continuïtat a la seva principal activitat econòmica. Joan Soler, de fet, era el continuador de la ferreria que Francesc d'Aversó va vendre a Ramon Soler el 1390. La ferreria i la borda, igual que el mas Espanyol, havien estat, doncs, sota domini de la Torre de Badalona.[34]

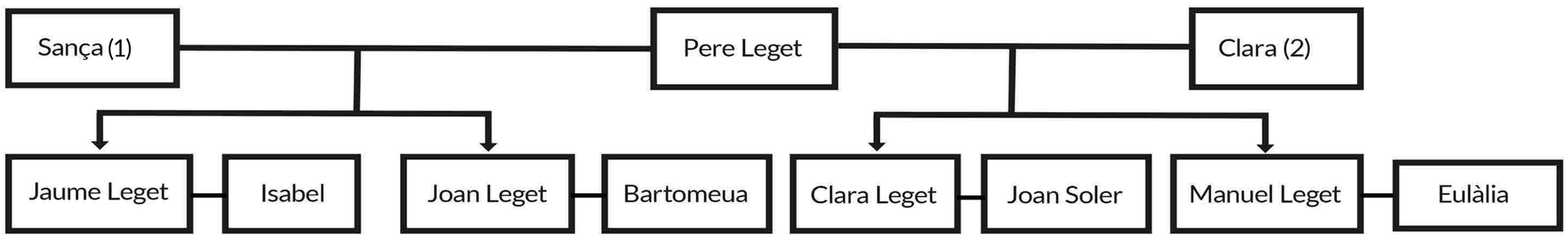

La descendència del ferrer Pere Leget

Després de Jaume, es va casar l'única filla, la més petita de la família, Clara. El 1441, amb només 16 anys, se li va concertar matrimoni amb Joan Soler, de Sant Adrià de Besòs, fill de Jaume Soler, també de Sant Adrià de Besòs, ja difunt, i de Sança, viva. Com era habitual a l'època, en el moment de casar els fills els pares avançaven allò que els pertocava com a dret hereditari, tot i que amb reserves. Així, la mare de Joan Soler, Sança, li va donar tots els seus béns presents i futurs, si bé en retenia l'usdefruit durant tota la seva vida. Per tal de disposar lliurement de tots aquests béns, però, havia de morir amb descendents legítims. Si no fos així, tan sols podria fer ús de 40 lliures, mentre que la resta retornaria a Sança o als seus hereus. A més, Sança es va reservar 50 lliures per a testar. Els béns que li corresponien per part de pare ja els havia rebut perquè havia mort.

Clara va ser dotada pels seus pares amb 55 lliures, a les quals el seu futur marit hi va afegir, com era costum per a les núvies que es casaven per primera vegada, un escreix del 50%, 27 lliures i mitja. La donació paterna anava condicionada a la descendència. Si en tenia, en podria disposar lliurement; si no, tan sols de 35 lliures, de manera que les 20 restants havien de retornar al pare, si era viu, o als hereus, si ja havia mort. Com era habitual també, els pares van comprometre's a pagar el dot 15 dies abans de la benedicció nupcial o celebració en faç d'Església. Per tal de garantir aquesta obligació econòmica, van aportar com a fermances Jaume Leget, fill de Pere Leget i, per tant, germà de la núvia, Pere Mateu, hostaler ciutadà de Barcelona, i el donzell Joan de Vilalba. La inclusió d'aquest darrer és una prova més de la relació entre els Leget ferrers badalonins amb Guillem Leget, de qui Joan de Vilalba era gendre. La previsió era fer les esposalles el 20 de juliol i la benedicció nupcial abans d'acabar el mes de setembre.[35]

Dos anys després que la seva germana Clara es va concertar l'enllaç matrimonial de Manuel Leget amb Eulàlia, filla de Joan d'Arbúcies, d'Alella, i de Maria. Els pactes matrimonials es van fermar a Alella el 10 de febrer de 1443. Els dos nuvis eren menors d'edat: 19 anys tenia Manuel i 18, Eulàlia. Els pares de Manuel, Pere Leget i Clara, li van donar tots els seus béns, si bé en conservaren l'usdefruit en vida i imposaren que el nou matrimoni convisqués amb ells en el mas en bona convivència: "e que tots ensemps stiguen e habiten en lo dit mas en una concòrdia e voluntat, e sien provehits e alimentats de béns comuns en totes coses a ells necessàries". El matrimoni, doncs, implicava el relleu generacional en la unitat productiva centrada en el mas familiar. Manuel era l'hereu.

La donació al fill era de disposició lliure si tenia descendència legítima, però tan sols podria disposar de 30 lliures si moria sense fills a qui heretar els béns. En aquest cas, la resta de béns passarien als donadors o als seus hereus. Per a testar, Pere Leget es reservava 20 lliures i Clara, 15. El dot aportat per Eulàlia, donat exclusivament per la seva mare, fou de 60 lliures, a les quals Manuel Leget en va afegir 30 d'escreix. Els terminis per a les celebracions foren el mes d'abril per a les esposalles i el gener següent (1444) per a la benedicció nupcial. Joan de Vilalba de la Serra, gendre del ja difunt Guillem Leget, torna a aparèixer com a garant del pagament de les arres, establertes en 50 lliures.

El casament de Manuel va implicar també la liquidació de les obligacions vers tots els fills. Clara ja estava casada i dotada. Jaume també, però es va considerar convenient incorporar una clàusula en què renunciés a l'heretat paterna i materna després d'haver rebut 50 lliures. Les havia cobrades quan s'havia casat, una dècada abans, però ara es va voler deixar constància que

anaven a compte dels seus drets hereditaris. Aquesta renúncia, però, no afectava els vincles posats per la mare de Jaume en el seu testament. Per a l'únic que quedava solter, Joan, el seu pare es va reservar explícitament 55 lliures barceloneses per donar-li en un futur, amb la condició que si moria sense descendents legítims només pogués disposar de la meitat. Joan es va comprometre a renunciar als drets hereditaris un cop li fessin donació de les 55 lliures.[36]

No es va trigar a trobar muller per a Joan Leget. L'escollida fou Bartomeua, pubilla del mas Valls, de Badalona, filla d'Antoni Valls i de Valença, ambdós vius. Els capítols matrimonials es van fermar a prop del mas Valls el 21 de maig de 1444. Malgrat que s'havien reservat 55 lliures, el dot o aixovar aportat per Joan, donat pel seu pare, va ser de 30 lliures. Bartomeua, de tan sols 16 anys, va rebre tota l'heretat dels pares, que consistia "en tot aquell mas ara apel·lat Valls, ab tota vaxella vinària e bladària, arreus e forniments de aquell, e ab tots sos drets e pertinències e ab totes les terres, honors e possessions de aquells, així de vinya plantades com campes, e altres, les quals los dits marit i muller han e posseeixen en la dita parròquia de Santa Maria de Badalona" i que tenien per la pabordia del mes de maig de la canònica de Barcelona a cens de 36 sous anuals. Les condicions imposades eren que els donadors seguirien vivint en el mas, on haurien de ser proveïts d'allò necessari per viure a partir dels béns comuns, i que Bartomeua podria disposar de tot el que havia rebut si tenia descendència legítima, però tan sols de 15 lliures si no en tenia. Cadascun dels pares es reservava 10 lliures per a testar. Les quantitats, molt modestes, indiquen una família amb poc poder econòmic. El termini per a les celebracions matrimonials es va fixar en el proper mes de gener. És interessant ressenyar que els testimonis dels capítols van ser un vicari de l'església de Santa Maria de Badalona, Tomàs Mora, un assaonador de pells de Granollers, Joan Puig, i Bartomeu Guerau, que era un ferrer que vivia amb Jaume Leget, germà del nuvi.[37]

Amb aquest darrer enllaç quedaven resolts els matrimonis dels fills de Pere Leget. Manuel es va quedar al mas Leget, antic mas Espanyol, el que estava situat a prop de l'antiga Torre de Badalona. Tot i que el pare hi havia viscut i constava com a ferrer, Manuel no consta mai a la documentació amb aquesta professió. Segurament, doncs, Pere Leget no havia treballat de ferrer en el mas on vivia, sinó que devia fer d'ajudant d'un altre ferrer, tal vegada de Joan Soler, el mas del qual sabem que comptava amb un taller de ferreria, almenys des del final del segle XIV. Els dos fills que havia tingut a Granollers, Jaume i Joan, van entrar com a fadristerns en altres masies badalonines. Jaume va ser l'únic que va continuar l'ofici del pare en casar-se amb la filla del ferrer Joan Soler. L'única noia, Clara, va casar-se amb un hereu de Sant Adrià de Besòs. Els imports dels dots indiquen que la posició econòmica de les famílies involucrades en els matrimonis eren semblants –van rebre 60 lliures del dot d'Eulàlia, muller de Manuel; i van donar 50 lliures a Jaume i 55 a Clara–, a excepció de Joan, que va entrar en una casa d'una posició força inferior (30 lliures).

La branca del ferrer Jaume Leget

L'únic dels tres fills mascles de Pere Leget que seguí exercint de ferrer fou Jaume. És, a més, de qui comptem amb més informació. Poc després de casar-se es va quedar sol al capdavant de la ferreria del seu sogre, Joan Soler. L'enllaç entre Jaume Leget i Isabel va tenir lloc cap a 1435 i cinc anys més tard els seus dos sogres consten ja com a difunts.[38] Isabel en va rebre l'heretat universal. De fet, hi ha testimoni de nomenaments de procuradors per tal de

reclamar béns i drets (pensions i lloguers) que corresponien a Isabel com a hereva universal dels seus pares i també de representació davant de tribunals. La primera, al seu marit, el 1440,[39] que preveia el nomenament de procuradors substituts, facultat que Jaume Leget va emprar almenys en dues ocasions: el 1449 a favor del causídic Miquel Soler[40] i el 1452 al fuster Pasqual Permanyer, ambdós de Barcelona.[41] A banda, Isabel directament va donar poders amb la mateixa finalitat a Miquel Flaquer el 1451[42] i a un altre causídic, Gaspar Martorell, el 1454.[43]

Algun tipus de relació devia tenir amb el traginer barceloní Francesc Borrer o amb la seva muller, Angelina, ja que a la mort de Francesc Borrer, Jaume Leget va actuar com a tutor d'Elienor, filla del matrimoni i hereva universal del seu pare. Jaume no va actuar sol, sinó amb la mare, Angelina, que també era tutora. Les gestions documentades dels dos tutors van fer-se entre 1440 i 1441. En primer lloc, van delegar la seva representació en litigis i causes judicials a un causídic barceloní, Jaume Riera.[44] A continuació, van fer subhastar quatre muls que Francesc Borrer devia utilitzar per desenvolupar la seva feina. Els va adquirir un ferrer barceloní, que en va pagar més de 57 lliures.[45] Poc després els dos tutors van pagar 66 sous per acabar de saldar el deute que Francesc Borrer tenia amb el paraire Joan Soldevila (110 sous). En aquest document es fa palès que la situació econòmica de l'heretat era precària, ja que es va incorporar una clàusula que contemplava la possibilitat que, davant les dificultats per fer front als deutes, si apareixien altres creditors amb un deute anterior o més qualificat, Joan Soldevila tornaria els 66 sous que havia rebut perquè fossin emprats per a satisfer aquests altres creditors.[46] Finalment, també van vendre en encant públic una peça de terra prop de Montjuïc, gràcies a la qual van obtenir 44 sous.[47]

Un altre aspecte interessant en què es va veure involucrat i que ha deixat rastre a la documentació és l'establiment de treves arran de conflictes amb diferents persones. El 30 d'octubre de 1450 Jaume Leget, amb el seu germà Joan, el sogre de Joan, Antoni Valls, i Galceran Leget –un Leget del qual parlarem més endavant– van donar poders a Jaume Roger per tal que establís en nom d'ells una pau o treva definitiva o temporal –"pacem perpetuam et finalem sive treugas perpetuas seu temporales"– amb els germans Salvador Ram i Pere Oleguer Ram, de Badalona, arran de les injúries, cops i altres fets ocorreguts entre ambdues parts. Es van comprometre a observar el que dictaminés Jaume Roger i a no fer cap mal ni dany durant el procés d'establiment de la treva.[48] Un any i mig després Jaume Leget va protagonitzar, ara tot sol, un fet similar: va encarregar al paraire Joan Escuder que en nom seu pactés una treva amb Joan Rabeja, mestre de draps de senyals i ciutadà de Barcelona, amb el compromís de respectar el que establís. Malauradament, el motiu del conflicte no apareix a la minuta notarial. A continuació de l'encàrrec de la treva, Jaume Leget va prometre davant del sotsveguer de Barcelona, Jaume Carbó –segurament va ser qui va imposar la solució de pactar la treva entre les dues parts–, que dos dies després que en fos requerit per ell, fermaria les treves sota pena de 100 lliures barceloneses.[49] I encara hi va haver un tercer conflicte, en aquesta ocasió entre Jaume Leget i els seus amics i valedors, d'una banda, i Antoni Reixac, de Badalona, amb els seus corresponents amics i valedors, de l'altra, arran de certs odis i rancúnies. Ho sabem perquè Joan Leget, germà de Jaume, en acte pres en el mas Leget de Badalona, va donar poders al paraire Joan Escuder per tal que fes i fermés en nom seu la treva un cop fos acordada.[50]

Però Jaume Leget no va participar únicament en processos de treva per ser part del conflicte, sinó que també va intervenir en conflictes d'altres persones. Així, el 27 de setembre de 1453 el mestre d'esgrima Jaume Pedrer, natural de Cassà de la Selva, però segurament habitant a Badalona o Barcelona, va donar poders a Jaume Leget perquè en el seu nom pactés una pau perpètua o una treva temporal amb Antoni Reixac, de Badalona.[51]

També han quedat rastres de la seva intervenció en el mercat de la terra. El 1451 va comprar un tros de terra erma a Badalona, a Sistrells, per 66 sous a Rafael Amat, que havia estat habitant de Badalona, però que aleshores era hostaler a Barcelona. El domini i alou era de la rectoria de Santa Maria de Badalona, que rebia 3 sous anual de cens.[52] Com veurem més endavant, aquesta peça de terra va formar part de l'aixovar aportat per un dels fills de Jaume Leget en casar-se.

La següent notícia és de 1457. Els marmessors del testament de Joana, vídua del mercader barceloní Bernat Gonter, van establir una peça de terra erma amb arbres, situada a Badalona, a Jaume Leget, que és qualificat en el document de ferrer habitant de Badalona i ciutadà de Barcelona, a cens de 4 morabatins anuals, però amb la possibilitat de lluir el cens si pagava 30 lliures barceloneses. El document explica, a més, que aquesta peça de terra era una de les tres parts en què s'havia dividit la finca on hi havia construït el mas que havia estat d'en Pelegrí, ja difunt, i que aleshores estava totalment destruït.[53]

No hi ha dubte que es tracta del mas que Guillem Pelegrí havia tingut sota domini de Francesc d'Aversó, propietari de la Torre de Badalona, el 1390[54] i una prova més de la despoblació que va afectar aquest domini senyorial durant la primera meitat del segle XV. Els propietaris de les altres dues parts en què es va dividir tota la peça de terra –abans de la divisió tots tres eren propietaris comuns i proindivís– eren el badaloní Bartomeu Roig i Francesc Colom, canonge de la seu de Barcelona, tot i que ho era a títol personal, és a dir, com a laica i privada persona. Aquest canonge havia rebut diferents propietats familiars a Badalona, a la qual podem afegir aquesta peça de terra.[55]

Els marmessors de Joana van vendre el domini de la peça de terra establerta a Jaume Leget, que incloïa el cens de 4 morabatins anuals, al convent de framenors de Barcelona per tal de pagar la celebració d'aniversaris per a l'ànima de la difunta prevista en el seu testament. El mateix dia, el capítol conventual dels framenors va decidir, a petició de Jaume Leget, la reducció del cens a 30 sous anuals –6 menys– perquè havia augmentat, millorat i conreat la peça de terra, la qual cosa redundava en benefici de la comunitat.[56]

El 1462 Jaume Leget va llogar una peça de terra campa i un tros de prat a Francesc Amat, bracer ciutadà de Barcelona, i a la seva muller Antònia, que havien viscut a Sant Adrià de Besòs. De fet, la peça de terra estava situada en aquest terme parroquial, en el lloc anomenat del Poy, i estava sota domini i alou del bisbe de Barcelona. Jaume Leget en va pagar 6 lliures 12 sous per un període de 5 anys.[57] No va ser l'única que va llogar, ja que l'any següent Pere Banyeres, paraire de llana i ciutadà de Barcelona, li va llogar una altra peça de terra campa amb una petita part erma per 3 anys i un preu de 6 lliures. Malauradament, el document no n'aporta la ubicació.[58]

Quant a la descendència, a la documentació consultada hi hem trobat els capítols matrimonials de tres fills de Jaume Leget tinguts amb la seva muller Isabel: Jaume, Joan i Joana. A més, hi

ha referència a un quart, Manuel, de qui no tenim més informació que un apunt que era germà i fermança en el compromís matrimonial del seu germà Jaume.

Jaume va ser l'hereu i el continuador de la ferreria del seu pare. Segurament era el ferrer que havia treballat per als frares de Sant Jeroni de la Murtra el 1484, segons una anotació del llibre del procurador de Barcelona. El breu apunt ens assabenta que li van pagar més de 6 lliures per *ferramenta* i que tenia un *companyó*, Enric, que en devia ser un ajudant.[59]

Fou casat amb Eulàlia, filla de Gervasi Planes, de Badalona, i Eulàlia. Els capítols matrimonials estan datats el 13 de novembre de 1457. Va rebre l'heretat familiar que, malgrat que no hi estigui explícitament consignat, havia d'incloure el mas Leget. Els pares, com era habitual, es reservaren l'usdefruit en vida i una quantitat per a testar, que fou de 20 lliures per a cadascú. El pare, a més, es va retenir les terres campes que tenia del mas Pelegrí. De fet, li van ser establertes, com hem referit més amunt, a principi d'aquell any per part dels marmessors de Joana, vídua de Bernat Gonter. També va incloure la condició que podria prendre del que donava aquelles quantitats que considerés oportunes, atesa la situació econòmica de l'heretat, per dotar altres fills. Va preveure que si no ho hagués fet o previst en vida, aquesta tasca hauria de recaure en quatre persones, dues per part de la mare i dues per la del pare. Finalment, va

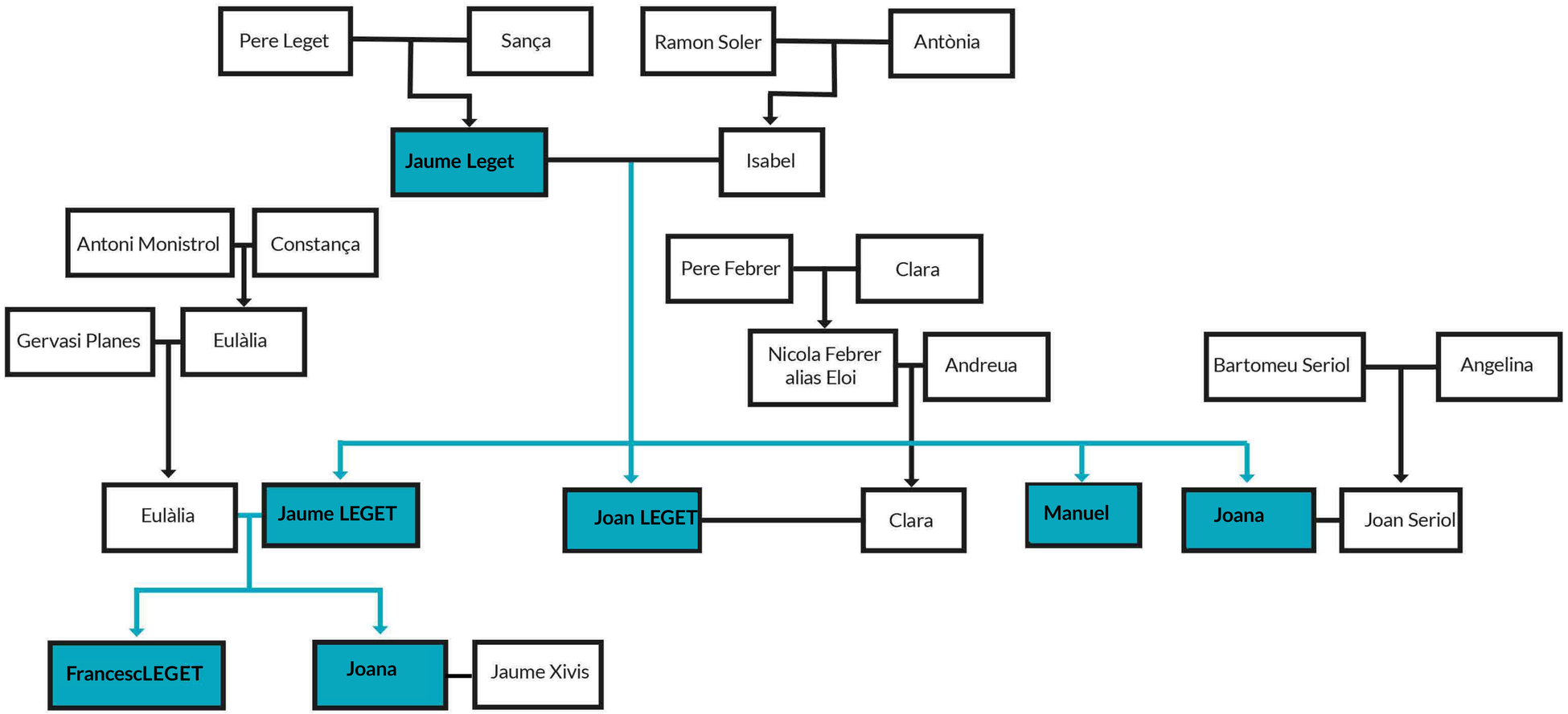

La descendència del ferrer Jaume Leget

disposar que si el fill que es casava li premoria, l'heretat havia de ser per un fill mascle, si n'hi havia, i que calia dotar la filla o filles que hagués tingut.

La núvia va aportar un dot destacat, 65 lliures, que li va ser donat pels seus pares amb les condicions habituals: podria disposar de tot el que se li donava en cas de tenir descendència, però només una part –la meitat– si no en tenia, de manera que l'altra part havia de retornar als donadors, si eren vius, o als seus hereus. Com que era el seu primer casament, va rebre l'escreix habitual, que era la meitat del dot: 32 lliures i mitja. Eulàlia comptava amb 15 anys. És interessant consignar que els fermances del debitori del dot van ser els pares d'Eulàlia, Gervasi Planes i Eulàlia, i un prevere, Bernat Planes, vicari de l'església del Pi de Barcelona, que segurament era un membre dels Planes badalonins que va entrar a l'Església.

Les esposalles s'havien de celebrar el mateix dia dels capítols matrimonials i el termini per a la benedicció nupcial es va fixar per al proper mes de gener (1458). Les arres per incompliment eren de 50 lliures. Com a fermances de Jaume Leget hi havia dos germans. Del primer, Joan, en parlem més endavant. En canvi, de Manuel no n'hem trobat més dades.[60]

Jaume Leget i Eulàlia van tenir almenys dos fills: Francesc i Joana. Hem localitzat els capítols matrimonials de Joana, que van tenir lloc a final de la dècada de 1470. El seu marit fou Jaume Xivis, procedent d'una família de Manresa. El pare, Joan Xivis, i la mare, Constança, ja havien mort. Els capítols matrimonials van implicar que Eulàlia seria l'hereva del mas dels seus avis materns, Gervasi Planes i Eulàlia, on Jaume Xivis hi entraria com a fadristern. Tanmateix, les negociacions no van ser gens fàcils.

L'1 d'agost de 1478 es van fermar i pactar capítols entre ambdues parts. Jaume Leget i Eulàlia, que suposem que vivien en el mas Leget, van donar a la seva filla, que tenia 13 anys, 30 lliures. En previsió que no les pogués pagar, Jaume Leget posava en mans de Jaume Xivis i de Gervasi Planes una peça de terra campa que tenia en franc alou en un lloc anomenat la Creu de Badalona per tal que l'usufructuessin amb total llibertat fins que rebessin tots aquests diners. A continuació, Gervasi Planes i Eulàlia van donar a la seva neta Eulàlia la casa i heretat que tenien a Badalona amb les condicions habituals: en mantindrien l'usdefruit en vida, cadascun es reservava 10 lliures per a testar, Joana només podria disposar de 20 lliures de tot el que se li donava si moria sense descendència legítima –la resta tornaria als donadors o als hereus–, la donació tornaria als donadors si Joana moria amb fills menors de 8 anys, que haurien de ser dotats per l'heretat de forma convenient, i Joana podria disposar de tota l'heretat si moria amb algun fill que hagués arribat als 8 anys. Jaume Xivis va aportar un dot considerable: 60 lliures, que es comprometria a pagar 15 dies abans de la benedicció nupcial. Ara bé, en cas que se li hagués de restituir el dot, es pactava que es valorarien els milloraments fets a la casa i que Jaume Xivis n'hauria de rebre la meitat. Les esposalles s'havien de fer en el mes en curs[61] i el novembre d'aquell any era el termini per celebrar les noces.

Però aquests terminis no es van complir perquè, tal com va escriure el notari, en els capítols "sien stats obmeses algunes coses, per la obmissió dels (sic) quals se són seguides algunes differències entre les dites parts, per les quals lo dit matrimoni stà empatxat, que no·s pot consumir en fas de sglésia". Es van haver de fer uns nous capítols que no van ser fermats per les dues parts fins al 26 de novembre de 1479. Fins aleshores, les noces estaven pendents.

Els nous capítols, que no invalidaven els anteriors, regulaven aspectes prou sensibles per les dues parts. En primer lloc, de les 60 lliures de dot, Jaume Xivis a l'inici només n'hauria de fer front a 25 i aniria pagant la resta més endavant, amb el benentès que Gervasi Planes, Eulàlia i Joana li ho reconeixerien, tot assegurant les quantitats pagades sobre l'heretat per garantir-li la restitució. Ara bé, se li prohibia que aquestes aportacions procedissin dels guanys que rebria de l'usdefruit del mas de la seva futura muller.

Els dos matrimonis haurien de viure conjuntament en el mas, tot compartint guanys i despeses. A partir d'aquí, però, es regulava l'actuació en cas que la convivència no fos possible. Ho fa amb tant de detall que de ben segur que aquesta va ser una de les causes, tal vegada la principal, de la paralització de l'enllaç matrimonial. Es reconeixia el dret de Jaume Xivis a ser rescabalat de totes els diners aportats a la muller i a l'heretat, s'haguessin gastat o no. Per tal de fer l'assignació del que li pertocava, es crearia un grup de quatre persones, dues de cada part, perquè prenguessin la decisió, que hauria de ser acceptada sota pena de 50 lliures. A més, en aquesta situació, Joana perdria la donació de l'heretat, que tornaria als seus avis. Però si el grup de quatre persones decidís que havia de ser Eulàlia la que sortís del mas, aleshores Jaume Xivis l'hauria de mantenir allà on fos. El darrer punt dels capítols és el nomenament d'aquest grup: Pere Julià, taverner de Barcelona, i Antoni Bonet, de Badalona, per part del nuvi; Jaume Roger, boter ciutadà de Barcelona, i Joan Monistrol, de Polinyà, per part dels avis de la núvia.[62]

El 1486 la muller de Jaume Leget, Eulàlia, va vendre al cirurgià barceloní Jaume Jofre una peça de terra per 40 sous barcelonesos.[63] Finalment, el 1490 hi ha una altra venda, en aquesta ocasió d'una casa situada a Barcelona. Els venedors són bona part de la família, de la qual donen informació interessant. En primer lloc d'Eulàlia, muller de Gervasi Planes, de la qual el document informa que era filla i hereva universal del pescador badaloní Antoni Monistrol i de Constança, ja difunts. També són venedors Jaume Leget i la seva muller Eulàlia i dos dels seus fills: Francesc i Joana, que continuava casada amb Jaume Xivis. [64]

Els altres dos fills del primer Jaume Leget (fill de Pere Leget) van rebre la corresponent assignació econòmica per tal de ser col·locats en matrimoni. La primera fou Joana, el 1456. Comptava 14 anys quan es van pactar els capítols matrimonials amb el badaloní Joan Seriol, que en tenia 23. El pare del nuvi, Bartomeu Seriol, ja era mort i la mare, Angelina, li va donar les 35 lliures del seu propi dot a condició que pogués viure amb el nou matrimoni i que tingués cura d'ella. De la seva banda, Joana va aportar 60 lliures de dot, que li foren donades pels seus pares com a liquidació dels seus drets hereditaris: 35 en diners i 25 en forma d'un censal mort de 36 sous de pensió anual que la mare, Isabel, rebia d'Antic Rosselló, de Badalona, i de la seva muller Margarida. Com era habitual, la donació estava condicionada a la descendència: si moria amb fills, podia disposar-ne lliurement; si no era així, tan sols podia disposar de la meitat i la resta havia de retornar als donadors o als seus hereus. Com que era el primer matrimoni de Joana, va rebre del seu marit un escreix equivalent a la meitat del dot (30 lliures).[65]

Tres anys més tard, l'altre fill, Joan Leget, va casar-se amb Clara, filla de Nicolau Febrer, àlies Eloi, ciutadà de Barcelona, aleshores difunt, i Andreua. Joan, doncs, no va quedar-se en el mas familiar, sinó que va entrar com a fadristern a la llar de la família de la seva futura muller. Per aquesta raó, va haver de ser dotat.

Era menor –menys de 25 anys–, però un estrip en el document no permet conèixer la seva edat exacta.

El pare li va donar 50 lliures més quatre peces de terra, totes a Badalona. La primera, a Sistrells, era campa i estava sota el domini del monestir de Santa Maria de Montalegre a cens de 2 sous anuals. Ja ens hem referit a la segona, també a Sistrells, perquè Jaume Leget la va comprar a Rafael Amat el 1451. En aquell moment era erma, però en donar-la al fill era campa, és a dir, havia estat destinada al conreu de cereals. Les altres dues, també campes, estaven situades en el lloc anomenat Les Planes i estaven sota domini i alou de Francesc Colom, canonge de Barcelona, com a persona privada, a cens de 9 sous anuals cadascuna. Torna a aparèixer, doncs, aquest eclesiàstic amb patrimoni a Badalona, com hem comentat més amunt, arran de l'establiment de la peça de terra on havia estat assentat el mas Pelegrí.[66]

Jaume Leget no va imposar al seu fill cap condició associada a la descendència futura. Tot i haver rebut 50 lliures i 4 peces de terra, el dot o aixovar aportat per Joan Leget a la seva futura muller va ser de 25 lliures, segurament perquè el mas on anava, el mas Eloi, era força modest o passava per dificultats, probablement arran de la mort del seu darrer titular, Nicolau Febrer, àlies Eloi, pare de Clara. De fet, s'endevina una certa urgència en l'operació, pilotada per la mare de Nicolau Febrer i àvia de la núvia, ja que es van pactar els capítols matrimonials quan Clara havia assolit l'edat mínima per contraure matrimoni, 12 anys. L'àvia, també Clara de nom i vídua del ciutadà barceloní Pere Febrer,[67] no tan sols li va donar el mas Eloi, sinó també tots els censos que rebia a Badalona com a hereva del seu fill Nicolau i tota la vaixella del mas, amb la condició habitual de tenir descendència legítima per disposar de tota la donació –si no era així, tan sols podia disposar de 25 lliures– i que la mare de la núvia, Andreua, pogués viure en el mas i fos mantinguda en menjar, beure, calçat i vestit pel nou matrimoni. Clara es va haver de comprometre a pagar a la seva germana Joana les 25 lliures que li havia llegat el seu pare. En els capítols matrimonials, fermats el 29 de setembre de 1459, es van establir els terminis per a les celebracions nupcials: el maig de 1460 per fer les esposalles i un any per a la benedicció nupcial.[68]

La branca de Joan Leget, fill de Pere Leget

El segon fill de Pere Leget i Sança, Joan Leget, va casar-se amb Bartomeua, filla d'Antoni Valls i de Valença, tot entrant en el mas Valls, de Badalona. Els capítols daten de 1444. Només cinc anys més tard, un precari fet per Antoni Saplana, prepòsit del mes de maig de la seu de Barcelona, del mas Valls i de dues peces de terra aporta més informació: estaven sota domini i alou de l'esmentada prepositura a cens de 36 sous anuals, eren a Llefià i el mas abans era conegut com a mas Formiguera,[69] sense dubte allà on havien residit Berenguer Formiguera i Blanca a final del segle XIV, protagonistes d'un cas de violència domèstica.[70]

Ja hem vist com el 1450, amb el seu germà Jaume i el seu sogre van encarregar a un tercer l'establiment d'una pau o treva amb dos germans Ram de Badalona. I significativament, pocs dies després que Jaume Leget es comprometés a respectar, davant del sotsveguer de Barcelona, la treva que s'establís entre ell i el mestre de draps i senyals Joan Rabeja, la resta de germans mascles –Joan i Manuel– i el cunyat d'ells, Joan Soler, de Sant Adrià de Besòs, més Pere Rossell van fer el mateix: encarregar a Joan Escuder que, en nom seu, pactés una treva amb Joan Rabeja. No seria estrany, doncs, que Joan Escuder s'adonés que havia d'involucrar tota la família si volia resoldre el conflicte.[71]

També hem comentat que fou Joan Leget qui encarregà a Joan Escuder que resolgués el conflicte entre Jaume Leget i Antoni Reixac (1454).

Joan Leget també va rebre poders per part de la seva muller per gestionar afers de tipus econòmic: el 1451 perquè donés les assegurances necessàries sobre algunes quantitats que havia de rebre sobre l'heretat i béns d'Antoni Mates, de Montcada, i que li havien estat adjudicades per sentència de graduació,[72] i el 1459 per reclamar i cobrar qualsevol dret que li correspongués.[73]

La documentació revela que una tia de Bartomeua, Sança, vídua del fuster Pere Munt, segurament ja vella i no podent-se valer per si mateixa, va pactar anar a viure al mas Valls amb la neboda, el seu marit i la filla d'ambdós, Joaneta. Se n'havien de fer càrrec, tot proveint-la de l'alimentació necessària i tenint cura de la seva salut. A tal efecte, els donava tots els béns: la meitat per al matrimoni format per Joan Leget i Bartomeua i l'altra meitat per a Joaneta. Es retenia la pensió d'un censal mort –no es diu la quantitat– i 10 lliures per a testar. Posava, doncs, el seu patrimoni en mans de la família de la seva neboda perquè la cuidessin fins a la mort. I no va trigar gaire temps a traspassar, perquè el pacte és del 6 de maig de 1460 (doc. 2) i el 17 d'abril de 1462 ja era morta. Aquell dia Joan Leget va reconèixer que els marmessors de Sança li havien pagat 4 lliures barceloneses, en seguiment de la concòrdia pactada entre Sança i Joan Leget, amb la intervenció de Joan Julià, calderer, i altres amics i parents, per fer-se càrrec de la seva alimentació per tot el temps que havia passat en el mas Valls, una vegada descomptat el que Joan Leget i la seva família li devien.[74] L'heretat universal de Sança van ser les obres pies. No és estrany, doncs, que els marmessors de Sança destinessin 3 lliures barceloneses a Joana com a ajut per casar-la, tenint en compte que

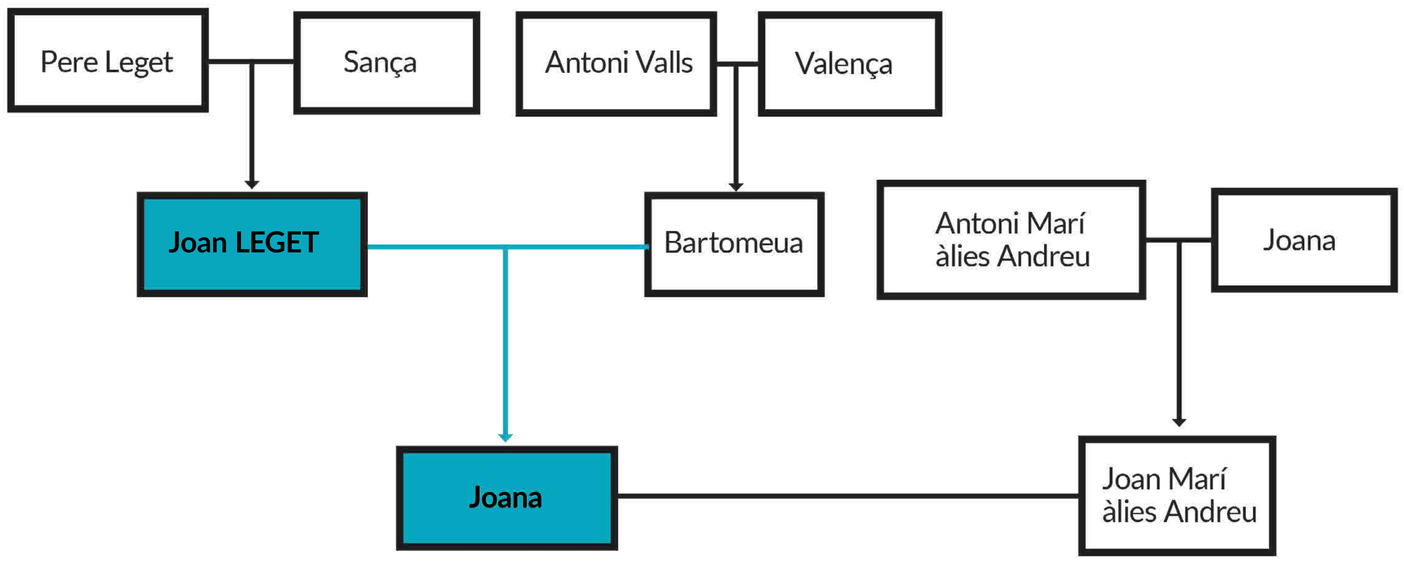

La descendència de Joan Leget

donar diners per maridar donzelles era considerat una obra pia. Joan Leget en va fer l'àpoca corresponent.[75]

La darrera notícia d'aquesta branca és l'enllaç matrimonial de Joana, arran del qual va rebre dels seus pares el mas Valls, aleshores també conegut com a Leget, amb tota la vaixella, terres, honors i possessions. Era, de facto, l'hereva familiar, la qual cosa indica que Joan Leget i Bartomeua no devien tenir cap fill mascle que arribés a l'edat per poder-se casar. Malgrat la donació, els pares de la núvia en mantenien l'usdefruit en vida i imposaven la condició de seguir habitant en el mas amb l'àvia, Valença, que encara era viva. Com era habitual, la donació quedava condicionada a la descendència, de manera que si en tenia, podia disposar lliurement de tot el que se li donava, però en cas contrari tenia restriccions: 15 lliures per a ús propi i la resta per als donadors o per als seus hereus. Cadascun dels progenitors es reservava 10 lliures per a testar, més les 10 lliures que Valença ja s'havia reservat per fer testament quan va donar al mas a Bartomeua. La núvia, Joana, que tenia 15 anys, va acceptar la donació. El nuvi, Joan Marí, àlies Andreu, venia de Tiana. Els seus pares eren Antoni Marí, àlies Andreu, i Joana. Tenia 19 anys. Va aportar 30 lliures d'aixovar, exactament la mateixa quantitat, certament modesta en comparació amb els dots aportats per altres membres de la família Leget, que 20 anys abans Joan Leget va donar a Bartomeua. Les esposalles s'havien de celebrar el mateix dia que els capítols, el 5 de febrer de 1464, i el termini per a la celebració en faç d'Església o benedicció nupcial es va establir en el proper mes de maig. [76]

Les branques de Manuel Leget i Clara, fills de Pere Leget

Manuel Leget va ser el fill destinat a continuar en el mas familiar, l'antic mas Espanyol, situat a prop de l'antiga Torre de Badalona. No n'hem trobat gaire dades.

Un any després dels capítols matrimonials reconeixia haver rebut per part de la seva muller, Eulàlia, les 60 lliures del dot compromès. El pagament el va fer el pare, l'alellenc Joan

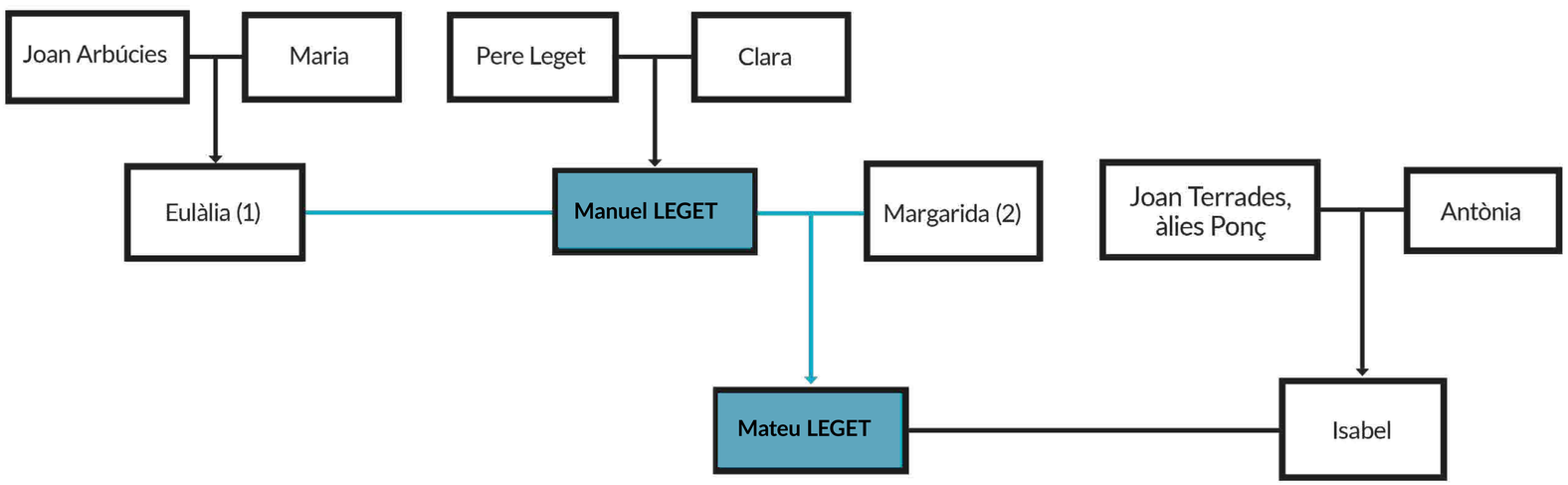

La descendència de Manuel Leget

Arbúcies.[77] El 1448 va donar poders al causídic Miquel Flaquer, que havia estat també aquells anys al servei de Jaume Leget i de la seva muller Isabel, perquè requerís en nom seu al paraire barceloní Joan Alagot i a la seva muller Agneta que paguessin les 2 lliures 6 diners que encara li devien.[78] I ja hem vist més amunt com va estar involucrat en el conflicte que els germans Leget tenien amb Joan Rabeja el 1452. La darrera notícia que tenim de Manuel Leget és de 1465: reconeixia que havia rebut 70 lliures barceloneses de Lluís Pou, de Mataró, fill i hereu universal de Bartomeu Pou. El document, que està incomplet, no especifica el motiu del pagament d'aquesta destacada quantitat de diners.[79]

La localització dels capítols matrimonials de Mateu Leget, fill de Manuel Leget, de Badalona, i de Margarida, és l'única informació que hem trobat sobre la descendència de Manuel Leget. Són del 15 de setembre de 1481. Entre els capítols matrimonials de Manuel Leget, fill de Pere Leget i Clara, que van tenir lloc el 1443, i el de Mateu Leget havien transcorregut 38 anys. És un període de temps prou curt per descartar que hi hagués hagut una generació enmig, sobretot tenint en compte que Mateu Leget no va renunciar al benefici de la minoria d'edat i, per tant, cal suposar que havia arribat als 25 anys a l'hora de casar-se. Això implicaria, de retruc, que Manuel Leget va enviudar d'Eulàlia i que es va casar més endavant amb Margarida, amb qui va tenir Mateu. L'opció que hi hagués hagut una generació enmig entre Manuel i Mateu –Manuel seria aleshores avi de Mateu i hi hauria un segon Manuel, pare de Mateu Leget– no és impossible, però creiem que és força improbable.

La núvia fou Isabel, filla de Joan Terrades, àlies Ponç, de Cabrera, ja difunt, i Antònia, que s'havia tornat a casar. Tenia 22 anys. Va aportar un dot de 40 lliures barceloneses que li van ser donades pel seu oncle patern Simó Ponç, de Cabrera,[80] sobre els béns del seu pare. Mateu Leget li va fer un escreix de 20 lliures. El compromís era tenir fetes les dues celebracions matrimonials abans de la propera festa de Tots Sants. És significatiu remarcar que les fermances de les arres per part de Mateu eren el ferrer Jaume Leget –segons la nostra hipòtesi eren cosins germans– i Bartomeu Pou, de Mataró.[81]

Hem trobat una darrera notícia de Mateu Leget: arran de la compra d'un mul, es va comprometre a pagar 11 lliures 15 sous al mercader barceloní Bartomeu Estany abans del mes de juliol de 1493.[82]

L'únic dels fills de Pere Leget que va sortir de Badalona va ser Clara, que es va maridar amb Jaume Soler, de Sant Adrià de Besòs. A la documentació consultada només hem trobat dos instruments que fan referència a Clara i a la seva descendència. El primer, del 15 de novembre de 1458, conté una donació de 100 lliures que Joan Masó, que aleshores era portaler del portal de Sant Daniel de la ciutat de Barcelona, va fer a Joan Soler, fill de Joan Soler i de Clara. Clara era viva, però el seu marit, Joan Soler, no. El fill, Joan Soler, encara era pupil, ja que reberen la donació per ell els seus dos curadors, que eren el seu oncle Joan Leget i Antoni Oller, ambdós de Badalona. La procedència dels diners és una mica enrevessada. Originalment havien estat el dot de Valençona quan s'havia casat amb Guillem Amigó, de Sant Adrià de Besòs. De Valençona van passar a la seva germana Antònia, que en fou hereva universal, segurament perquè Valençona no devia tenir fills quan va morir. I d'Antònia, que també havia mort, van passar al seu marit, Joan Masó. Valençona i Antònia eren filles del badaloní Joan Lledó.

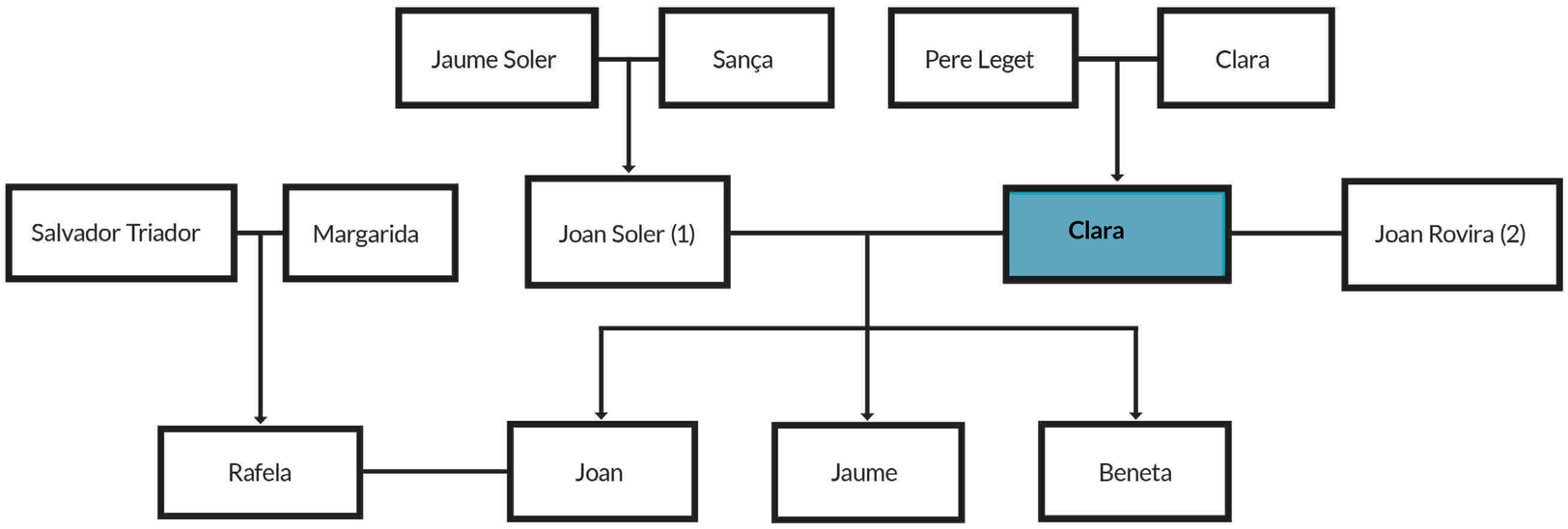

La descendència de Clara, filla de Pere Leget

El motiu de la donació, segons el document, era l'estima que Joan Masó sentia pel nen Joan Soler –"propter amorem quem erga te, Johannem Solerii, filium Johannis Solerii, quondam, dicte parrochie Sancti Adriani de Bisocio, et alias motu propio"–, però segurament hi ha alguna altra qüestió que desconeixem. El més interessant en vistes a la genealogia dels Leget són les condicions d'aquesta donació. Perquè si Joan Soler no tenia descendència legítima, la donació havia de recaure en el seu germà Jaume i si aquest tampoc en tenia, a la seva germana Beneta, tots fills del difunt Joan Soler i de Clara. Però en cas que Beneta tampoc tingués descendència legítima, Joan Masó va preveure que les 100 lliures fossin per al fill o fills que tinguessin Joan Rovira, de Tiana, i Clara. Per tant, Clara, un cop va enviudar, s'havia tornat a casar.[83]

El segon document són els capítols matrimonials de Joan Soler, de 22 anys, fill de Joan Soler i Clara, casada encara amb Joan Rovira, de Tiana, i Rafela, de 18 anys, que era filla de Salvador Triador, de la parròquia de Sant Pere de Premià, i de Margarida, tots dos vius. Rafela va rebre 30 lliures del seu pare a compte dels drets hereditaris i ella els va donar com a dot a Joan Soler, que li va fer escreix de 15 lliures. El compromís implicava esposalles el mateix dia dels capítols, el 18 d'agost de 1464, i les noces fins al proper mes de setembre.[84]

Altres Leget a Badalona

A banda dels descendents de Pere Leget, el ferrer de Granollers que va fer cap a Badalona, hem trobat un altre Leget a la Badalona del segle XV: Galceran Leget, fill de Pere Leget, de Sant Esteve del Coll, i de Maria. Sant Esteve del Coll és una antiga església, encara avui existent, en el terme municipal de Llinars del Vallès. Sembla que era un dels focus on hi havia assentat el llinatge Leget a Catalunya, ja que a la documentació consultada hem trobat altres Leget procedents de Sant Esteve del Coll, tot i que no vinculats a Badalona.[85]

La primera referència de Galceran Leget a Badalona és la seva participació en la treva entre els Leget i els germans Salvador Ram i Pere Oleguer Ram el 1450, ja comentada. El fet que apa-

Església de Sant Esteve del Coll (Llinars del Vallès). Fotografia: Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, disponible al web de la Generalitat de Catalunya.

regui associat als germans Jaume i Joan Leget en aquest afer és prou significatiu. El 1455 va encarregar a un escrivà que reclamés tot allò que se li devia per haver navegat en un bergantí armat per la ciutat de Barcelona i altres vaixells (doc. 1). El més versemblant és que, amb el suport dels Leget ja assentats a Badalona, Galceran tingués diferents treballs sense especialitzar-se en cap determinat, ja que no consta amb cap professió.

Segurament estava a l'espera de poder entrar en una casa de forma estable. I l'oportunitat li va arribar el 1458, amb el casament amb Eulàlia, la pubilla del mas Coma de Badalona. Novament un Leget entrava com a fadristern en un mas badaloní. En ocasió del matrimoni de la seva filla Eulàlia, de 17 anys, Bernat Coma i la seva muller Joana li donaven el mas anomenat Coma, antigament casa de Padrós, tot i que en mantindrien l'usdefruit en vida –tan sols s'extingiria quan els dos haguessin mort. Van imposar la cohabitació de les dues famílies en el mas: el nou matrimoni viuria amb els dos donadors, el seu fill Bartomeu Jeroni i Eulàlia, mare de Bernat Coma. Com era costum, la donació a la filla estava condicionada a la descendència futura: si en tenia, en podria disposar lliurement; en cas contrari, només podria disposar de 15 lliures i la resta hauria de passar a Bernat Coma, si era viu, o a Bartomeu Jeroni. Si aquest darrer també fos mort, Eulàlia podria disposar de tota la donació. Els dos donadors es van reservar 15 lliures entre els dos per a testar. A més, Bernat Coma va retenir 30 lliures per col·locar en matrimoni Bartomeu Jeroni. Pot resultar sorprenent que heretessin la filla quan tenien un fill mascle. Segurament, devia ser encara petit i, per circumstàncies que desconeixem, tal vegada per necessitat econòmica, els pares no podien esperar més temps perquè algú es fes càrrec de la feina que comportava el mas. Galceran Leget va ser l'escollit. Tenia més de 25 anys. Els seus pares ja eren morts. Va aportar 30 lliures d'aixovar. Els fermances del debitori d'aquest aixovar foren Bernat Leget, de Sant Esteve del Coll, segurament un parent, i Jaume Leget, de Badalona. El compromís pactat era celebrar les esposalles el mateix dia dels capítols matrimonials (11-02-1458) i la benedicció nupcial al mes de maig.[86]

Conclusions

Possiblement el més destacat d'aquesta anàlisi de la família Leget a Badalona durant el segle XV és la forma en què un nouvingut, Pere Leget, hi arrelà quan hi vingué cap a 1420. Vingut des de Granollers amb dos fills d'un anterior matrimoni, el ferrer Pere Leget va entrar com a fadristern en un mas badaloní i segurament treballava d'ajudant en una ferreria propera. Amb la segona muller, que era badalonina, va tenir dos fills més que van arribar a l'edat adulta. I va ser amb els fills que s'assentà la presència dels Leget a la població. La filla es casà amb un hereu de Sant Adrià de Besòs i els dos fills del primer matrimoni hagueren d'entrar, com va fer el pare, com a fadristerns en cases badalonines que necessitaven un marit per a les seves filles per poder assumir la direcció de l'explotació familiar.

És interessant comprovar com els fills de Pere Leget van satisfer aquesta necessitat que es creava quan en algunes cases es produïen situacions que impedien que un fill mascle, l'hereu, se'n fes càrrec. Segurament hi devia haver altres candidats per casar aquestes pubilles, però potser els Leget podien oferir millors condicions econòmiques que altres fadristerns procedents de famílies badalonines més assentades a la població. A més, un d'aquests fills, Jaume, es va mullerar

amb la filla d'un dels ferrers de la localitat, de manera que va continuar la professió del pare i la va poder transmetre a la generació posterior. Si hi sumem el fill, Manuel, que es va quedar en el mas de la família de la seva mare, trenta anys després de l'arribada de Pere Leget a Badalona, aquest llinatge, fins aleshores inexistent a la localitat, s'havia escampat pel terme i es trobava associat a diversos masos i cases.

Volem destacar, finalment, que la documentació treballada dels Leget ha permès aportar dades interessants d'altres famílies o personatges de l'època relacionats amb Badalona, com el canonge Francesc Colom o Guillem Pelegrí.

Apèndix documental

1455 abril 19. Barcelona

Galceran Leget, actualment habitant a Badalona, dona poders a Esteve Soley, escrivà habitant a Barcelona, perquè en el seu nom reclami i cobri els 39 sous i tot allò que li pertoqui per raó dels dies que va navegar amb un bergantí armat per la ciutat de Barcelona juntament amb altres vaixells.

AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum nonum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1455, abril , 2 – 1456, gener, 3, f. 6v.

Galcerandus[1] Leget, nunc in parrochia[2] Sancte Marie de Bitulona habitator, ex certa sciencia constituo et ordino vos, Stephanum Soley, scriptorem habitatorem Barchinone, presentem, procuratorem meum certum *et cetera*, videlicet ad petendum, exhigendum, recipiendum et habendum pro me et nomine meo illos triginta novem solidos barchinonenses et seu totum id quod michi pertinet racione stipendi sive *sou* illorum dierum per quos navigavi cum quodam bergantino armato per civitatem Barchinone unacum aliis fustis seu vaxellis ad racionem scilicet iuxta[3] ipsius civitatis preconitzacionem quatuor solidorum et provisionis pro qualibet die. Et inde apocas, fines, composiciones et avinencias *et cetera*.[4] Et demum *et cetera*. Promittens *et cetera*.

Testes Bernardus Muntalt, rahorerius civis, et Raphael Fàbregues, scriptor, Barchinone.

1. *Sobre* Galcerandus *dues línies obliqües per indicar la ferma.* 2. *Segueix* Se *ratllat.* 3. *Segueix* ipse *ratllat.* 4. *Segueix* Item ad causas *ratllat.*

1460 maig 6. Barcelona

Sança, vídua de Pere Munt, fuster ciutadà de Barcelona, dona a Joan Leget, de Badalona, a la seva muller, Bartomeua, neboda de Sança, i a la seva filla Joaneta tots els seus béns, de manera que a Joan i a Bartomeua els correspongui una meitat i a Joana, l'altra meitat, a condició que visqui amb ells a Badalona, l'alimentin i la cuidin fins que mori. Es reserva la pensió d'un censal mort i 10 lliures per a testar, que els seus donataris hauran de distribuir i pagar tal com estipuli en el seu testament.

AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum septimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1460, març, 8 – 1460, desembre, 18, f. 25r-25v.

Sancia,[1] uxor Petri Munt, quondam, fusterii civis Barchinone, gratis *et cetera* motu meo proprio, non vi nec dolo, sed bono animo *et cetera*, donacione pura *et cetera* per me et omnes heredes meos *et cetera* dono vobis, Johanni Leget, parrochie Beate Marie de Bitulona, et domine Bartholomee, eius uxori nepotique mee sive *neboda*, et Johannete, filie vestrum, dictorum coniuguum, et pro ipsa filia vestra vobis, dicto Johanni Letget, eius patri, eius nomine et pro ipsa acceptanti, et vestris et suis *et cetera* perpetuo sub tamen condicionibus subscriptis omnia et singula bona mea mobilia et immobilia et iura mea universa quecumque sint et eciam ubicumque scilicet vobis, dictis coniugibus, medietatem integram et equalem omnium et singulorum ipsorum bonorum et iurium, et dicte Johannete, residuam alteram medietatem. Hanc autem *et cetera*. Sicut *et cetera*. Extrahens *et cetera*. Tradere possessionem *et cetera* vel vos *et cetera*. Cedens iura *et cetera*. Quibus *et cetera*. Constituens *et cetera*. Predictam autem donacionem vobis, dictis coniugibus et eidem Johannete, facio et facere intendo sub hiis pacto, forma et condicione quod vos[2] et dicta filia vestra habeatis et teneamini michi cunctis diebus vite mee naturalis providere scilicet in domo habitacionis vestre quam fovetis in dicta parrochia Sancte Marie de Bitulona videlicet in cibo et potu et in omnibus michi aliis necessariis in sanitate et in infirmitate. Et eciam sub tali pacto et condicione quod ego toto dicto tempore vite mee tantum habeam et recipiam anno quolibet pencionem cuiusdam censualis mortui pencionis annue quod ego habeo et recipio et habere et recipere debeo et de quibus pencionibus possum meas facere voluntates me vivente. Et retineo michi, de quibus possum meas facere voluntates et testari, decem libras barchinonenses, quas vos et ipsa filia vestra post mei obitum distribuere et solvere habeatis prout per me fuerit ordinatum per testamentum seu alias. Et sich, sub dictis pactis, formis et condicionibus ac retencione predictis promitto dictam donacionem et alia omnia supradicta semper ratam *et cetera* ipsamque donacionem non revocare racione ingratitudinis, inopie *et cetera*. Renuncio omni iuri *et cetera*. Hec igitur *et cetera*.

Ad hec nos, dicti Johannes[3] Letget et Bartholomeua, eius uxor, scilicet ego, dictus Johannes, nomine meo proprio et eciam ut pater legitimus administrator dicte Johannete, filie mee, dictis nominibus, acceptamus donacionem predictam cum dictis pactis, condicionibus et retencione, quibus expresse consentimus cum graciarum accione. Laudamus *et cetera*. Promittimus dictis nominibus facere provisionem predictam vobis, dicte domine Sancie, ut superius continetur, et solvere post vestri obitum dictas decem libras per vos supra retentas sub bonorum nostrorum omnium obligacione. Iuramus *et cetera*. Hec igitur *et cetera*. Fiat duo *et cetera*.

Testes firmarum domine Sancie et Johannis Leget: Jacobus Orta, corderius civis, Stephanus Poncii, Benedictus Bayona et Stephanus Malet, scriptores, Barchinone.[4]

1. *A la part superior* Die iovis quintadecima mensis aprilis, anno a nativitate Domini M° CCCC° LXII°, fuit cancellatum sequens donacionis instrumentum de voluntate subscripte domine Bartholomeue, uxoris dicti Johannis Letget, et eciam de voluntate eiusdem Johannis Letget, ut patris et legittimi administratoris subscripte Johannete, filie sue et ipsius eius uxoris, presentibus testibus Vincencio Armengol, sabaterio cive, et Stephano Poncii, scriptore, Barchinone. *L'anotació comença a la part superior, però a partir de* -ministratoris subscripte *continua a la part inferior del foli. La marca que permet conèixer on continua l'anotació és Λ, que està situada al final de l'anotació superior i al principi de la inferior. Sobre* Sancia *dues línies obliqües per indicar la ferma.* 2. *Segueix* h *ratllat.* 3. *Sobre* Johannes *dues línies obliqües per indicar la ferma.* 4. *Tot l'instrument ratllat amb una ratlla ondulada per indicar la cancel·lació.*

Notes

1. CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria. *Història de Badalona*. Badalona: Arts Gràfiques Duran, 1978, vol. 4, p. 80; "El castell de Gotmar". A *Amistat*. Badalona: Museu de Badalona, 1981, núm. 125, p. 5.
2. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), *Fons Blanes-Centelles*, arxivador 38, document 356.
3. DÍAZ MARTÍ, Carles. "La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona (segle XIV)". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2022, núm. 7, p. 51.
4. DÍAZ MARTÍ, Carles. *Bertran Nicolau, fundador de Sant Jeroni de la Murtra*. Badalona: Museu de Badalona, 2006, p. 125-130.
5. ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 86 (09-10-1402).
6. ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 87 (02-12-1402).
7. Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (AMSMB), pergamí 3-3-05 (A-14) (14-12-1402).
8. ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 107 (26-09-1421). Si no es diu el contrari, les dades sobre el repartiment de l'heretat de Guillem Leget procedeixen d'aquest document.
9. L'1 de desembre de 1422 Joan de Vilalba de la Serra va pagar al prior d'aquest convent 113 sous que encara restaven pendents. El pagament es va fer per mans d'un dels marmessors, Pere Leget (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 109).
10. Els àrbitres van deixar constància que, en cas de substitució de Joaneta com a hereva, no s'havia de comptar tan sols el valor de la torre, sinó que calia descomptar-hi les 373 lliures 13 sous 11 diners.
11. ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 109 (01-11-1431).
12. Va canviar a Valença, muller d'Arnau Coll i filla i hereva de Bernat Canyelles, de Badalona, el sisè dels fruits de dues peces de terra ermes per un pagament anual de 5 sous barcelonesos (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 106, 26-09-1422). El mateix va fer més endavant a Bernat Perich, àlies Planars, de Badalona, però el pagament fixat va ser de 7 sous anuals (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 113, 14-05-1425).
13. El 28 de setembre de 1422 va pagar 25 lliures a Berenguer Roure, notari públic de Barcelona (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 108).
14. Antoni Ram, de Badalona, va vendre a Bartomeu Pasqual, de Badalona, una peça de terra en part plantada de vinya i en part erma que tenia a Badalona, en el lloc anomenat Les Planes, per 66 sous barcelonesos. L'alou corresponia a Joaneta com a hereva del seu pare (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 110, 24-02-1423).
15. L'apel·lació, en forma de requeriment, va ser feta pel sabater barceloní Francesc Pou, procurador de Joan de Vilalba de la Serra (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 111, 06-03-1424).
16. Joan de Vilalba de la Serra va establir a Bernat Lledó, de Badalona, una peça de terra situada a Badalona a canvi d'un cens de 5 sous barcelonesos (ANC, *Fons Blanes-Centelles*, pergamí 112, 21-08-1424).
17. CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria. *Història de Badalona*, vol. 4, p. 80-83.
18. Joan Leget, segon fill de Pere Leget, va fermar capítols matrimonials amb Bartomeua, filla del badaloní Antoni Valls, el 21 de maig de 1444. No va renunciar al benefici de la minoria d'edat (AHPB, Bernat MONTSERRAT, *Vicesimum primum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1443, novembre, 12 – 1444, juny, 15, f. 86r-87v). Segons es desprèn de l'anàlisi de tots els capítols matrimonials del notari Bernat Montserrat (DÍAZ MARTÍ, Carles. "Els capítols matrimonials com a font demogràfica i socioeconòmica a l'edat mitjana". A *Arxiu de Textos Catalans Antics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2023, núm. 34, p. 156-169) això implica que era major d'edat, és a dir, que havia arribat als 25 anys i, per tant, que havia nascut abans de 1420. Com veurem més endavant, Jaume es va casar abans, el 1435, però no sabem l'edat que tenia. Però segurament era el primogènit perquè el seu pare li va traspassar els poders com a marmessor de Guillem Leget, i a més, el 1440 exercia com a ferrer a Badalona. Difícilment ho podia ser amb menys de 20 anys d'edat.
19. Manuel Leget va fermar capítols matrimonials amb Eulàlia, filla d'alellenc Joan Arbúcies, el 10 de febrer de 1443. Com que tenia 19 anys, havia nascut cap a 1424 (AHPB, Bernat MONTSERRAT, *Decimum nonum manuale in quo conti-*

nentur omnes contractus et instrumenta, 1442, setembre, 9 – 1443, març, 22, f. 77v-79v).

20. El 21 de gener de 1452 nomenà procurador Pasqual Permanyer, fuster ciutadà de Barcelona, per reclamar pensions pendents d'un censal mort a la universitat de la baronia de Santa Coloma de Queralt (AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1451, desembre, 3 – 1452, juliol, 19, f. 20r). Gairebé tres anys més tard va donar poders al mateix fuster per fer qualsevol reclamació de diners que corresponguessin a la marmessoria de Guillem Leget (AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum octavum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1454, octubre, 5 – 1455, abril, 1, f. 29v, 30-11-1454). El 12 de gener de 1456 va encarregar al causídic Gaspar Martorell les causes i litigis relacionats amb l'esmentada marmessoria (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1456, gener, 4 – 1456, agost, 21, f. 6r). De fet, consta que Gaspar Martorell va fer un requeriment a Joana, vídua d'un altre marmessor, Francesc Fradera (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1456, gener, 4 – 1456, agost, 21, f. 13r, 21-01-1456).

21. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1456, agost, 21 – 1457, abril, 2, f. 12v (20-09-1456).

22. Els poders van recaure novament en Pasqual Permanyer (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1457, desembre, 9 – 1458, juliol, 7, f. 52r-52v, 18-03-1458).

23. Es tracta de Gaspar Martorell (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1457, desembre, 9 – 1458, juliol, 7, f. 80v, 26-05-1458).

24. Miquel Lluïssa, causídic habitant de Cervera, va rebre aquests poders (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum septimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1460, març, 8 – 1460, desembre, 18, f. 27v, 14-05-1460).

25. El pare havia fet la donació el 28 de juny de 1429 (AHPB, Bernat Montserrat, *Septimum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1441, juliol, 19 – 1442, febrer, 7, f. 71r, 30-12-1441).

26. Les primeres referències als Boscà badalonins són justament del darrer quart del segle XIV i els assenyalen com a titulars de béns a Llefià (ESTRUCH I TRAITÉ, Miquel. "El mas Boscà: un exemple de l'evolució de la pagesia badalonina cap a la burgesia barcelonina". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2020, núm. 5, p. 71-73).

27. Hi ha tres anotacions als marges amb aquesta informació: "nunc Manuelis Leget", "Manuel Leget, de Llafià" i "Mansus Spanyol, quem possidet Michael Boscà, hodie vero Manuel Leget" (ACB, *Mensa episcopal*, Pabordia del mes de maig, lligall).

28. DÍAZ MARTÍ, Carles. "La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona (segle XIV)", p. 50.

29. Ho diu la consueta de la rectoria de Badalona. Es pot consultar en les diferents transcripcions que se n'han fet: SOLER, Gayetà. *Badalona. Monografia històrich-arqueològica*. Barcelona: Imprempta de Fidel Giró, 1890, p. 78-79; CUYÀS I TOLOSA, Josep Maria. *Història de Badalona*, vol. 4, p. 162; RIDER ENRIQUE, Nil. "Litúrgia i festa a la Badalona pretridentina: les "pràcticas e custumes de la rectoria de Badalona". Estudi i edició del text". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2022, núm. 7, p. 76.

30. Es tracta d'una procura genèrica *ad lites* a favor d'Antoni Aranyó, causídic ciutadà de Barcelona (AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum primum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1443, novembre, 12 – 1444, juny, 15, f. 5r, 16-11-1443).

31. La compradora fou Eulàlia, vídua de Genís Donadeu, mestre d'aixa barceloní, en qualitat de tutora de Genís i Jaume, fills pupils i hereus de Jaume Donadeu, boter ciutadà de Barcelona (AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum primum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1443, novembre, 12 – 1444, juny, 15, f. 13v-14v, 23-12-1443).

32. AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum quintum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1446, juny, 8 – 1447, febrer, 23, f. 66v (01-12-1446).

33. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 50r (02-04-1440).
34. DÍAZ MARTÍ, Carles. "La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona (segle XIV)", p. 50, 58. Una anotació al marge referida a la borda de Ramon Soler de la còpia de la venda de 1390 confirma que va passar a mans de Jaume Soler i després a Jaume Leget: "mansus Soler, quem possidet Raymundus Soler, hodie vero Jacobus Leget, ferrer" (ACB, *Mensa episcopal*, Pabordia del mes de maig, lligall).
35. AHPB, Bernat Montserrat, *Sextum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1441, febrer, 14 – 1441, juliol, 18, f. 85r-87r (27-06-1441). Una anotació a la part superior del document adverteix que la donació de Sança al seu fill Joan Soler no va ser fermada aleshores per inadvertència, sinó més tard, el 31 d'agost de 1445.
36. AHPB, Bernat Montserrat, *Decimum nonum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1442, setembre, 9 – 1443, març, 22, f. 77v-79v.
37. AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum primum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1443, novembre, 12 – 1444, juny, 15, f. 86r-87v.
38. Joan Soler consta com a difunt el 2 d'abril de 1440 i la seva muller Antònia el 27 de maig del mateix any. Joan Soler havia testat el 4 de gener de 1439 davant el vicari de la parròquia de Santa Maria de Badalona, mentre que Antònia ho va fer davant el notari barceloní Bernat Montserrat (AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 50r, 75v).
39. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 75v (27-05-1440).
40. AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum nonum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1449, maig, 13 – 1450, gener, 30, f. 79r-79v (27-12-1449).
41. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1451, desembre, 3 – 1452, juliol, 19, f. 33v (21-02-1452).
42. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1451, desembre, 3 – 1452, juliol, 19, f. 7r (21-12-1451).
43. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum septimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1454, març, 18 – 1454, octubre, 5, f. 7r (24-03-1454).
44. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 57r (21-04-1440).
45. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 65v-66v (11-05-1440).
46. AHPB, Bernat Montserrat, *Quartum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1439, desembre, 22 – 1440, juliol, 14, f. 95r-95v (30-06-1440).
47. AHPB, Bernat Montserrat, *Septimum decimum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1441, juliol, 19 – 1442, febrer, 7, f. 18r-18v (02-09-1441).
48. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1450, octubre, 10 – 1451, maig, 5, f. 13r.
49. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1451, desembre, 3 – 1452, juliol, 19, f. 62r (02-05-1452).
50. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum septimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1454, març, 18 – 1454, octubre, 5, f. 81v (03-09-1454).
51. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum sextum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1453, agost, 17 – 1454, març, 18, f. 21r (27-09-1453).
52. AHPB, Bernat Montserrat, *Primum manuale vendicionum in quo continentur omnes contractus vendicionum propietatuum, censualium mortuorum et viola-*

riorum, stabilimentorum et precariorum, 1449, gener, 4 – 1453, juny, 14, f. 42v (20-02-1451).

53. AHPB, Bernat Montserrat, *Tercium manuale vendicionum in quo continentur omnes contractus vendicionum proprietatuum, censualium mortuorum et violariorum, stabilimentorum et precariorum ac aliorum ex ipsis deppendencium*, 1456, desembre, 2 – 1459, juny, 28, f. 7r-8r (28-01-1457).

54. Guillem Pelegrí va ser un dels badalonins més significats en la lluita establerta entre els pagesos i els senyors feudals del terme en els darrers anys de la dècada de 1380. Fou l'encarregat, en representació de molts badalonins, de presentar recurs davant dels jutges que determinaren la condició de servitud dels pagesos que depenien dels senyors feudals de Badalona i de comprar la Torre de Badalona (DÍAZ MARTÍ, Carles. "La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona (segle XIV)", p. 43, 47-48, 57). Queda confirmat que la peça de terra on estava assentat el mas Pelegrí havia passat a mans de Jaume Leget en una anotació al marge de la còpia de la venda de la Torre de Badalona que fa referència al mas Pelegrí: "Mansus Pelegrí, quem possidet Guillermus Pelegrí, hodie Jacobus Leget, farrer, et Anthonius Roig" (ACB, *Mensa episcopal*, Pabordia del mes de maig, lligall).

55. En un excel·lent article, Jaume Albardaner, a banda de posar al descobert la inconsistència de la relació entre Cristòfor Colom i Badalona, fa aportacions documentals importants sobre les propietats de la família barcelonina dels Colom a Badalona. Guillem Colom, avi de Francesc Colom, va decidir que les rendes de les possessions badalonines fossin per a qui fos prevere a la família i Jaume Colom, el pare, va fer el mateix. Una d'aquestes propietats era el mas Sunyol, abans mas Oller, o Mascaró. Estem en condicions de resoldre el dubte plantejat per l'autor arran de l'anàlisi de la documentació analitzada sobre si el mas Sunyol i el mas Oller eren el mateix mas. La resposta és que sí, gràcies novament a les anotacions al marge de la venda de la Torre de Badalona de 1390 referit al mas Oller: "Sunyol. Mansus Ollarii Bituloni, hodie possidetur per Arnaldum Mataroni, nunc vero possidetur per en Sunyol" (ACB, *Mensa episcopal*, Pabordia del mes de maig, lligall). Podem dir també, gràcies a la lectura dels documents de 1465 que l'autor posa a disposició en el seu treball, que Francesc Colom, que era el propietari eminent del mas Sunyol, va fer ús del dret de fadiga. Aquest dret donava la potestat al propietari eminent d'un bé, el que posseïa l'alou, a fer-se amb la propietat útil si en 30 dies igualava el preu convingut entre comprador i venedor. Montserrat Sunyol i la seva muller Antígona l'havien venut al canonge Ramon Bertran, però en fer ús del dret de fadiga, el mas es va acabar venent a Francesc Colom (ALBARDANER I LLORENS, Jaume. "Cristòfor Colom i Badalona: una relació fictícia". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2010, núm. 21, p. 58-61). És interessant consignar que tant el mas Oller, després Sunyol, com el mas Pelegrí, que són ara mateix les úniques propietats que coneixem que els Colom tenien a Badalona, havien format part del domini de la Torre de Badalona abans de 1390.

56. AHPB, Bernat Montserrat, *Tercium manuale vendicionum in quo continentur omnes contractus vendicionum proprietatuum, censualium mortuorum et violariorum, stabilimentorum et precariorum ac aliorum ex ipsis deppendencium*, 1456, desembre, 2 – 1459, juny, 28, f. 52r-53r (29-04-1458).

57. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum nonum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1461, desembre, 2 – 1463, gener, 29, f. 61r (29-05-1462).

58. El lloguer va ser efectiu a partir del 5 de novembre de 1463. En tenim coneixement gràcies a l'àpoca de 2 lliures pagades per Jaume Leget l'1 d'agost de 1464 (AHPB, Bernat Montserrat, *Quinquagesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1463, desembre, 28 – 1465, març, 14, f. 46r).

59. DÍAZ MARTÍ, Carles. "Un fragment del llibre de despeses del procurador de Sant Jeroni de la Murtra". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2012, núm. 22, p. 31.

60. AHPB, Antoni Palomeres, *Plec de capítols matrimonials*, 1457–1502, s. f.

61. El document diu que les esposalles s'havien de celebrar durant el present mes de juliol, segurament perquè durant aquest mes es van tancar els pactes, però els capítols es van fermar l'1 d'agost.

62. AHPB, Bartomeu Costa, *Plec de capítols matrimonials*, 1475-1494, f. 78r-80v.

63. AHPB, Guillem Jordà menor, *Vicesimum tercium manuale*, 1485, novembre, 27 – 1486, juny, 23, s. f. (08-06-1486).

64. BC, pergamí 219 (01-03-1490).
65. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1456, gener, 4 – 1456, agost, 21, f. 47v-49v (08-05-1456).
66. El document aporta les afrontacions de les quatre peces de terra. La que estava sota domini de Montalegre tenia la tinença de Jaume Serra a l'est, el torrent de Sistrells al sud i la tinença d'Antic Rosselló al nord. L'afrontació a l'oest no es pot llegir. L'altra peça de terra de Sistrells tenia la tinença d'en Montserrat a l'est, el camí que anava al molí al sud i el torrent de Sistrells a l'oest i al nord. De les dues que estaven a Les Planes, la primera tenia el camí que va a Pomar a l'est i al nord, el torrent de la Font a l'oest i els honors dels hereus de Pere de Santcliment al nord. La segona afrontava amb el camí que anava a Pomar a l'est, amb la tinença dels hereus de Pere de Santcliment al sud, a l'oest i al nord, i amb la tinença de Bernat Planars també a l'oest.
67. Clara era filla del badaloní Jaume Sesoliveres, que es va veure obligat a traspassar el mas Canyet a la seva neta Nicolaua, segurament per la mort del seu titular (DÍAZ MARTÍ, Carles. "La Badalona medieval a través dels pergamins de l'Arxiu Josep M. Cuyàs i Tolosa". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2020, núm. 5, p. 53-54), en una operació anàloga a la que tingué lloc més endavant amb el mas Eloi.
68. AHPB, Bernat Montserrat, *Manuale comu[ne]*, 1459, agost, 1 – 1460, març, 10, f. 25r-27v.
69. AHPB, Bernat Montserrat, *Primum manuale vendicionum in quo continentur omnes contractus vendicionum propietatuum, censualium mortuorum et violariorum, stabilimentorum et precariorum*, 1449, gener, 4 – 1453, juny, 14, f. 10v-11r; *Primus liber vendicionum*, 1449, gener, 4 – 1451, maig, 19, f. 50r-51r (16-05-1449).
70. DÍAZ MARTÍ, Carles. "Un cas de violència masclista a la Badalona del segle XIV". A *Carrer dels Arbres*. Badalona: Museu de Badalona, 2019, núm. 4, p. 6-12. El mas Formiguera, de Berenguer Formiguera, formava part del domini de la Torre de Badalona el 1390 (DÍAZ MARTÍ, Carles. "La fi del domini senyorial de la Torre de Badalona (segle XIV)", p. 59).
71. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1451, desembre, 3 – 1452, juliol, 19, f. 65v (11-05-1452).
72. AHPB, Bernat Montserrat, *Tricesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1450, octubre, 10 – 1451, maig, 5, f. 84v-85r (29-03-1451).
73. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum quartum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1458, juliol, 7 – 1459, gener, 31, f. 89v (16-01-1459).
74. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum nonum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1461, desembre, 2 – 1463, gener, 29, f. 51v-52r.
75. AHPB, Bernat Montserrat, *Quinquagesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1463, desembre, 28 – 1465, març, 14, f. 31r (02-05-1464).
76. AHPB, Bernat Montserrat, *Quinquagesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1463, desembre, 28 – 1465, març, 14, f. 10v-12v.
77. AHPB, Bernat Montserrat, *Vicesimum primum manuale in quo continentur omnes contractus et instrumenta*, 1443, novembre, 12 – 1444, juny, 15, f. 34r (01-02-1444).
78. AHPB, Bernat Montserrat, *Manual*, 1448, juliol, 8 – 1449, abril, 30, f. 33v (27-10-1448). Miquel Flaquer va fer el requeriment al cap d'una setmana i mitja (f. 38v-39r, 07-11-1448).
79. AHPB, Miquel Franquesa, *Primum manuale omnium instrumentorum*, 1462, desembre, 20 – 1465, febrer, 20, s. f. (20-02-1465).
80. Mateu Leget va fermar l'àpoca del dot l'11 de desembre de 1481 (AHPB, Miquel Franquesa, *Manual*, 1481, agost, 9 – 1482, febrer, 20, s. f.).
81. AHPB, Miquel Franquesa, *Manual*, 1481, agost, 9 – 1482, febrer, 20, s. f. Se'n dona constància en un treball dedicat als capítols matrimonials de Miquel Franquesa (RICHOU I LLIMONA, Montserrat. "Economia i societat en els registres notarials: la clientela dels capítols matrimonials del notari barceloní Mi-

quel Franquesa (1458-1482)". A *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*. Barcelona: Col·legi de Notaris de Catalunya, 2010, núm. 28, p. 141.

82. AHPB, Lluís Jorba major, *Manual*, 1491, agost, 27 – 1493, agost, 15, s. f. (26-03-1493).

83. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum quartum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1458, juliol, 7 – 1459, gener, 31, f. 56v-57r.

84. AHPB, Bernat Montserrat, *Quinquagesimum primum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1463, desembre, 28 – 1465, març, 14, f. 49r-51r.

85. El 1456 Eulàlia, filla d'Antoni Roig, de Sant Martí de Provençals, i de Constança, va reconèixer que el seu marit, Pere Leget, fill de Bernat Leget, de Sant Esteve del Coll, i d'Eulàlia, li havia pagat 24 de les 40 lliures pactades en els capítols matrimonials (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1456, gener, 4 – 1456, agost, 21, f. 7r, 13-01-1456). El pare de Pere, Bernat Leget, va cedir a un mercader barceloní les 11 lliures que li devia l'alellenc Pere Casals pel preu d'un mul (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1457, desembre, 9 – 1458, juliol, 7, f. 48v, 11-03-1458).

86. AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum tercium manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1457, desembre, 9 – 1458, juliol, 7, f. 32r-34r. L'àpoca de les 30 lliures de l'aixovar té data 27 de novembre de 1458 (AHPB, Bernat Montserrat, *Quadragesimum quartum manuale comune in quo continentur omnes contractus et instrumenta comunia*, 1458, juliol, 7 – 1459, gener, 31, f. 60r).

LA MASIA DE CA L'ANDAL
10 SEGLES D'HISTÒRIA D'AQUESTA FINCA DE PROPIETAT MUNICIPAL

M. DOLORS NIETO SABATER
Historiadora i Arxivera. Museu de Badalona

Resum

La masia de Ca l'Andal, de propietat municipal des de l'any 2008, destinada a ser un equipament públic (encara a determinar) al barri de Bufalà, és un dels edificis més singulars i amb més història de la ciutat.

A l'article es detalla com és i què caracteritza l'edifici actual i, s'analitzen les accions que s'hi han dut a terme al llarg dels segles des del que semblen els seus inicis al segle XI, fins a l'actual segle XXI. També els propietaris i els usos per als quals ha servit.

L'objectiu és conèixer com més millor aquest edifici del patrimoni historicoartístic de Badalona, tenir elements per apreciar-lo, posar-lo en valor, saber-lo conservar i disposar de bona informació a considerar quan s'hagin de decidir les actuacions de reforma i consolidació que caldrà fer-hi abans de rehabilitar-lo i adequar-lo a l'equipament públic que es determini.

Paraules clau
Ca l'Andal, edifici municipal, casa delmera de Badalona, rectoria de Santa Maria.

Ca l'Andal és una masia –i una finca– situada a l'actual barri de Bufalà, entre l'avinguda de Martí Pujol, el carrer de la Independència i el passatge de Viñas.

Es tracta d'un edifici que consta d'un cos principal de planta rectangular i teulada a quatre vessants amb una altra construcció adossada amb teulada a un vessant.

L'edifici principal té planta baixa, pis i golfes. L'estructura és d'obra de maçoneria tot i que, sobretot en les obertures del segon pis –a les golfes- es va utilitzar el totxo. Els quatre angles de l'edifici i els marcs d'alguna porta i finestra estan fets amb blocs de pedra tallada.

L'entrada principal mira a mar (al sud-est). És un arc de mig punt amb dovelles i la central té gravada una creu en forma d'aspa, que és el símbol de la catedral de Barcelona, i l'any 1733.

L'edifici secundari és també d'obra de maçoneria i el marc de la porta –que, en aquest cas, obre a l'est- és un arc de mig punt amb dovelles. Com a l'altra porta, la dovella central té gravada la creu símbol de la catedral de Barcelona.

La finca, de dimensions majors que la part construïda, havia estat tancada per una paret de maçoneria, de la qual només resta un tros de la banda de l'avinguda de Martí Pujol i de la banda que dona al sud. Es tracta d'una obra que servia per posar límit a la propietat i, en el cas de l'actual avinguda de Martí Pujol, servia, també, per protegir les terres de les avingudes sobtades d'aigua de la riera de Canyet. A la part que dona al carrer de la Independència i del passatge de Viñas, queda encara dempeus part d'una altra tanca d'obra feta, segurament, quan es va urbanitzar el turó d'en Rosés (urbanització de terrenys de la Torre Nova) o quan es va executar la carretera de Badalona a Montcada. A tocar d'aquesta tanca, s'hi troba una entrada a l'anomenada Mina del Comú, una mina que tenia l'inici al vessant est del turó de Montigalà, des d'on, de manera soterrada, arribava fins a un repartidor d'aigües (que encara existeix), situat en una finca al carrer de Lladó.[1] En el seu recorregut, la mina tenia diverses entrades que servien per poder-hi accedir i netejar-la, com és el cas de l'accés que hi ha a la finca de Ca l'Andal.

Història i característiques constructives

La masia de Ca l'Andal és, actualment, única per tipologia a Badalona. Fins al darrer quart del segle XX hi havia dues masies de característiques similars (Can Ruti i Can Claris), que foren enderrocades a la dècada dels anys setanta del segle passat.

És de propietat municipal des de l'any 2008 i ha de ser un equipament d'àmbit cultural per al barri de Bufalà de Badalona.

Forma part del Catàleg de patrimoni historicoartístic i paisatgístic de Badalona aprovat pel Consell Metropolità de l'Àrea Metropolitana de Barcelona el 27/09/1984 (DOGC 29/10/1984), fitxa D-3.

Es desconeix si en època romana o tardoromana hi havia hagut alguna construcció (ja fos un habitatge o una indústria). És possible que fos així, però, ara mateix, no n'hi ha cap constància.[2]

Ca l'Andal està situada al límit nord-oest de la ciutat romana de *Baetulo*, just a peu del turó d'en Rosés. De moment, tot sembla indicar que fora de la trama urbana de la ciutat, tot i que ben a prop d'aquesta. El 1930 el *Programa d'excursions de l'Agrupació Excursionista de Badalona* corresponent als mesos de maig i juny es feia ressò que, amb la construcció de la carretera de Badalona a Montcada, s'havia destruït al turó d'en Rosés algun paviment d'època romana.[3]

Sembla que els inicis de la construcció actual caldria buscar-los al segle XII, quan el Capítol de la catedral de Barcelona organitzà l'administració dels seus drets i prerrogatives en unes institucions anomenades *pabordies* (en total dotze) que prengueren el nom dels mesos de l'any. És a partir d'aquestes institucions que la catedral barcelonina va construir o destinar construccions de la seva propietat a recollir-hi i emmagatzemar-hi els productes dels delmes i primícies que cobraven així com les collites pròpies. La masia de Ca l'Andal és una d'aquestes cases delmeres.

També podria ser que fos un edifici construït anteriorment, potser a partir del 2 de desembre de 1056, quan el comte Ramon Berenguer I i la seva esposa Almodis fan donació a la canònica de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona, de les parròquies de Santa Maria de Badalona, Santa Coloma de Gramenet i Sant Adrià amb tots els seus delmes i primícies.[4] Aquests drets associats a la donació segur que van fer necessari disposar d'un espai on recollir, agrupar i conservar els productes i béns aplegats com a pagament d'aquests tributs.

Un grup d'alumnes del màster de diagnosis i tècniques d'intervenció en l'edificació (EPSEB), de la Universitat Politècnica de Catalunya, van dur a terme, durant el curs 2020-2021, un treball a la masia de Ca l'Andal que es va plasmar en el text *Ca l'Andal. Estudi geomètric, arquitectònic, històric, constructiu i patològic.*[5]

L'estudi dels materials i les tècniques constructives va posar de manifest que la construcció de l'edifici actual s'havia fet en diverses etapes.

La hipòtesi que plantegen és l'evolució d'un edifici que, abans del segle XV, estaria format per un cos rectangular de planta baixa, amb orientació sud-oest/nord-est i entrada a la banda sud-oest, al qual s'hauria afegit, al lateral nord, un cos d'edifici de planta quadrada més petit.

Ja al segle XV aquest edifici s'hauria reformat fent créixer en tota la llargada de la façana el cos que s'havia construït a la banda nord i construint un pis a la part superior. La teulada seria, segurament, a doble vessant.

Al segle XVIII es va dur a terme una gran reforma d'ampliació i es va donar forma a l'edifici tal com ara es coneix. Es va aixecar una nova construcció, orientada al sud-est, estructurada en tres cossos, que es va adossar a l'edifici existent, i es van construir les golfes i una nova teulada a quatre vessants.

La data de 1733 que hi ha gravada a la dovella central de la porta d'entrada principal deu deixar constància d'aquesta ampliació.

El 1687, Ca l'Andal havia deixat de ser la rectoria de Santa Maria i la casa del rector. Aquell any, es va acabar la construcció de

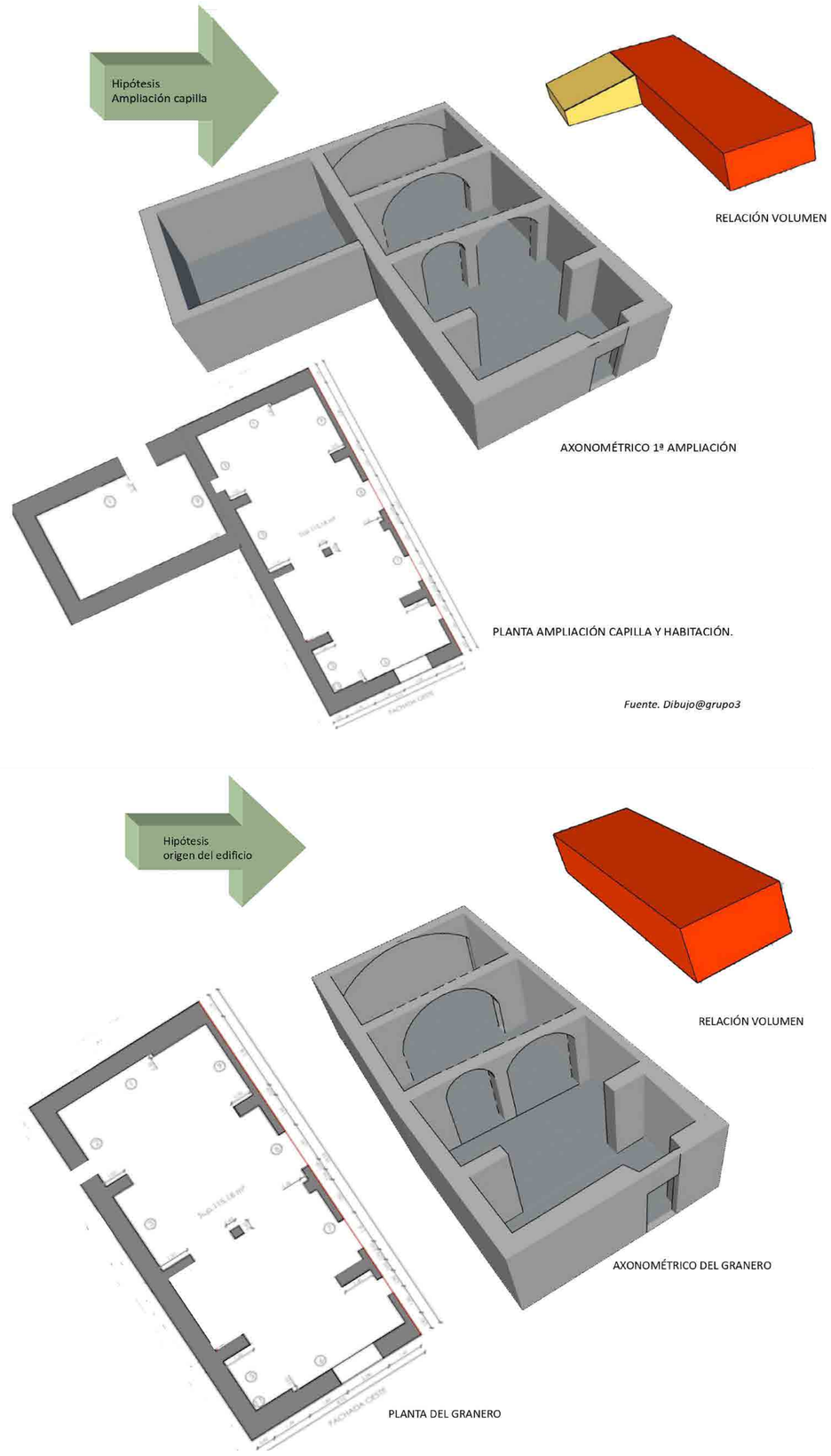

Hipòtesi edifici cap a s. XV

la nova rectoria situada al carrer de Dalt (on es troba encara actualment), molt més propera a l'església de Santa Maria. El creixement demogràfic de la població, també l'econòmic i el de les rendes cobrades per l'Església van afavorir que es portés a terme aquesta construcció que situava l'habitatge del rector al costat de l'església i també devia ser aquest creixement el que va determinar la necessitat d'una ampliació de l'espai on es recollien les rendes i els béns.

Sembla que ja no hi va haver més modificacions pel que fa a l'estructura de l'edifici, tot i que sí a l'interior.

Vista general de la masia de Ca l'Andal a mitjan segle XX. A la part del davant, la zona on actualment hi ha la carretera i la C-31, hi havia les terres de conreu, sobretot d'horta, de la finca. Josep Cortinas/Museu de Badalona. AI. Fons Josep Cortinas

Si bé no hi ha hagut més canvis en l'estructura de la casa, si que n'hi ha hagut en la propietat, els terrenys de la qual es van veure afectats amb la urbanització dels terrenys de la Torre Nova. Primer, per l'obertura de la carretera de Badalona a Montcada, i més tard, i molt especialment, per la construcció de l'autopista que va comportar la modificació de la carretera i que va ocupar bona part dels terrenys d'aquesta casa.

Tot i amb això, sense afectar l'estructura de la casa, el març de 1920, Josep Gibernau (propietari aleshores de Ca l'Andal) va demanar permís d'obres per construir una nau industrial als terrenys que posseïa al carrer de la Quintana Alta, on va traslladar la fàbrica tèxtil de jute que tenia al carrer Arnús, núm. 74. Aquesta nau tèxtil es va adossar a la banda nord de la casa. Anys més tard, el 1943, la foneria de Joan Jurgens Simeon aprofitaria aquesta construcció i una part dels terrenys de la finca.

L'estructura interior actual

Interiorment la planta de l'edifici té una doble orientació. La façana sud o de migdia està estructurada en tres cossos, que es repeteixen igual a la plantat baixa i al primer pis. Al cos central hi ha la porta d'entrada principal, així com l'escala que dona accés a la planta del primer pis i de les golfes. Es tracta d'una escala molt ampla, amb barana de fusta, molt similar a la que hi havia a la masia de Can Claris.

Els sostres de la planta baixa se sustenten en bigues de fusta que es recolzen en mènsules de pedra. Alguns d'aquests sostres, fets amb volta de canó entre biga i biga, conserven encara la pintura, segurament de la segona meitat del segle XIX. Els cos d'edifici situat a la dreta de la porta d'entrada principal, va acollir una capella interior (potser habilitada en època de la família Comià Agell) de la qual es conserva una fotografia.

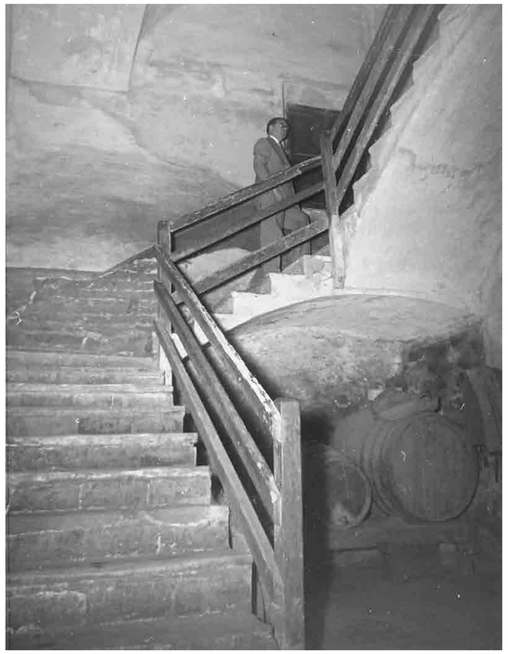

L'arrancada de les escales de Can Clarís i de Ca l'Andal, ambdues de característiques similars. Desconegut/ Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs i Dolors Nieto/Museu de Badalona. AI

Els sostres del primer pis d'aquesta zona són fets amb bigues de fusta col·locades en sentit longitudinal, damunt les quals hi ha les llates de fusta i les rajoles que formen el pis de les golfes.

Adossat a aquests tres cossos, hi ha l'altre cos en sentit perpendicular als primers que va de banda a banda de la casa. És la part de construcció més antiga (la que ja hi havia al segle XV). A la planta baixa, el sostre d'aquest cos se sustenta amb tres grans arcs fets de pedra tallada, i alguns de més petits situats entre els més grans. Els arcs serveixen per sostenir una gran sala que hi ha al primer pis, sense cap paret estructural enmig. Aquesta planta devia estar destinada, en la seva major part, als estables i cellers.

Sostre d'una de les habitacions de la planta baixa amb les bigues recolçades en mènsules de pedra. Aquesta habitació conservava la pintura de final del segle XIX o principis del segle XX. Albert Cartagena/Museu de Badalona. AI

En aquesta sala hi ha una escala que hauria de comunicar amb la planta baixa, però que està inhabilitada.

La hipòtesi del grup del màster de l'UPC és que la porta d'entrada originària estaria en aquest cos, potser a la façana que dona a

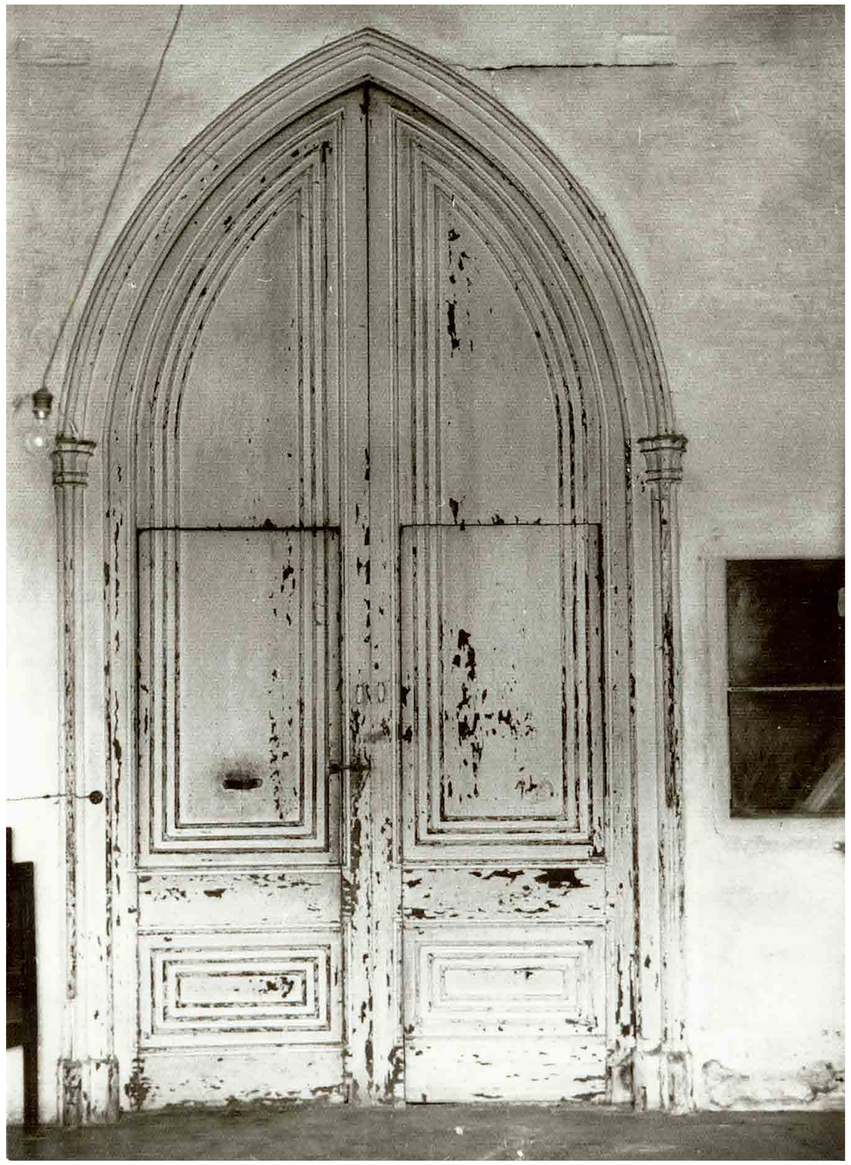

La porta que hi havia a l'interior de Ca l'Andal, a la planta baixa, que donava accés a la sala destinada a capella, 1967.
Josep Cortinas/Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs

l'avinguda de Martí Pujol. Tot i amb això, no hi ha restes a la paret que permetin afirmar-ho i no sembla tenir gaire sentit que l'entrada es trobés a la banda propera a una riera amb el perill i les desfetes de terreny que aquesta mateixa riera podria provocar. Potser caldria plantejar si la porta primera de Ca l'Andal no és la porta amb dovelles que dona entrada al cos de planta baixa i entresol que hi ha al costat nord del cos d'edifici que estem descrivint. És, de fet, on arribava el carrer de la Quintana, el camí d'accés i comunicació cap a les cases agrupades de la població, cap al nucli de la Sagrera.[6]

Pel que fa al primer pis, gairebé tota la planta l'ocupa una gran sala totalment exempta. El sostre de la sala del primer pis té unes bigues de fusta de gran diàmetre col·locades en sentit transversal que se sustenten en mènsules de pedra i, al damunt, hi ha un seguit de bigues de fusta més petites en sentit longitudinal, que se sustenten, també, en mènsules de pedra. Damunt aquestes bigues, van situades les llates de fusta i les rajoles que formen el pis de les golfes.

Al costat d'aquesta sala, hi ha una escala que hauria de comunicar amb la planta baixa, però que està inhabilitada. Aquesta escala no és visible des de la planta baixa, tot i que hi ha una zona molt modificada on devia haver estat.

A la part superior, hi ha les golfes. Com ja hem apuntat, creiem que les golfes es van construir a mitjan segle XVIII i abasten, en un únic programa constructiu, la part de construcció antiga i la part de nova construcció. Les golfes són totalment exemptes, llevat de dues parets mestres que segueixen les de les tres naus del cos orientat al sud. Llevat de la façana nord, la resta disposa de diverses obertures que permeten una ventilació total d'aquest espai. La teulada, de teula àrab, la formen una sèrie de bigues de fusta que van seguint l'orientació del vessant de la teulada. Aquestes bigues es recolzen en unes altres, també de fusta, de gran diàmetre. Finalment, unes llates reforcen l'espai entre teula i teula.

Pel que fa a l'edifici adossat a la banda nord, d'una planta i, sembla, un petit entresol, podria ser que estigués destinat a servir de residència del rector fins a la construcció de la nova rectoria. Com ja s'ha dit, la porta d'entrada és un arc de mig punt amb dovelles i la central té gravada la creu símbol de la catedral de Barcelona. Podria ser que aquest cos fos el primer que es va construir o, potser, va ser construït quan es va fer la primera ampliació. Com s'ha explicat en la nota 6, no es podrà determinar ni

Vista general del sostre de la sala gran del primer pis. Albert Cartagena/Museu de Badalona. AI

avançar en el coneixement de la seva construcció ni, tampoc, en la seva distribució, fins que no s'hi pugui accedir.

Evolució d'aquesta estructura

Vista l'estructura de l'edifici actual i les èpoques de la seva construcció, intentarem saber quina ha estat la distribució interior durant els segles.

No disposem d'informació suficient per saber exactament com era la planta d'aquesta finca en les diverses èpoques, ni podem aixecar-ne o proposar-ne una, però coneixem alguns documents que ens permetran saber de les estances existents.

El primer document que coneixem és un pergamí de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona de data 10 de gener de 1455. És un inventari dels béns de la rectoria de l'església de Santa Maria de Badalona fet fer per Jaume Torres, canonge de València, que feia poc n'havia estat nomenat rector.[7] Les disposicions de dret comú i els estatuts provincials determinaven que, en prendre possessió de l'església i dels seus drets i pertinences, calia fer inventari dels béns que tenia. I aquesta és la raó del document.

De la descripció que es fa a l'inventari, sabem que la casa tenia les estances que relacionem tot seguit, i també algunes de les seves característiques.

- Entrada (situada al costat de la rectoria).
- Celler (on es guardava el vi blanc).
- Estable.
- Celler gran (on se solia guardar el vi *roig* –el vi negre), on hi havia vuit botes (cada una amb el seu nom) amb capacitats diferents (entre 10 i 35 saumatades-somades).[8]
- Al celler hi havia un cup amb capacitat de 45 somades.
- Una escala, fet que ens indica que era una construcció de planta i pis.
- Quatre habitacions, totes amb llits: la de Sant Miquel, la dita dels escolans, l'anomenada de Jesús, i l'habitació del rector. En

L'edifici de planta i pis adossat a la banda nord de la masia, una de les edificacions més antigues de tot el conjunt, 1930. Agustí Muñoz/ Museu de Badalona. AI. Fons Agustí Muñoz Tallada

total, al document s'esmenten cinc llits amb cinc posts cadascun, amb màrfegues plenes de palla i, alguns, amb capçalera.

- Un espai destinat a cuina.
- L'espai del menjador amb una taula gran i armari.

Com s'observa, el vi era un dels productes principals de la zona i bona part de les estances eren les dedicades a la seva producció i emmagatzematge.

Un altre producte important era la civada a la qual també s'havien destinat algunes botes.

Pel que fa al mobiliari, algunes habitacions tenien un arquibanc i un o uns escons.

Un segon document és de 20 de novembre de 1477 (vint anys després de l'anterior). Conservat a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, és un document en paper, format per 6 fulls plegats i cosits a la manera de quadernet de mida quart.[9]

Jaume Torres, el rector de Badalona del document anterior, és mort i Pere Vaca, conseller i camarlenc del rei, tutor i curador d'Alfons de Castella i Aragó, fill del rei Ferran, canonge de les catedrals de Barcelona i València i rector de Santa Maria de Badalona, fa fer una estimació i taxació de les obres de reparació necessàries a la rectoria de Badalona. L'estimació s'encarrega, amb el consentiment del marmessor de l'anterior rector, a Vicenç Mateu, mestre de cases, i a Antoni Carbonell, fuster, ciutadans de Barcelona. L'estimació de les obres i actuacions a realitzar és d'un total de 50 lliures 16 sous i 6 diners barcelonesos.

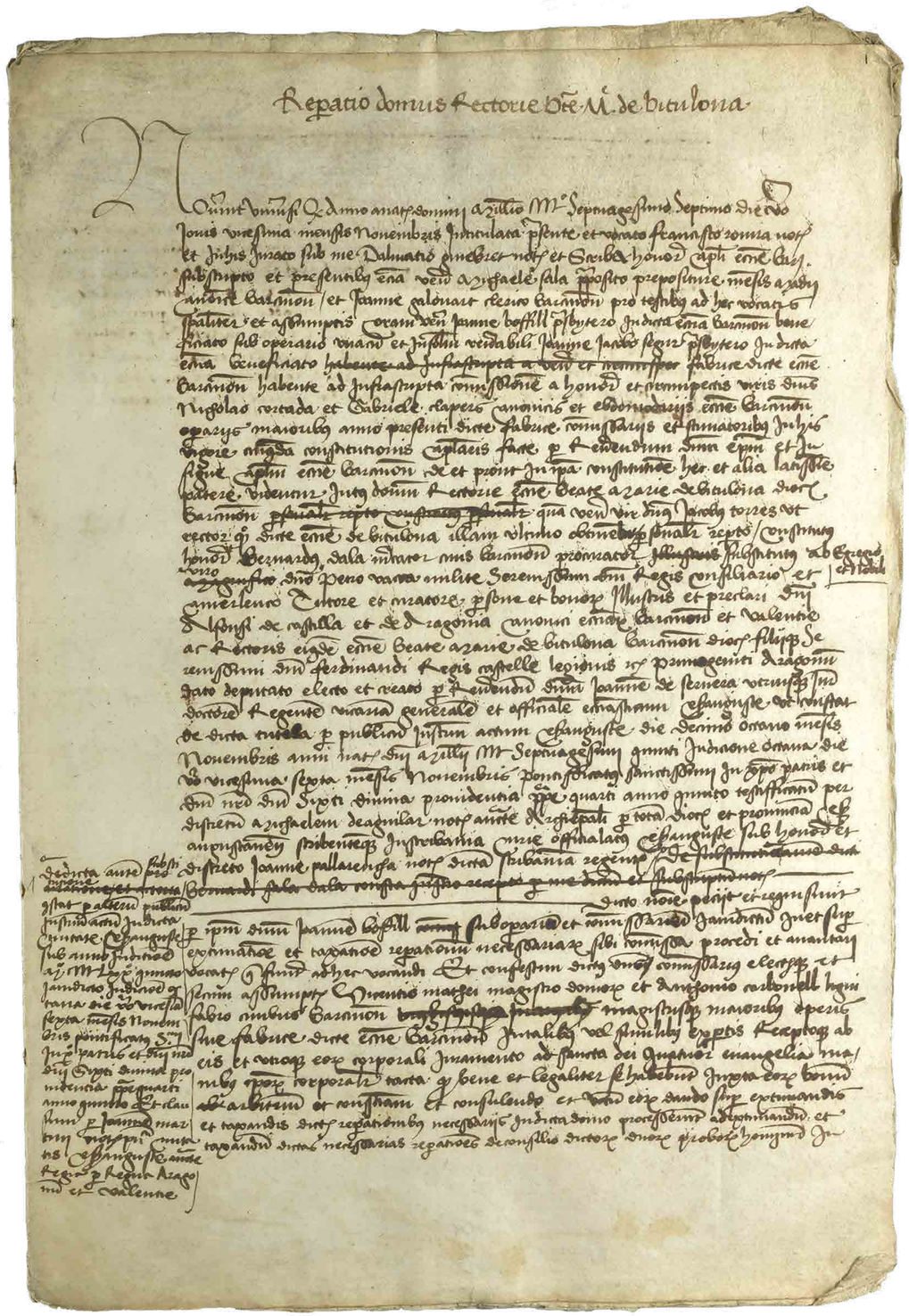

El document de l'any 1477 amb la relació i pressupost de totes les obres que cal fer a l'edifici de la rectoria de Badalona. ACB-Miscel·lània 35/1. Badalona

Item p repenre lo detras dda casa e los basts
e rapies del corral o los dda casa em
alt argila arena maub de mestre q me
nobre p tot p. florins corrents

Item p lorepenar dels pilars del parral
qui entre p part dd pugnar se badalona
e es p quatre pilars qui eren caygute ans
que morts Lo en mossen roiz ver es qui apo
mort del en mossen ramon myrets los
quals nos mete en compte. co mester en re
paro dels dits pilars. q. somades de mas
my. & vnes entre argila e arena q. dotzen q
hot Jornals demas de mestre e de my
nobre. p tot

Item en la entrada dda dita casa. o es en los
portes maiors p dreg fins e mallos de mestre
hym florins corrents.

Item. Lo sostre dda entrada. e dela volta
ga anaz ygrega. q. dues vignes vny q
p mans de menestre e menobre. hym jornal
vny q ~~de mestre~~ p tot

Item en la cambra dda dona anna dreta
~~mur~~ ~~e~~ ~~e~~ ~~p~~ ~~e~~ ~~e~~ ~~e~~
p vna biga vny q. e per vny pezestarge
manoza al portal dda dita cambra vny q
Item p vna somada de mas q. & my. p
drepiar en la cambra e mene lo sostre
e pecedar lo portal amb mes de mestre
e menobre vny q & tot p tot.

Item en la stable dda dita casa p repario de
vj. vignes ab de my & la pera. Item dos jornals
de mestre e menobre. q. jornals e repar
alguns forats dvny q vna somada de mas dos
q my q Item p los portals dda dita stable
lenchdrats e tot p hm florins corrents

Item p repario dda bonga del cap dda sala
on tenen lo gra gruel reb p la dita pa
bordeia p vj vignes ala cagadenuu dita
q el my & p pera. & my. & Item p dos
jornals de mestre e menobre. dvny. & pa
p vna somada de mas q. & my.
Item p la porta. dda dita bonga entre e
clags e maub de mestre p. q

Item en lo celler dda dita casa p repario
de .xij. vignes dalbes ab de vny. & la
pera vintuna vignes sog Item p mestre
e menobre tres jornals dmestre &
Item vna somada de mas ab de y & my
Item p adoba los mps de pedre
dels jornals q dny & Item p vna
somada de mas y & my. Item p
pendre my. &

Item p la tenadura del celler.

Item alt en la sala dda dita casa p repa
ro de my vignes de fuste de tarost ab obra
del e apunt my florins dels ab Item p adoba
lo sostre de tanlam estans &c. & Item
p dos jornals de mestre e menobre
dny. & Item p mas vna somada q. & my
Item p adobar los portels dels finestres
lendrats reno e fusta q dny &

Item en la cambra del cap dela sala qui mira
ala carrera ~~dena~~ sobre lo portal maior per adobar
de una biga dalber vj. s. e mig jornal del
mestre e de menobre iiij s. vj. — ll x s vj

Item per larmari dela sala per fuste mans e clau — ll v s

Item ala cambra maior al altre cap dela
sala noy ha reparatio neguna per so com sta
be sengons dit dels mestres e per ço
nos met res de fora — ll s

Item la cambra del blat del cap dela sa
la noy ha res per ço non met res de fora. — ll s

Item ala cuyna per reparatio dela finestra
qui es gran x. s. entre mans clau e fusta
Item per hun bugader qui stava encastat
en la pet per dit bugader vj s. Item per
encastar lo entre mans de mestre e calc
e raiola — j ll s

Item dins en lo passatge qui entre
en la bassa ço es per portes ala bassa
e portes qui entren en lo passatge
entre ab dos portals ço es per tencadures
clau e fusta e mans de mestre — j ll x iij s

Item per una biga al dit passatge
de fusta dalber v. s. e mig jor
nal de mestre e menobre iiij s vj — ll v iiij s vj

Item en la cambra del stala per re
paratio de dues bignes viij. s. Item
per hun ~~jornal~~ jornal de mestre e
menobre viij. s — ll x vij s

Item entre la porta dela dita cambra e
finestra entre tancadures e clau
e fusta — ll x s

Item en la cambra de sanct miquel
appellada del vicari entre la porta
dela cambra hun forrellat pany e
clau v. s. la porta dela finestre
entre mans e clau per tot v. s. es per tot — ll x s

Item per la naya de fusta que dela stala qui
muntra al terrat ~~entre~~ o porxo fusta e mans — ll v s

Item als porxos dela dita casa per re
paratio de quatre bignes de pi ar de
iiij. s. la peça xvj. s. Item per hun
jornal de mestre e de menobre
viij. s. Item per la porta del hu dels dos
porxos hun flori corrent — j ll x v. j s

Item en cova cambra qui es en lo dit
porxo per reparatio de iiij. bignes ar de
v. s. la peça xx. s. Item per nuge
dozena de lates vj. s. Item per mans
mestre e menobre iij jornals xxvij s
dues somades de calc iiij. s viij s
Item per la porte dela finestre viij. s — iij ll v s viij

Item per recorrer totes les ~~[illegible]~~ teulades
dos jornals de mestres e menobres xviij s
Item per teules cc ar de vij. s lo cent xiiij s
per adobar les lumbells dues somades de calc
iiij. s viij — j ll x v j s viij

Item per una stala grahonada per mettar ala torre
al porta ala trapa entre fusta e clau e mans — 1 ll 9

Item per la porta del capdela stala qui
entre e lo porxo per tres forrellas — ll 7 s

Et venit Michael Sala prepositus prepositure mensis Madri et
Joannes Galonard clericus Sarmonis

L ll xvi s x

Com ja ha passat anteriorment, el detall de cada una de les actuacions permet saber de les diferents estances que hi ha a la casa.

Pel que fa a l'edifici de la casa, s'esmenten:

- Entrada.
- Rebotiga (a mà esquerra de l'entrada).
- Cambra que dóna a mà dreta de l'entrada.
- Estable, amb portes.
- Botiga del cap de l'escala, on hi ha el gra que es rep de la pabordia, amb porta.
- Celler, amb cups de pedra. Porta.
- Sala de dita casa (primer pis). Habitació amb finestres amb porticons on hi ha, també, un armari.
- Cambra del cap de la sala que mena a la carrera sobre el portal major.
- Cambra major, a l'altre cap de la sala.
- Cambra del blat del cap de la sala.
- Cuina (amb una finestra gran), amb un bugader o pica encastada a la paret.
- Passatge que entra a la bassa (portes per entrar a la bassa i per entrar al passadís).
- Cambra de l'escolà (amb finestra).
- Cambra de Sant Miquel, dita del vicari (amb finestra).
- Escala que puja fins el terrat o porxo.
- Porxos de l'escala.
- Cambra que hi ha als porxos (amb finestra).
- Escala graonada per pujar a la torre amb porta a la trapa.
- Escala que entra en el porxo.

Situat a l'exterior, s'esmenten:

- Hort davant de la casa. A l'hort hi ha un portal amb porta de fusta i coberta.
- Darrere la casa: basses i tàpies del corral o clos de la casa.
- Pilars del parral que entra per part de la parròquia de Badalona.
- Reparar tàpies i les seves cobertes de teula.

En ambdós casos es tracta del mateix edifici. Sembla, doncs, que ja des de mitjan segle XV Ca l'Andal és una casa gran, de planta baixa, un pis i uns porxos damunt el pis que devien ocupar una part de la planta.

L'exterior tancat amb parets de pedra ben protegida, tenia l'hort a la part del davant (potser mirant a mar?), les basses d'aigua i els corrals a la part posterior de la casa, i un accés pel camí de la quintana amb una parra que s'enredava gràcies a uns pilars.

Malauradament no disposem del document de l'ampliació de la casa que creiem que devia dur-se a terme a mitjan segle XVII, de la qual tenim constància per la dovella central de la porta d'entrada principal. Aquella obra havia de ser molt i molt important i va canviar totalment la fesomia i l'estructura de la casa ja que devia ser aleshores que es va construir un cos nou d'edifici orientat a mar i, també, les golfes i un nou teulat.

Coneixem dues referències documentals del segle XIX –dues resolucions capitulars– que tenen a veure amb la finca de Ca l'Andal poc temps abans que deixés de ser propietat de la catedral.

La primera és una resolució de 15 de febrer de 1815 en la qual s'acorda que cal fer una paret forta a la casa de Badalona per alliberar-la de la riera. El cost estimat d'aquest obra és elevat, unes 700 lliures.[10]

Totes les propietats situades a tocar del curs d'una riera, han de reparar i reforçar les parets d'obra que protegeixen la propietat, sovint perquè les avingudes d'aigua malmeten aquestes proteccions i, com a conseqüència, es malmeten també les terres i els cultius. Així, doncs, l'any 1815 es va reforçar o fer de nou la paret de tancament de finca que donava a la riera de Canyet, una paret que podria ser (tot i les modificacions i reparacions) la que encara es conserva.

El segon document, també una resolució capitular, fa referència al moment de la desamortització. El 12 de juliol de 1841, es determina i s'acorda vendre les botes dels cellers que encara hi havia a les cases de la catedral (en aquest cas la resolució no només fa referència a Badalona). La raó era que els delmes havien estat suprimits, aquestes botes no s'utilitzaven i, la falta d'ús les deteriorava; per a la catedral era més profitós procedir a la venda que no pas tenir uns béns immobilitzats.[11]

Amb les lleis de desamortització de Mendizábal (1836-1837), aquesta propietat va deixar de ser la casa delmera (i deixà de ser de la catedral), i el juny de 1844, es va formalitzar davant el notari de Barcelona, Manuel Clavillart, la venda per subhasta pública a favor d'Eudald Comià.[12] A partir d'aquell moment, encara que no de manera immediata, la casa es coneixerà amb el nom Ca l'Andal o Ca l'Agell.

El document notarial de venda descriu la finca de la manera següent:

"Una casa llamada delmera sita extramuros de la villa de Badalona que pertenecio al Cabildo de la Catedral de esta ciudad, que tiene de sitio, trece mil ochocientos palmos superficiales en lo edificado y consta en la mayor parte de bajos, piso principal, del desvan vulgo golfas con dos lagares, celleres y graneros, con un cobertizo mediano para ganado unido a ella, y de una y media mojada de tierra de tercera calidad con un pozo y algibe en el extremo de la misma.

Linda a oriente, con honores de José Rosés. A mediodia con José Banús. A poniente con la riera de Cañet. A norte con Juan Viñas mediante camino vecinal"

La finca va ser taxada en 152.020 maravedís. I la subhasta es va rematar el dia 10 de maig de 1844.

La va comprar Cayetano Sicarelli, veí de Barcelona, pel preu de 170.350 rals de velló a pagar en 5 terminis en metàl·lic i en paper de crèdit contra l'estat. Ben aviat, el 5 de juny de 1844, es va certificar la cessió que Cayetano Sicarelli havia fet de la finca a favor d'Eudald Comià.[13] El document especifica que la primera carta de pagament es fa el 25 del mes de juny de 1844.

Segur que a l'interior de la casa de Ca l'Andal s'hi van fer reformes per adaptar l'edifici a habitatge de la família Comià i, ben aviat, Agell Comià.

Així, tenim coneixement del document notarial que se signa davant el notari Francisco Sales Rufasta el 24 de febrer de 1854 en el qual Vicente Murlá, minador, natural i veí de Sarrià, reconeix que Francisco Agell li ha pagat 1.600 duros per tots els treballs, materials i jornals que va utilitzar en l'obertura i construcció d'un

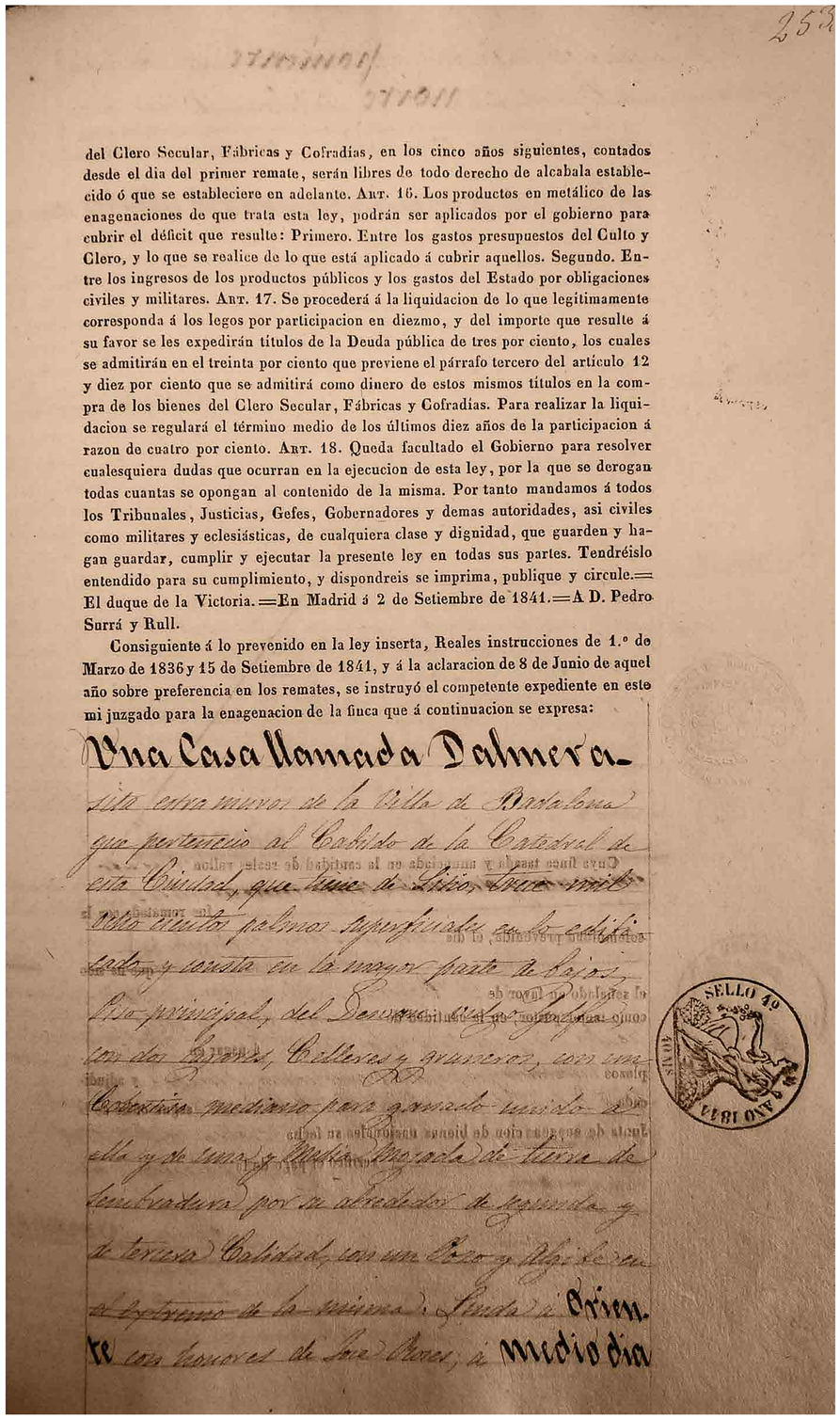

253

del Clero Secular, Fábricas y Cofradías, en los cinco años siguientes, contados desde el dia del primer remate, serán libres de todo derecho de alcabala establecido ó que se estableciere en adelante. Art. 16. Los productos en metálico de las enagenaciones de que trata esta ley, podrán ser aplicados por el gobierno para cubrir el déficit que resulte: Primero. Entre los gastos presupuestos del Culto y Clero, y lo que se realice de lo que está aplicado á cubrir aquellos. Segundo. Entre los ingresos de los productos públicos y los gastos del Estado por obligaciones civiles y militares. Art. 17. Se procederá á la liquidacion de lo que legítimamente corresponda á los legos por participacion en diezmo, y del importe que resulte á su favor se les expedirán títulos de la Deuda pública de tres por ciento, los cuales se admitirán en el treinta por ciento que previene el párrafo tercero del artículo 12 y diez por ciento que se admitirá como dinero de estos mismos títulos en la compra de los bienes del Clero Secular, Fábricas y Cofradías. Para realizar la liquidacion se regulará el término medio de los últimos diez años de la participacion á razon de cuatro por ciento. Art. 18. Queda facultado el Gobierno para resolver cualesquiera dudas que ocurran en la ejecucion de esta ley, por la que se derogan todas cuantas se opongan al contenido de la misma. Por tanto mandamos á todos los Tribunales, Justicias, Gefes, Gobernadores y demas autoridades, asi civiles como militares y eclesiásticas, de cualquiera clase y dignidad, que guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente ley en todas sus partes. Tendréislo entendido para su cumplimiento, y dispondreis se imprima, publique y circule.= El duque de la Victoria.=En Madrid á 2 de Setiembre de 1841.=A D. Pedro Surrá y Rull.

Consiguiente á lo prevenido en la ley inserta, Reales instrucciones de 1.º de Marzo de 1836 y 15 de Setiembre de 1841, y á la aclaracion de 8 de Junio de aquel año sobre preferencia en los remates, se instruyó el competente expediente en este mi juzgado para la enagenacion de la finca que á continuacion se expresa:

Una Casa llamada Dalmera-

sita extramuros de la Villa de Badalona que perteneció al Cabildo de la Catedral de esta Ciudad, que tiene de Sitio, trece mil ocho cientos palmos superficiales en lo edificado y consta en la mayor parte de bajos, Piso principal, del Desvan, vulgo [illegible] con dos Lagares, Celleres y graneros, con un Cobertizo mediano para ganado unido á ella y de una y media Mojada de tierra de sembradura por su alrededor de segunda y de tercera Calidad, con un Pozo y Algibe en el extremo de la misma. Linda á Oriente con honores de Jose Roses, á Medio dia

SELLO 4º AÑO 1841

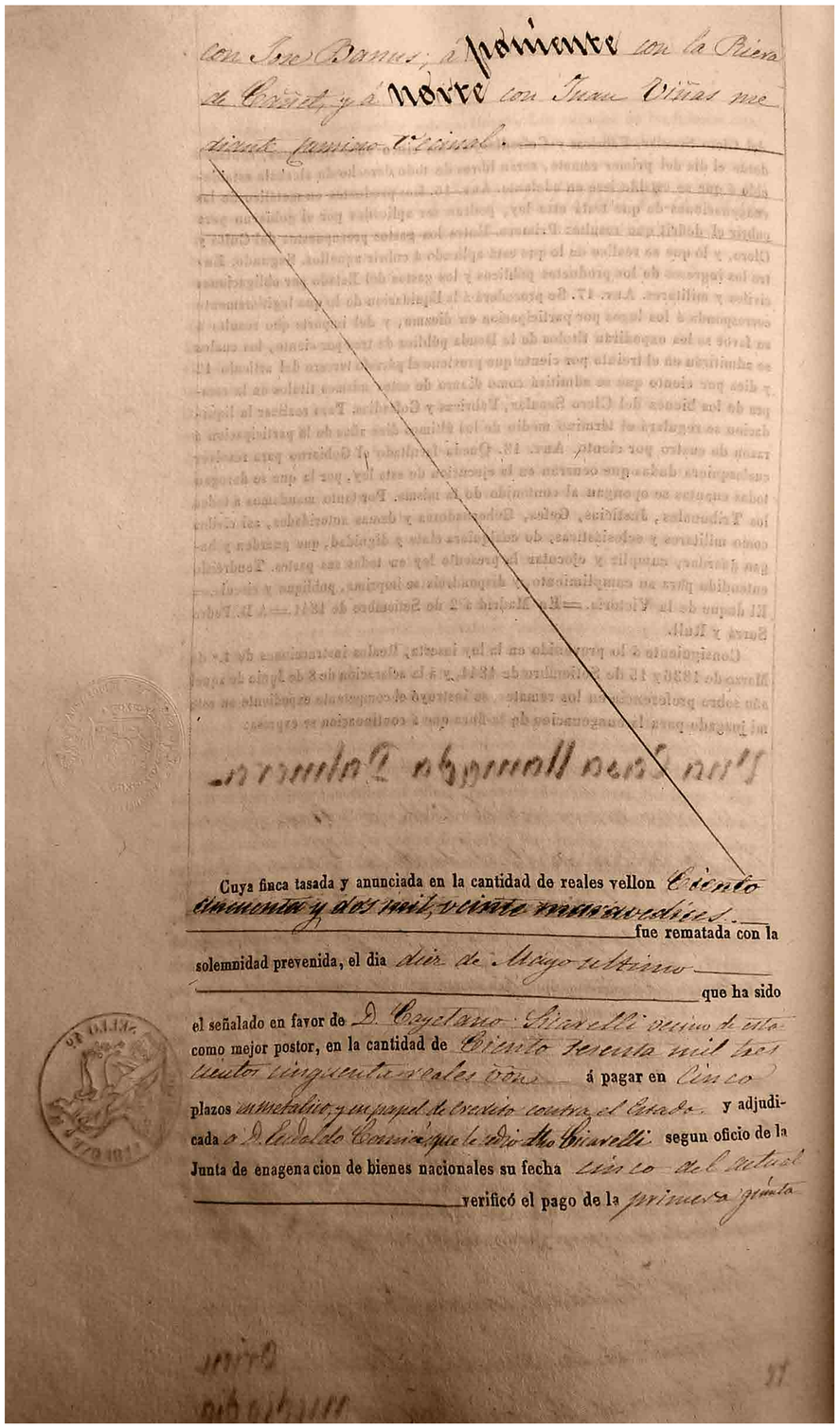

con Jose Banus; á poniente con la Riera de Cañet, y á Norte con Juan Viñas mediante camino vecinal.

Cuya finca tasada y anunciada en la cantidad de reales vellon Ciento cincuenta y dos mil, veinte maravedises fue rematada con la solemnidad prevenida, el dia diez de Mayo ultimo que ha sido el señalado en favor de D. Cayetano Sicarelli vecino de esta como mejor postor, en la cantidad de Ciento sesenta mil tres cientos cinquenta reales von á pagar en cinco plazos en metalico, y en papel de credito contra el Estado y adjudicada á D. Eudaldo Comicé que le cedió dho Sicarelli segun oficio de la Junta de enagenacion de bienes nacionales su fecha cinco del actual verificó el pago de la primera quinta

Dues pàgines del document de venda

tros de mina.[14] Amb aquest document hem pogut saber que a Ca l'Andal hi arribava aigua de dues mines. La del Comú (que actualment encara es conserva), que conduïa aigua extreta de l'entorn del turó de Montigalà, i la d'aquesta obra que procedia del torrent de la Font. A l'època s'especifica que els diners són per totes les obres i operacions que tenen a veure amb la mina, l'obertura de pous, fer l'aqüeducte (*vulgo* acanalat) i altres i, també, pels perjudicis causats i abonats als amos i propietaris de la part superior del terreny.

Mesos més tard, el 14 d'agost de 1854, també davant el notari Francisco Sales Rufasta, Geroni Vidal, paleta; Joan Prat, fuster i Joan Prat, serraller, reconeixen que Francisco Agell, farmacèutic veí de Badalona, natural de Mataró, els ha pagat 986 duros 3 reals de les obres que han fet en cases i terres que Mercedes Agell Comià té a Badalona, al lloc dit Quintana[15]

Aquestes obres s'havien executat entre el primer de març de 1848 i el 12 d'agost de 1854.

Les obres de paleta van costar 793 duros 16 rals; les de fuster, 56 duros 8 rals; i el cost de la feina de serraller va ser de 135 duros 19 rals.

Malgrat ser obres importants i de llarga durada, bona part de les feines del paleta estaven destinades a la millora de la finca i les dependències auxiliars i externes i també d'adequació de l'interior de la casa; en tot cas, però, no eren actuacions de reforma estructural.

Les obres que s'executen a l'interior de la casa són les següents:

- Es modifica la primera rampa de l'escala.
- Es fan diversos repartiments de maçoneria a la cuina.
- S'obren dos portals: un que condueix a la cuina des de l'entrada, i un altre que condueix al menjador interior
- Es fa una xemeneia a l'interior de la paret fins a la teulada.
- S'arreglen els repartiments del menjador, l'enrajolat del menjador i d'un corredor i s'obre una finestra.
- Es fa una paret de ¾ de pam de guix al primer arc del celler que serveix d'estable i s'enrajola.
- Es fa una obertura a la paret interior de la comuna i es construeix un nou dipòsit.

Els treballs del fuster sí que són a l'interior de la casa i són, sobretot, reparacions i ajustaments de marcs i portes. Finalment, les obres i reparacions del serraller abasten, principalment, frontisses, panys i claus, pollegueres, mànecs de pany, els ferros per la xemeneia...

No obstant les obres d'adequació de la casa i la finca, la família Agell Comià, s'estarà pocs anys a Badalona. El 1856 consten empadronats a Ca l'Andal, Francisco Agell Martí, de 40 anys, amb la seva esposa Mercedes Agell Comià, de 38 anys, la sogra Rosa Escobet, viuda de Comià de 61 anys i els seus cinc fills (tres nois i dues noies) i dues minyones.

Les referències documentals posteriors que es conserven són les de l'amillarament, fins que l'any 1863 ja no es troba cap referència a aquesta família, tampoc a la Matrícula de la Contribució Industrial i de Comerç.[16] Sembla que els Agell Comià tenen la finca i viuen a Ca l'Andal de 1844 a 1863, vint anys només. Després ja no consten per res a Badalona, tampoc per l'activitat industrial.

Amb posterioritat als Agell, sabem que la finca va pertànyer a Josep Llobet Vilaclara. Més tard, a final del segle XIX, a Maria Guardiola Muñoz i, ja al segle XX, serà propietat de Josep Gibernau i els seus hereus.

Tot indica que, amb el pas dels anys, la casa va deixar de ser l'habitatge de la família propietària i, després de la Guerra Civil, es va dividir en quatre habitatges, cadascun amb entrada independent. Són d'aquest moment els diferents envans que es troben actualment a la planta baixa i al primer pis. I també corresponen a aquesta època la transformació en portes de dues finestres de la part façana est de la casa i la construcció de dues escales per accedir des de l'exterior al primer pis.

A partir dels anys setanta del segle XX, la casa es va anar abandonant progressivament i ha estat tancada en els darrers anys.

I fins aquí el recorregut que, de moment, es pot fer d'aquesta impressionant i interessant casa situada a l'entrada del barri de Bufalà, que esperem que ben aviat pugui ser un dels equipaments principals de la zona i que ho sigui per uns quants segles més.

Fotografia de la masia feta des del turó d'en Roses abans no s'obrís la carretera de Badalona a Montcada. En la fotografia es pot observar bé com era la façana est de la casa. Leonar/Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs

Notes

1. La part posterior d'aquest repartidor es pot veure des de la plaça de la Ciutat Romana, on un cartell informa de què és. Des del 4 d'octubre de 2019 és un element del Catàleg de patrimoni historicoartístic de Badalona.

2. En un moment o altre caldrà fer una excavació arqueològica en els terrenys de la propietat que documenti el passat d'aquest espai. La finca de Ca l'Andal està ubicada dins la zona de protecció del Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) de la ciutat romana de *Baetulo*. Aquesta ciutat romana va ser declarada BCIN per Generalitat de Catalunya, en la categoria de Zona Arqueològica, segons resolució de 30 de novembre de 1995 (acord de 7 de novembre de 1995, DOGC, núm. 2146, de 22 de desembre de 1995).

3. *Programa d'excursions de l'Agrupació Excursionista de Badalona. 1930*. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs.

4. *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, segle XI*. Volum III. Ed. Fundació Noguera, Barcelona 2006. Registre 914, pàg. 1467. Edició i estudi a cura de Josep Baucells, Àngel Fàbrega, Manuel Riu, Josep Hernando i Carme Batlle.

5. AA DD. *Ca l'Andal. Estudi geomètric, arquitectònic, històric, constructiu i patològic*. Universitat Politècnica de Catalunya, Ajuntament de Badalona i Museu de Badalona, 2020-2021 (*www.museudebadalona.cat*).
El treball complet és: *La masía Can l'Andal*. Trabajo grupal. Master Diagnosis y técnicas de intervención en la edificación. Juan Román Corchado Mesa, Úrsula Jimena Navarro Casado, Montserrat Fernández Fernández.

6. Aquest edifici adossat, que ha de ser una de les construccions inicials de la finca de Ca l'Andal, no s'ha pogut visitar, ni s'hi ha pogut fer cap mena de treball perquè l'Ajuntament no ha resolt encara que marxi d'aquesta propietat la persona que hi viu i que l'havia tingut llogat el propietari anterior.

7. L'historiador Carles Díaz Martí és qui va trobar aquest document i em va facilitar no tan sols la referència, sinó també la transcripció. De no haver estat així, no hauria sabut què hi deia. El meu més profund agraïment. La referència documental és: ACB, *Pabordia de Maig*, pergamí 3-32-141

8. El document utilitza l'expressió "saumatarum" (saumatada) que al *Diccionari de mesures catalanes* trobem que s'utilitzava al Rosselló per referir-se a la somada. En aquest diccionari, una de les definicions de somada és la de mesura de capacitat de vi que "a Vilafranca val 2 barrils i al País Valencià 16 quarterons o 16 roves de 30 lliures".
Alsina, Claudi; Feliu, Gaspar; Marquet, Lluís. *Diccionari de mesures catalanes*. Barcelona: Curial, 1996.

9. ACB. Miscel·lània-Rectoria de Badalona 1477. Dec saber d'aquest document a Nil Rider, historiador, folklorista i activista cultural català, especialista en patrimoni immaterial, que treballa a l'Arxiu del Capítol de la Catedral de Barcelona. Ell és qui me'n va informar i me'n va facilitar una còpia en format digital. Aquí vull expressar-li el meu agraïment.
M'ha ajudat en la transcripció, Núria Sadurní, historiadora i companya de feina al Museu de Badalona. Un sincer agraïment, també.

10. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs. Fotocòpies i notes de Josep M. Cuyàs de *Resolucions capitulars de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona*.

11. Museu de Badalona. Arxiu Josep M. Cuyàs. Fotocòpies i notes de Josep M. Cuyàs de *Resolucions capitulars de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona*.

12. AHPB. Escrivanies Especials, Escrivanies d'Hisenda, 5. Notari: Manuel Clavillart. Registrat al foli 136, llibre 14 el 2 de juliol de 1844. Document notarial de la venda de Ca l'Andal. 1844.06.21

13. Eudald Comià era un químic nascut a Sant Martí de Bas instal·lat a Badalona, segurament entre 1830 i 1835. Amb l'ajuda econòmica d'amics i parents creà la primera fàbrica d'oli de vidriol (àcid sulfúric) i obtingué permís del govern per tenir-ne l'exclusiva durant 15 anys. La fàbrica, anomenada Comià, Casanovas i Cia., és la primera química que s'instal·la a Badalona. Malgrat que a vegades s'ha escrit que aquesta fàbrica era a Ca l'Andal, segurament es tracta d'un espai situat vora la masia, com es detalla en el plànol de Badalona realitzat per Mn. Jaume Solà i Seriol l'any 1878, que la ubica a l'altre cantó de la riera de Canyet.
Un dels socis, Francesc Agell Martí, farmacèutic nascut a Mataró, es va casar amb la filla gran d'Eudald Comià (Mercedes). Francesc Agell va millorar la

fabricació de diferents àcids i va patentar invents de procediments. Mort Eudald Comià l'any 1848, Agell –va ser alcalde de Badalona de desembre de 1848 a juny de 1849- serà el soci majoritari de l'empresa.

14. Vicente Murlá, minador, natural i veí de Sarrià, reconeix que Francisco Agell [...] li ha pagat 1.600 duros per tots els treballs, materials i jornals materials que va utilitzar en l'obertura i construcció d'un tros de mina. Barcelona, 24 de febrer de 1854. AHPB. Notari Francesc de Sales Rufasta Odena (núm. 1289), volum 10.

De moment la mina a la qual fa referència és una incògnita ja que no en coneixem cap que pugui fer aquest recorregut i tampoc sabem per on arribaria a la finca de Ca l'Andal.

15. Geroni Vidal, paleta, Joan Prat, fuster i Joan Prat, serraller, reconeixen que Francisco Agell, farmacèutic veí de Badalona, natural de Mataró, els ha pagat 986 duros 3 reals de les obres que han fet en cases i terres que Mercedes Agell Comià té a Badalona, al lloc dit Quintana, 14 d'agost de 1854. AHPB. Notari Francesc de Sales Rufasta Odena (núm. 1289), volum 11.

16 Dades extretes de la consulta dels documents de població, amillarament i contribució industrial i de comerç del fons municipal de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Badalona (AHBDN).

LES *LLIÇONS DE CATALÀ* DE BALDIRI FAURA, UN BADALONÍ AMIC DE POMPEU FABRA

JOSEP FAURA i PUJOL
Llicenciat en Història de l'Art i Antropologia

NEUS FAURA i PUJOL
Doctora en Filologia Catalana

Resum

Baldiri Faura i Badia (1898-1985) va ser un badaloní d'adopció, però de soca-rel com a resultat, des de ben jove, d'una profunda vinculació amb la ciutat a través de l'associacionisme cultural.

Va conèixer personalment Pompeu Fabra, de qui va rebre una notable influència tant en la seva professió, relacionada amb les arts gràfiques, com en el seu amor i interès per la llengua catalana. Va arribar a ser un expert en la reforma lingüística fabriana, que va contribuir a donar a conèixer i a estendre mitjançant la supervisió de textos i la docència.

Durant el règim franquista va afrontar amb prudència la situació de repressió generalitzada, malgrat que mai no van decaure ni el seu interès per la llengua ni el compromís en la seva recuperació.

Les *Lliçons de català* són la mostra més evident de la formació lingüística i del vessant didàctic de l'autor, i en aquest article les fem objecte d'una anàlisi i d'una valoració.

Paraules clau

Baldiri Faura, Badalona, llengua catalana, Pompeu Fabra, República, Franquisme.

Entre molts records i objectes personals que vam recollir en abandonar la casa familiar del carrer Sant Francesc 13 de Badalona hi havia un recull d'uns vuitanta folis que van servir de guia per a les classes de català que el nostre pare, Baldiri Faura i Badia, va fer durant els cursos 1972-73 i 1973-74 a un grup de mestres de Badalona. Ens va semblar útil donar-lo a conèixer per dues raons: d'una banda, com a mostra de la seva tasca en favor de la llengua i com a referent dels eixos didàctics que seguia en un temps en què el català no tenia cap institució pública que en regulés l'ensenyament; i d'altra banda, com a exemple de la persistència d'uns valors catalans entre uns sectors, dels quals formava part Baldiri Faura, que van rebutjar el període convuls anterior al cop d'estat i la reacció violenta consegüent, però que davant el nou règim es van mantenir tanmateix fidels, dintre dels límits imposats, a la tradició i als ideals culturals de Catalunya, sobretot en allò que la definia amb més contundència: el teixit social i la llengua.

Vam anomenar aquest recull *Lliçons de català*, i ara el presentem precedit d'una aproximació a la trajectòria social i professional del seu autor. El situem en el context de les dues èpoques del segle XX en què es va formar i va desenvolupar la seva activitat: d'una

banda, els anys vint i trenta, etapa que va culminar amb la proclamació de la República i la recuperació de les institucions catalanes pròpies; i d'altra banda, les gairebé quatre dècades de règim franquista, que va eliminar aquelles institucions i que es va proposar anorrear qualsevol mena de manifestació cultural del país.

Valgui tot això com un modest homenatge a la tasca de Baldiri Faura, que volem estendre també a la de tots aquells qui, aïlladament o en grups i institucions, han contribuït a salvar i fer més viu, alguns d'una manera ben significativa, el patrimoni cultural del nostre país.

Trajectòria professional i activisme social de Baldiri Faura

Baldiri Faura i Badia (1898-1983) va néixer a Sant Boi de Llobregat. A catorze anys va venir a viure i a treballar com a aprenent d'impressor a Badalona, on el seu germà Pau, que era sacerdot, exercia la funció de vicari a la parròquia de Sant Josep. Es va integrar molt amb la ciutat i la va arribar a sentir com a seva. Va ser aquí on va conèixer Joana Pujol i Jubany, badalonina, amb la qual es va casar i va tenir deu fills.

El primer lloc de treball en arribar a Badalona va ser com a caixista[1] a la impremta Guardiola, situada aleshores al carrer Arnús. Poc després va treballar a la impremta Herma, i cap al 1929 al diari *La Veu de Catalunya*.[2] Durant aquest darrer període, va aprendre de fer anar la linotip, màquina de composició tipogràfica amb la qual s'elaboraven mecànicament els motlles de les pàgines que posteriorment s'imprimien.[3] Gràcies a la mediació de Pompeu Fabra, com explicarem més endavant, va treballar en aquesta activitat al diari El Matí.[4]

A part de dedicar-se a la seva professió de linotipista, que va exercir fins el final de la Guerra Civil, supervisava també la redacció i l'edició de textos i va fer classes de català a mestres de Badalona quan la nostra llengua va entrar a formar part del sistema educatiu durant la República.

La victòria del franquisme va suposar la supressió de l'Estatut d'Autonomia i de les institucions que en derivaven, i també la persecució de manera sistemàtica de la llengua catalana i el seu ús en la vida pública i en les institucions, com l'administració, els mitjans de comunicació, l'escola i la universitat. Els 1.200 títols de publicacions en català, entre diaris i revistes, existents el 1936 es van reduir a zero a partir del 1939.[5] La llengua va ser relegada a l'ús familiar i veïnal. Baldiri Faura es va haver de buscar altres sortides professionals que va trobar a l'Ajuntament de Badalona (oficina d'abastaments, encarregat de compres, secretari de l'alcaldia, etc.), fins a la seva jubilació el 1968.

El tipus d'activitat social que va dur a terme va formar pràcticament una continuïtat ja des dels anys previs a la República i durant aquesta, passant pels primers anys del franquisme i fins el final d'aquest règim, durant la dècada dels setanta: Baldiri Faura era catalanista i va estar vinculat sempre al catolicisme. Des del 1915 era soci del Círcol Catòlic, i va col·laborar en el setmanari d'aquesta entitat *Aubada*. Precisament per unes notes aparegudes en aquesta publicació, sabem que va exercir el càrrec de vicesecretari de la Junta directiva d'aquesta entitat i que va ser elegit President de l'associació Foment de la Sardana.[6] També va formar part com a vocal de la Junta de l'Orfeó Badaloní del 1921 al 1925.[7]

Aquestes associacions van ser sempre el seu àmbit d'actuació i per tal com, per la seva ideologia, no van ser objecte de la re-

Taller de composició de la impremta Herma. Baldiri Faura és el segon de la filera del mig. Família Faura Pujol.

pressió que altres associacions sí que van patir a partir del 1939, Baldiri Faura va continuar donant-los suport i col·laboració un cop van poder restablir la seva activitat. A partir del 1946, i fins el 1955, surt amb periodicitat mensual la revista *Guión* com a òrgan de difusió de les activitats del Círcol Catòlic. En el número de gener i febrer de 1951, hi figura la renovació de diversos càrrecs, entre els quals hi consta el seu nomenament com a delegat de la secció femenina del teatre d'aquesta entitat. Va col·laborar també en la *Revista de Badalona* i a partir del 1961, el Círcol Catòlic reprèn, en tercera etapa, l'edició d'aquella *Aubada*, ara amb el títol actualitzat de *Albada*, del consell de redacció de la qual Baldiri Faura forma part.[8]

Grup d'amics integrants de la Federació de Joves Cristians de Catalunya. D'esquerra a dreta, asseguts: Josep Rodon i Teyà, Josep Capmany i Cunillé, Pepito Giralt, Joan Serra Vinyes i Ramon Serra Vilardaga; drets: Baldiri Faura i Josep Ubach. Foto pertanyent a la col·lecció de Trinitat Capmany i Giralt.

Formació lingüística autodidacta

El 1913 va ser l'any de la publicació i de la ratificació per part de l'Institut d'Estudis Catalans de Les *Normes ortogràfiques* de Pompeu Fabra. Aquesta data va significar la fi de l'anarquia ortogràfica que va predominar fins a aquell moment. Fabra recordava que abans d'aquesta data, "...cada escriptor seguia el seu camí, ningú no pensava de reconèixer l'autoritat d'un mestre: tots eren mestres; cadascú s'havia elaborat, bé o malament, el seu sistema", però que, malgrat tot, "la majoria de catalans van acollir amb entusiasme aquestes normes", i remarcava que "...sense una ortografia unificada i sense un lèxic i una gramàtica fixats, el català no es podria implantar a les escoles, no podria aspirar als usos oficials, i es trobaria en condicions aclaparadores d'inferioritat en la seva competició amb les llengües oficials." [9]

ASSOCIACIÓ DE LA PREMSA DE BADALONA

Cèdula d'identitat del Soci actiu

N.º 11

Badalona, 15 de març de 1936

President. Secretari. Signatura de l'interessat.

L'ALCALDE DE BADALONA reconeix l'autenticitat d'aquesta cèdula de servei local de Premsa.

Badalona, març 1936

N.º 11

EL PRESIDENT DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA recomana a tots els representants de l'Autoritat que facilitin la tasca informativa de l'interessat.

Palau de la Generalitat, 3 de abril de 1936.

N.º 11

Carnet de soci de l'Associació de la Premsa de Badalona. Família Faura Pujol.

Tanmateix, fins a la proclamació de la República, i llevat d'alguna escola o institució en el temps de la Mancomunitat, el català no var ser objecte d'ensenyament en cap dels nivells escolars o universitaris. Per això, en molt bona mesura, l'aprenentatge de la llengua havia de ser de manera autodidacta. Aquest autoaprenentatge, del qual Baldiri Faura constitueix un exemple representatiu, va ser, de ben segur, estimulat i facilitat per la divulgació de la nova normativa duta a terme per l'editorial Barcino mitjançant la publicació de nombrosos manuals, però també pel mateix Pompeu Fabra: les seves *Converses filològiques*, columna diària que va aparèixer entre 1919 i 1928 a les pàgines del diari *La Publicitat*, són una mostra significativa de la seva tasca d'extensió social de la nova normativa a través d'un mitjà de comunicació.

Pompeu Fabra va ser el referent lingüístic inqüestionable per a Baldiri Faura, però cal dir, a més, que amb ell va contreure una relació personal que el va marcar tant en la seva formació com en la seva trajectòria professional.

La relació amb Pompeu Fabra

Baldiri Faura va mantenir una forta amistat amb Pompeu Fabra, per qui va sentir sempre un gran respecte i admiració i a qui, segons explicava ell mateix, tingué la sort de conèixer molt de prop. El fet és que Pompeu Fabra, quan va tornar de Bilbao, on havia exercit una càtedra d'enginyeria química, va venir a viure a Badalona, i ho va fer fins al seu exili a Prada de Conflent, al final de la guerra.

Badalona era aleshores un poble mariner molt apropiat per a un home que havia trobat el gust a viure lluny de les grans ciutats. A més, era ideal per a Teresa, la seva filla mitjana, a la qual,

per la seva poca salut, els metges havien prescrit els aires i els banys de mar. A ell també li agradava molt la platja i era un gran amant de l'esport. A la nostra ciutat, hi feia diverses pràctiques esportives, i va ser el fundador del Lawn Tennis Club de Badalona. També va formar part de l'Agrupació Excursionista de Badalona (després de la guerra, Centre Excursionista de Badalona).

Durant la seva estada a la ciutat, Fabra es va integrar plenament a la vida social i cultural, i va arribar a ser un badaloní més. Fou impulsor de l'Escola Marcel·lí Antich (1927) i president de l'entitat catalanista Palestra a Badalona. També va posar en marxa les Edicions Proa, situades aleshores a l'avinguda Martí Pujol, número 40, i va ser director, durant un temps, de l'Escola d'Arts i Oficis. [10]

Cap al final de la dècada dels vint, Baldiri Faura treballava a *La Veu de Catalunya*, diari que tenia la seu a Barcelona, on s'havia de desplaçar diàriament. També ho havia de fer Pompeu Fabra per acudir als seus llocs habituals de treball, com la Universitat, l'Ateneu o l'Institut d'Estudis Catalans.

El tramvia era en aquell temps el mitjà de transport més utilitzat entre Badalona i Barcelona. Tant Pompeu Fabra com Baldiri Faura l'agafaven a la parada final del trajecte, que era davant del bar "Can Martri", a la "Carretera" (com sempre s'ha anomenat la que avui és l'avinguda Francesc Layret), al cantó de muntanya, entre el carrer de la Mercè i el de Sant Pau. Pompeu Fabra i, entre altres, Baldiri Faura feien el trajecte complet fins a la plaça Urquinaona. El mateix Fabra, quan parlava d'aquells anys, sempre es referia a la gran quantitat d'hores que hi havia passat, de camí cap a la feina i de tornada a casa. Hi havia, doncs, prou temps per fer grans debats gramaticals, els participants dels quals tenien el privilegi de comptar amb la presència viva del "seny ordenador de la llengua catalana". Xavier Benguerel, també usuari d'aquell mitjà, explica: "Alguns dies, i sempre a dos quarts de nou del matí, el mestre Pompeu Fabra i jo coincidíem al mateix tramvia: el 43. És a dir, era jo qui, en agafar-lo als Quatre Cantons del Poblenou, coincidia amb ell. El 43 era el tramvia que feia el trajecte de Badalona a Plaça d'Urquinaona.

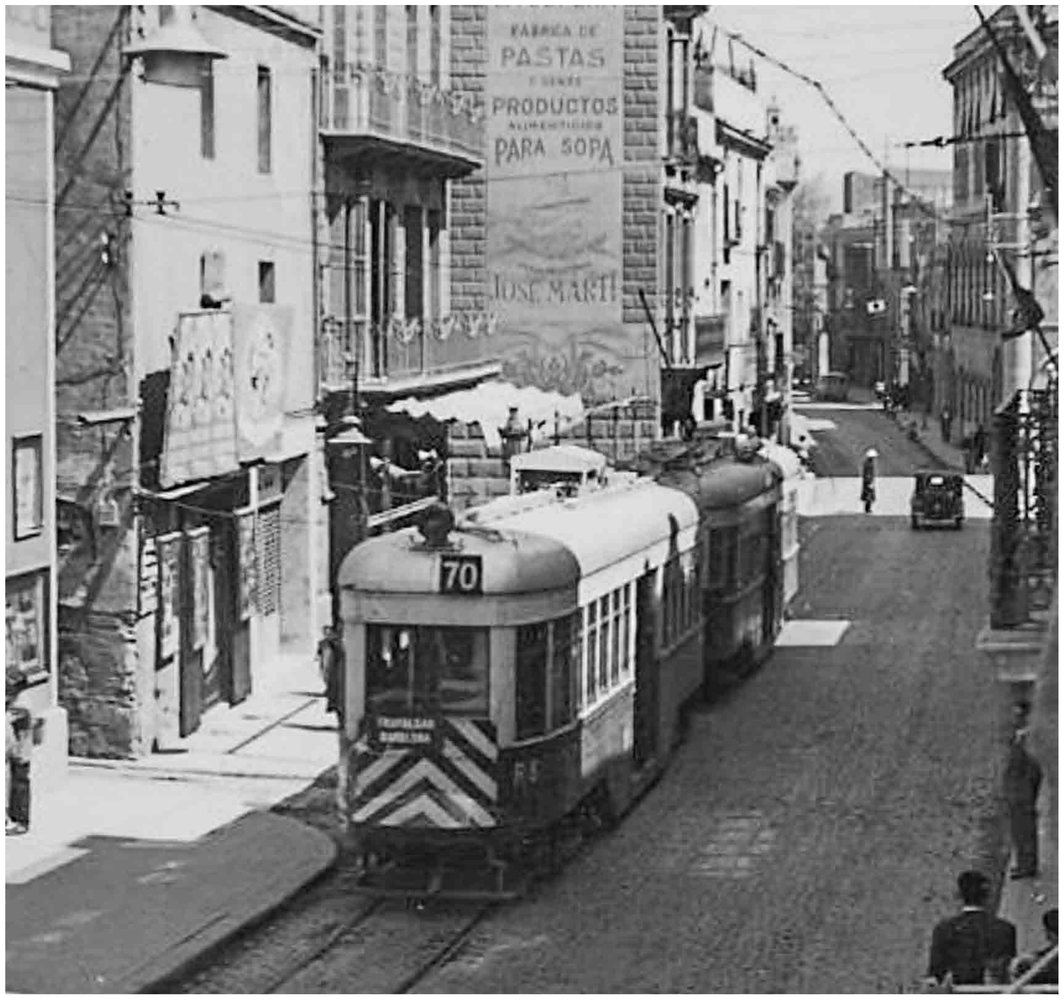

El tramvia 70 al seu pas pel centre de Badalona, avui avinguda Francesc Layret. Quan Fabra l'utilitzava, el seu número era el 43, però a partir de 1942, en ser gestionat per Tramvies de Barcelona, va canviar la numeració. Els dos vagons de què constava eren anomenats "tancs", i van ser introduïts el 1925. A diferència dels vagons anteriors, s´hi entrava pel mig. Museu de Badalona. AI. Desconegut/ Col. El Tot Badalona

[...] Les llargues hores de tramvia, Pompeu Fabra les aprofitava per conversar amb els passatgers. Aquell "senyor del tramvia" de Badalona em cridà l'atenció des del primer dia que el vaig veure fumant la seva olorosa pipa a la plataforma del tramvia, donant conversa al conductor. [...] Tinc la sensació que les seves *Converses Filològiques* es van iniciar embrionàriament en aquell tramvia. També coincidia sovint amb Pau Rodon i Amigó, amb qui tenien llargues discussions de política, societat i cultura. Hi havia badalonins que prenien el mateix tramvia només per escoltar-los, com si es tractés d'una càtedra ambulant."[11]

Carnet per a l'ús gratuït del tramvia. Família Faura Pujol.

L'etapa de *El Matí*

El Matí va ser un diari editat a Barcelona entre el 24 de maig de 1929 i el 19 de juliol de 1936. El van promoure, entre altres, Josep M. Capdevila i Balanzó i Josep M. Junoy i Muns, els quals l'octubre del 1928 havien llançat un manifest per la constitució "d'un diari independent, català i catòlic". El 1931 va impulsar la creació d'Unió Democràtica de Catalunya, partit del qual va ser portaveu oficial. Baldiri Faura hi va treballar ja des dels inicis com a linotipista i, a més, va intervenir en el disseny de la seva capçalera.[12]

En aquells moments, es necessitaven bons professionals de les arts gràfiques que coneguessin bé la llengua catalana.[13] Pompeu Fabra tenia molt bona relació amb la premsa i a través d'ell, diversos redactors i tècnics es van anar incorporant als nous diaris. Així va ser com, gràcies a la seva recomanació, Baldiri Faura va entrar a treballar a *El Matí*. Que Pompeu Fabra el coneixia bé ho demostra el fet que, tot i que hi havia també altres diaris que necessitaven personal qualificat en llengua, l'encaminés especialment cap a *El Matí* perquè era més "de la seva corda", paraules que Baldiri Faura havia repetit moltes vegades i que, segons ell mateix, eren "literals".

A partir del 21 de juliol de 1936, tot just començada la Guerra Civil, les instal·lacions de *El Matí* van ser ocupades pel Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), que va substituir *El Matí* per *Treball*, l'òrgan d'aquest partit.[14] Baldiri Faura, com altres treballadors de la mateixa empresa, hi va continuar treballant fins al final de la guerra. La relació amb Pompeu Fabra es va acabar quan, a conseqüència del desenllaç del conflicte, el lingüista es va haver d'exiliar a Prada de Conflent, a la Catalunya Nord, on va morir el dia de Nadal de 1948. En aquells temps

tan difícils del franquisme, Baldiri Faura no es va estar mai de manifestar respecte i reconeixement pel que va representar la figura de Pompeu Fabra i, també, agraïment per l'ajuda i l'empenta professional que li va facilitar en aquells moments d'il·lusió col·lectiva que, malauradament, van durar tan poc.

Baldiri Faura treballant amb la linotip a *El Matí*. Família Faura Pujol.

Activitats en llengua

Fins el 1939, a part del seu treball com a linotipista al diari *El Matí*, Baldiri Faura va practicar la correcció i revisió de textos pertanyents a publicacions d'institucions diverses. Va exercir, a més, una activitat didàctica en la formació en llengua de mestres municipals de Badalona, quan amb l'adveniment de la República es va introduir l'ensenyament del català a les escoles. I que Pompeu Fabra apreciava el seu bon nivell de coneixement del català també es va fer evident quan li va demanar que en donés lliçons a les seves filles, perquè ell no tenia prou temps per dedicar-s´hi.

Després del 1939, malgrat la desaparició de la premsa en català i la prohibició de qualsevol manifestació pública en aquesta llengua, l'interès de Baldiri Faura per aprofundir en el seu coneixement

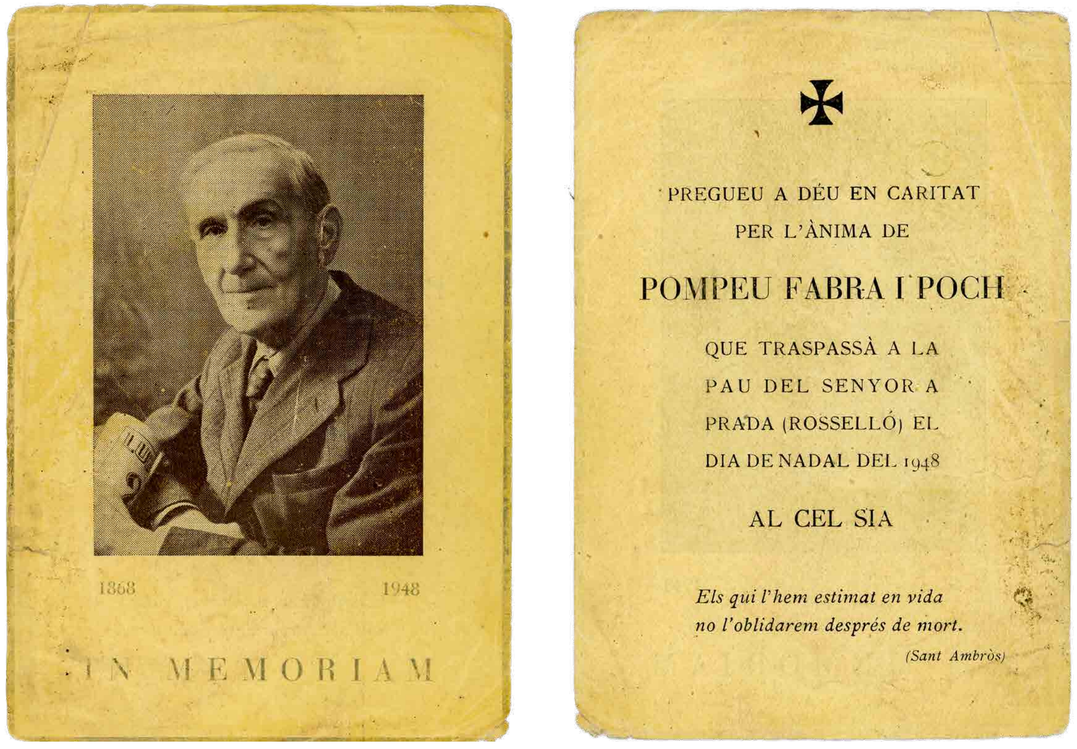

Recordatori de la mort de Pompeu Fabra conservat per Baldiri Faura. Família Faura Pujol.

no va decaure mai. Però quan el franquisme va atenuar el grau de repressió, ja durant les dècades dels seixanta i setanta, va col·laborar desinteressadament en la revisió de revistes i publicacions que, de mica en mica, anaven recuperant la seva presència social. A més dels set volums de la *Història de Badalona*, de Josep Maria Cuyàs i Tolosa[15] i dels Estatuts i els butlletins periòdics de l'Orfeó Badaloní, Baldiri Faura va col·laborar també com a assessor lingüístic de *Albada* en la seva segona època, del 1961 al 1966. També cal remarcar que la seva tasca no acabava en col·laboracions esporàdiques i desinteressades,

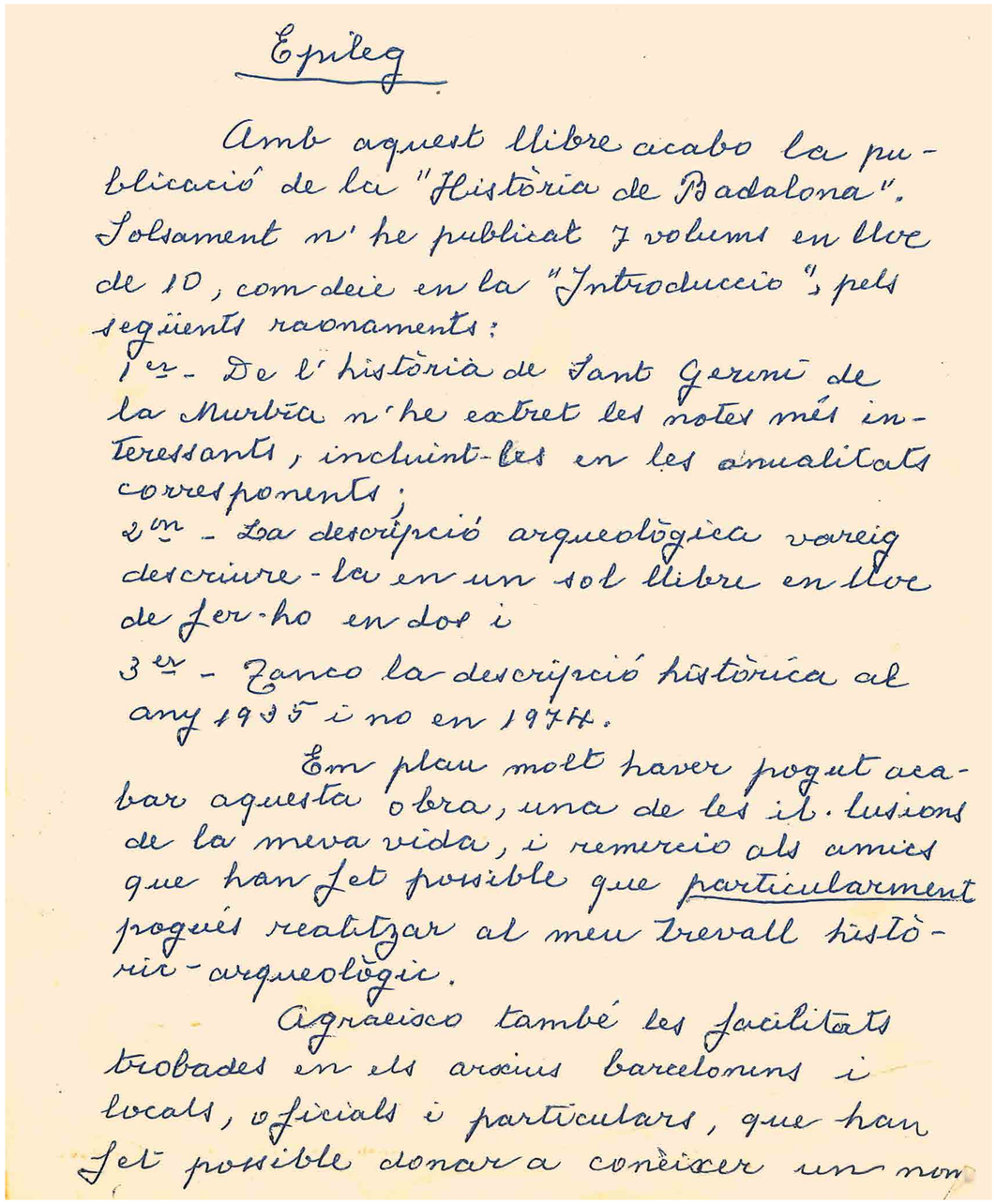

Epíleg

Amb aquest llibre acabo la publicació de la "Història de Badalona". Solsament n'he publicat 7 volums en lloc de 10, com deia en la "Introducció", pels següents raonaments:

1er - De l'història de Sant Geroni de la Murtra n'he extret les notes més interessants, incluint-les en les anualitats corresponents;

2on - La descripció arqueològica vareig descriure-la en un sol llibre en lloc de fer-ho en dos i

3er - Tanco la descripció històrica al any 1935 i no en 1974.

Em plau molt haver pogut acabar aquesta obra, una de les il·lusions de la meva vida, i remercio als amics que han fet possible que particularment pogués realitzar al meu treball històric-arqueològic.

Agraeixo també les facilitats trobades en els arxius barcelonins i locals, oficials i particulars, que han fet possible donar a conèixer un nom

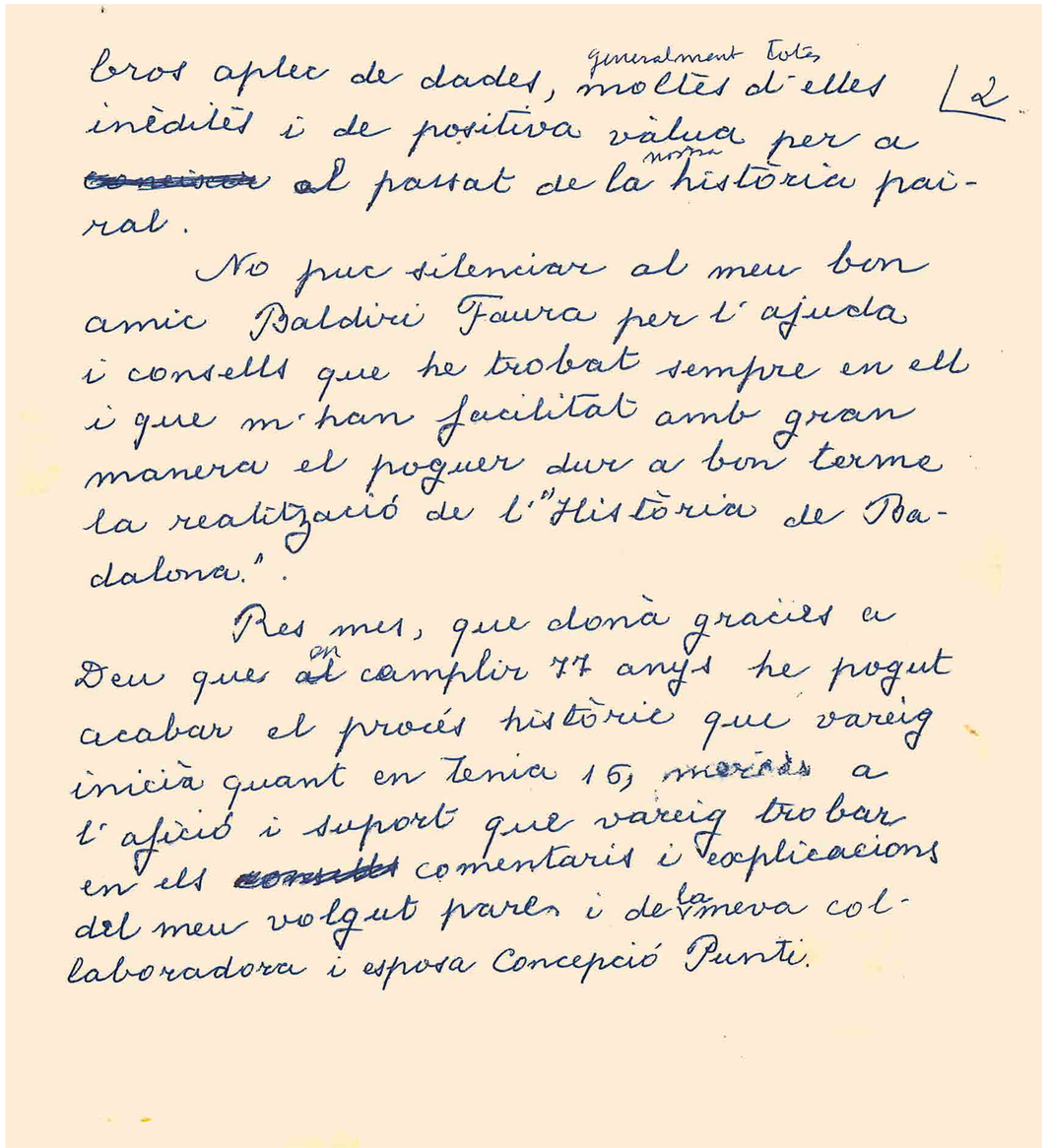

bros aplec de dades, generalment totes moltes d'elles inèdites i de positiva vàlua per a ~~conèixer~~ el passat de la nostra història pairal. 12

No puc silenciar al meu bon amic Baldiri Faura per l'ajuda i consells que he trobat sempre en ell i que m'han facilitat amb gran manera el poguer dur a bon terme la realització de l'"Història de Badalona.".

Res més, que donà gracies a Deu que en ~~al~~ complir 77 anys he pogut acabar el procés històric que vareig inicià quant en tenia 16; morats a l'afició i suport que vareig trobar en els ~~consells~~ comentaris i explicacions del meu volgut pares i de la meva col·laboradora i esposa Concepció Punti.

Epíleg manuscrit de Josep M. Cuyàs, en el qual l'autor agraeix la col·laboració de Baldiri Faura en l'assessorament de la *Història de Badalona*. Tanmateix, no va ser inclòs com a tal al seu darrer volum. Família Faura Pujol.

sinó que durant aquells anys va dur a terme, des de casa, la revisió d'originals i de galerades dels que serien molts dels llibres publicats per Edicions 62.[16] Les *Lliçons de català* que presentem tot seguit s'han de situar en aquest context d'interès de Baldiri Faura pel coneixement gramatical de la llengua i per la seva difusió a través d'una activitat didàctica que no li venia pas de nou.

Les Lliçons de català

Anys, destinataris i característiques generals

Les *Lliçons de català* consten de setanta-nou fulls mecanografiats, ordenats per temes gramaticals. Anaven destinats a un grup de mestres (en femení) de Badalona (cinc o sis a tot estirar) interessades en l'aprenentatge del català. Baldiri Faura feia aquestes classes a casa seva mateix, i les persones que hi participaven partien d'uns coneixements lingüístics generals, però la llengua catalana no havia estat mai matèria d'aprenentatge durant l'etapa de la seva formació ni objecte d'ensenyament durant els anys en què van exercir la seva professió.[17] El contingut d'aquests fulls constituïa la base de cada una de les sessions que Baldiri Faura va impartir durant els cursos 1972-73 i 1973-74. Eren, de fet, la preparació, la pauta escrita de cada un dels temes tractats, i suposem que eren elaborats de manera progressiva, a mesura que avançaven les classes, ja que sovint es feia referència, a manera de memoràndum, al tema que s'havia tractat a la sessió anterior o que es tractaria a la següent sessió.

https://bit.ly/3BdHzTK

Enllaç d'accés a la consulta on line de tots els fulls mecanografiats de les *Lliçons*.

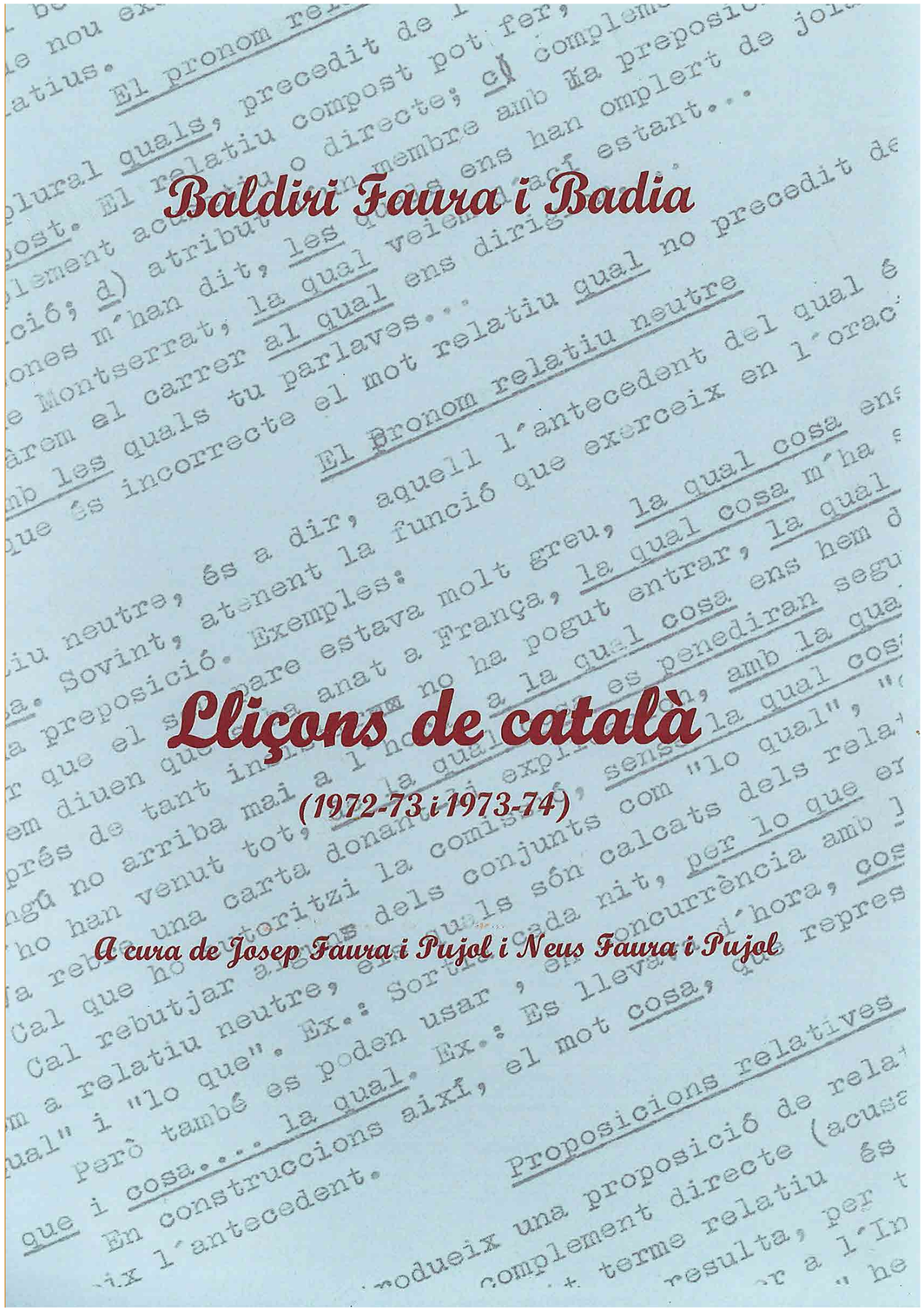

Portada de l'edició familiar de les Lliçons de català (2021).

Aquestes *Lliçons* tenen dues numeracions originals i diferenciades, que apareixen normalment escrites a màquina a la part superior dreta, corresponents als dos cursos esmentats. Entre els fulls mecanografiats, s'hi troben també amb freqüència notes manuscrites que complementen el tema treballat amb alguna explicació o amb exemples. Al final, i fora de numeració, hi ha un plec d'exercicis sense classificar consistent en vint-i-tres fulls mecanografiats o manuscrits, amb exercicis diversos, principalment de traducció.

Val a dir que l'autor va recopilar curosament totes aquestes pàgines mecanografiades, que ens han arribat ordenades i en perfecte estat de conservació, malgrat algun efecte inevitable del pas del temps. Els fulls són d'una mida utilitzada ja fa uns anys anomenada *foli* (22 x 32 centímetres), i l'espai hi és molt ben aprofitat, tant pel que fa a l'interlineat com als marges. Tenen tot l'aspecte de ser els originals, dels quals se'n devien fer les còpies que rebia cada un dels assistents al curs.

Contingut

Les *Lliçons de català* consisteixen en una selecció ordenada d'aquells temes gramaticals que l'autor va considerar més necessaris i de més utilitat per a les persones a qui anaven adreçades.

El primer bloc, corresponent al curs 1972-73, se centra en qüestions morfològiques i s'hi tracten àmpliament tres categories gramaticals: els adjectius, els pronoms i els verbs. El segon bloc, corresponent al curs 1973-74, comença amb uns temes de repàs, com l'ortografia de les vocals o aspectes dels pronoms febles que ja havien estat tractats en el curs anterior, i continua amb una selecció de temes de sintaxi que segurament l'autor va considerar d'interès especial per les peculiaritats que presenten en català o per la controvèrsia que generaven. Són els següents: les frases negatives, el gerundi, les conjuncions causals, les proposicions completives (amb el canvi i caiguda de preposicions que comporten), les preposicions *a* i *en* i les preposicions *per* i *per a*. Cal dir que en aquest segon bloc també hi ha intercalats com a temes de repàs, amb els exercicis corresponents, els relatius, l'article neutre i encara els pronoms febles. A aquests darrers, doncs, els dedica una atenció especial, tant en la primera part com en la segona, ja que sempre havia considerat que era un dels aspectes més ben resolts per Fabra i, alhora, un dels que més dificultat oferien a l'aprenentatge de la gramàtica.

Referents gramaticals

Les *Lliçons de català* es fonamenten gramaticalment en l'obra lingüística de Pompeu Fabra, l'interès per la qual havia portat Baldiri Faura a adquirir-ne, ja des de ben jove, un bon coneixement.

Les obres del lingüista van ser sempre per a ell objecte de consulta, i n'havia adquirit unes quantes que figuraven als prestatges de la seva llibreria, com el *Diccionari ortogràfic*, publicat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1923 (la primera edició era de 1917), la *Gramàtica catalana*, publicada també per la mateixa institució el 1930 (la primera era del 1918), el *Diccionari General de la llengua catalana*, publicat per Llibreria Catalònia el 1932, i la *Gramàtica catalana*, publicada per Teide el 1956, coneguda com la "Pòstuma". Tanmateix, en les seves *Lliçons* sovint remet a les publicacions divulgadores de la nova normativa publicades per Fabra a la Col·lecció Popular Barcino, com l'*Ortografia catalana*, de 1925, el *Diccionari ortogràfic abreujat*,

de 1926, *La conjugació dels verbs en català*, de 1927, *Les principals faltes de gramàtica*, de 1937, i les *Converses filològiques*, de les quals ja havia estat un bon seguidor durant els anys en què el lingüista les publicava al diari *La Publicitat*, entre el 1919 i el 1928, però que no van tenir una edició assequible en aquella mateixa editorial fins el 1954-56.

Altres autors de referència relacionats amb l'editorial Barcino van ser Jeroni Marvà, nom conjunt que van adoptar Artur Martorell i Emili Vallès, així com Rafael Folch i Capdevila, Cèsar August Jordana i Bernat Montsià. Més endavant també va ser objecte de consulta el manual *Signe*, d'Albert Jané, Josep Ibàñez Senserrich, Enric Gual i Maria Eugènia Dalmau, que va veure la seva primera edició el 1962 i del qual es van fer nombroses reedicions en anys posteriors.

Estructura

El tractament dels temes és ordenat i cada capítol segueix l'estructura següent: primer, una explicació teòrica, amb la definició del concepte i les classes o categories que presenta; a continuació, un desplegament d'exemples i, finalment, els exercicis corresponents. Sovint apareixen esquemes que sintetitzen i resumeixen aspectes que ha tractat en més d'una lliçó, com el que es pot veure a la imatge 9. La terminologia utilitzada és la pròpiament fabriana (article definit; nominatiu o subjecte, complement acusatiu o directe, complement datiu o indirecte; complement preposicional, clàusula, proposició, proposició conjuncional, combinació binària de pronoms, etc.). En general, els temes són força arrodonits, però sovint apareixen adjuntes al full mecanografiat notes manuscrites que els completen.

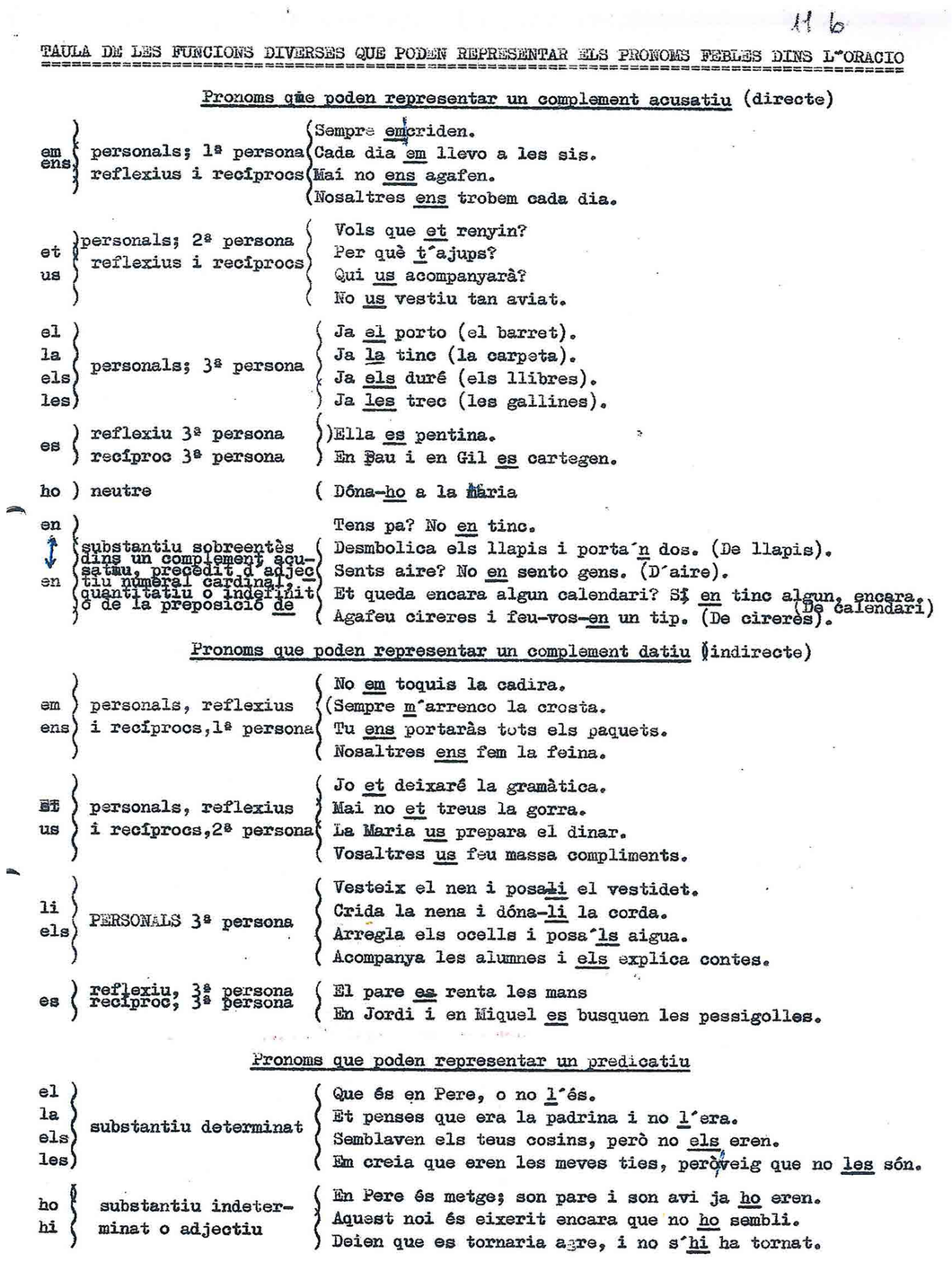

11 b

TAULA DE LES FUNCIONS DIVERSES QUE PODEN REPRESENTAR ELS PRONOMS FEBLES DINS L'ORACIO

Pronoms que poden representar un complement acusatiu (directe)

em ens	personals; 1ª persona reflexius i recíprocs	Sempre em criden.
		Cada dia em llevo a les sis.
		Mai no ens agafen.
		Nosaltres ens trobem cada dia.
et us	personals; 2ª persona reflexius i recíprocs	Vols que et renyin?
		Per què t'ajups?
		Qui us acompanyarà?
		No us vestiu tan aviat.
el la els les	personals; 3ª persona	Ja el porto (el barret).
		Ja la tinc (la carpeta).
		Ja els duré (els llibres).
		Ja les trec (les gallines).
es	reflexiu 3ª persona recíproc 3ª persona	Ella es pentina.
		En Pau i en Gil es cartegen.
ho	neutre	Dóna-ho a la Maria
en	substantiu sobreentès dins un complement acusatiu, precedit d'adjectiu numeral cardinal, quantitatiu o indefinit o de la preposició de	Tens pa? No en tinc.
		Desmbolica els llapis i porta'n dos. (De llapis).
		Sents aire? No en sento gens. (D'aire).
		Et queda encara algun calendari? Sí, en tinc algun encara. (De calendari)
		Agafeu cireres i feu-vos-en un tip. (De cireres).

Pronoms que poden representar un complement datiu (indirecte)

em ens	personals, reflexius i recíprocs, 1ª persona	No em toquis la cadira.
		Sempre m'arrenco la crosta.
		Tu ens portaràs tots els paquets.
		Nosaltres ens fem la feina.
et us	personals, reflexius i recíprocs, 2ª persona	Jo et deixaré la gramàtica.
		Mai no et treus la gorra.
		La Maria us prepara el dinar.
		Vosaltres us feu massa compliments.
li els	PERSONALS 3ª persona	Vesteix el nen i posa-li el vestidet.
		Crida la nena i dóna-li la corda.
		Arregla els ocells i posa'ls aigua.
		Acompanya les alumnes i els explica contes.
es	reflexiu, 3ª persona recíproc, 3ª persona	El pare es renta les mans
		En Jordi i en Miquel es busquen les pessigolles.

Pronoms que poden representar un predicatiu

el la els les	substantiu determinat	Que és en Pere, o no l'és.
		Et penses que era la padrina i no l'era.
		Semblaven els teus cosins, però no els eren.
		Em creia que eren les meves ties, però veig que no les són.
ho hi	substantiu indeterminat o adjectiu	En Pere és metge; son pare i son avi ja ho eren.
		Aquest noi és eixerit encara que no ho sembli.
		Deien que es tornaria agre, i no s'hi ha tornat.

Una de les *Lliçons*. És una part de la taula esquemàtica sobre les funcions sintàctiques, les formes pronominals que hi corresponen i un exemple de cada un dels casos.

Més enllà dels exercicis de creació pròpia que constitueixen la pràctica de cada tema, l'autor acostuma a proposar traduccions del castellà que extreia d'articles periodístics de l'actualitat del moment, dels quals no dona la referència, però que amb molta probabilitat devien provenir del diari *La Vanguardia*. Eren sempre fragments que contenien exemples de les construccions gramaticals relacionades amb el tema tractat i que segurament donaven peu a comentaris lingüistics variats a la classe.

Val a dir que les qüestions ortogràfiques, tret d'aquest primer tema del segon curs dedicat a les vocals, van sempre inserides dins dels diversos àmbits morfològics corresponents, com l'adjectiu, els diferents tipus de pronoms i el verb, i també apareixen com a temes de repàs al llarg de totes les *Lliçons*.

Valoració

Les *Lliçons de català* són, sobretot, el resultat de l'interès i de l'estima personals de Baldiri Faura per la nostra llengua. Van ser la realització, ni que fos tardana, de l'activitat que potser més el va motivar durant tota la seva vida, però a la qual, segurament per motius personals i professionals, i també polítics, no es va poder dedicar anys abans. Són la mostra de la seva contribució personal, feta d'una manera desinteressada, discreta i reservada, a la tasca de mantenir viu l'interès pel coneixement de la llengua: eren uns moments del tardofranquisme que encara feien totalment vigent la necessitat d'accions de resistència cultural i lingüística, a les quals tants altres van dedicar també bona part del seu temps i de la seva vida.

Així mateix, i més enllà del testimoniatge personal i temporal que aquestes *Lliçons* representen, cal destacar la solidesa de

Baldiri Faura, el 1982. Família Faura Pujol.

coneixements que se'n desprèn i que es tradueix en l'exposició succinta i precisa dels principis de Pompeu Fabra, en la profusió d'exemples de creació pròpia amb què aquells són il·lustrats i en les variades propostes d'exercicis, molts dels quals mantenen encara una vigència que els fa aptes per a una utilització actual.

Creiem, per tant, que les *Lliçons de català* són un exemple més de l'entusiasme que la reforma lingüística de Pompeu Fabra va suscitar i que va generar l'eclosió de tants i tants interessats a conèixer-la, a difondre-la i a divulgar-la no solament durant les èpoques propícies al seu ús, sinó també durant els anys difícils del franquisme.

Cloenda

Baldiri Faura és una mostra clara de la llarga i complexa recomposició del país. L'estima i les accions que li donaven valor es van anar fent més paleses en la mesura que s'obrien finestres més enllà de les ferides d'un temps determinat. Ell es preguntà honestament què podia fer pel país i per la gent amb qui convivia i li oferí, entre d'altres, una peça de gran valor que havia marcat el seu caràcter: el seu profund coneixement de la llengua catalana.

Juntament amb ell, podríem esmentar també la generació de tants catalans que van sobreviure al silenci forçat pels desastres de la guerra i per la dictadura. L'amor per Catalunya els va fer realitzar i deixar com a penyora els fruits de la tasca de redreçament que la vida els anava posant a l'abast.

Bibliografia lingüística

FABRA, Pompeu. *Diccionari ortogràfic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1923.

- *Ortografia catalana*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, 1925.
- *Diccionari ortogràfic abreujat*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, 1926.
- *La conjugació dels verbs en català*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, 1927.
- *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1930.
- *Diccionari General de la Llengua Catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1930.
- *El català literari*. Barcelona: Editorial Barcino, 1932.

-Les principals faltes de gramàtica. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, 1937.

- *Converses Filològiques*. Barcelona: Ed. Barcino. 1954-1956.
- *Gramàtica catalana*. Barcelona: Ed. Teide, 1956.

FOLCH I CAPDEVILA, Rafael. *34 Regles per a escriure correctament la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Bonavia, 1932.

JANÉ, Albert; IBÀÑEZ SENSERRICH, Josep; GUAL, Enric; DALMAU, Maria Eugènia. *Signe. Normes pràctiques de gramàtica catalana*. Barcelona: Impremta Vídua de Daniel Cochs, 1962.

JORDANA, Cèsar August. *El castellà i el català comparats*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, vol. 212 (s.a.).

MARVÀ, Jeroni. *Exercicis de gramàtica catalana*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, 1956.

-- *Curs superior de gramàtica catalana*. Barcelona: Manuals Lingüístics Barcino, 1968.

MONTSIÀ, Bernat. *Els barbarismes*. Barcelona: Col·lecció Popular Barcino, vol. 115 (s.a.)

XURIGUERA, Joan Baptista. *Els verbs catalans conjugats*. Barcelona: Ed. Claret, 1972.

Bibliografia general

ALBALADEJO BLANCO, Jordi. *Cent anys i un dia. Història de l'Orfeó Badaloní*. Badalona: Edicions La Màquina, 2022. Vol I (1921-1939).

ANTICH, Marcel·lí. *Proa 1928-2003. 75 anys a tot vent*. Barcelona: Proa, 2003.

ASSOCIACIÓ DE LA PREMSA DE BADALONA. *Homenatge a Pompeu Fabra amb motiu del seu nomenament de fill adoptiu de la ciutat*. Badalona: (no hi consta editor), 1934.
AUBÀ, David. "La vida ciutadana del Mestre Fabra a Badalona". A *Revista de Badalona*, 23 de juliol de 1992, p. 51-53.
BENGUEREL, Xavier. "Aquell "senyor" del tramvia de Badalona...". A *Memòria de Pompeu Fabra. 50 testimonis contemporanis*. Barcelona: Proa, 1998.
BLADÉ I DESUMVILA, Artur. *Contribució a la biografia del mestre Fabra*. Barcelona: Dalmau, 1965.
CASACUBERTA, Josep Maria de. "Pompeu Fabra i el català literari". A *Revista de Catalunya*, núm. 306. Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya, 2019, p. 77-89.
CUYÀS TOLOSA, Josep M. "Necrològica de Baldiri Faura". A *Revista de Badalona*. Badalona: 22 de novembre de 1983, p. 5.
DIVERSOS AUTORS. *Diccionari d'història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
FORN PERRAMON, Clara. "El Círcol Catòlic de Badalona, 125 anys d'història". A *Carrer dels arbres*. Badalona: 2004, núm. 12, p. 53-62. Disponible a *https://raco.cat/index.php/CarrerArbres/article/view/282305*. (Consulta: maig de 2023).
LLEAL GALCERAN, Coloma. "El badaloní Pompeu Fabra". A *Pompeu Fabra: llengua, civisme, país*. Monogràfic núm. 3 de *Revista de Catalunya*. Barcelona: Edicions de la Revista de Catalunya, 2018, p. 79-89.
MANENT I TOMÀS, Jordi; PALOMA SANLLEHÍ, David. *Pompeu Fabra, vida i obra en imatges*. Barcelona: Ed. Base, 2019.
MONTAGUT I BARBERÀ, M. Mercè. "Pompeu Fabra. La seva vida a Badalona". A *Llengua nacional*. Barcelona, 2007, núm. 60, p. 37-38.
PASSARELL, Jaume. "Mestre Fabra, fill adoptiu de Badalona". A *Bohemis, pistolers, anarquistes i altres ninots*, a cura de Valentí Soler. Barcelona: A Contravent, 2010, p. 252-253.
PERARNAU I LLORENS, Jaume. "La linotípia del taller de composició del Senyor Cabot". A *Lauro: revista del Museu de Granollers* [en línia]. Granollers: Museu de Granollers, 1997, núm. 13, p. 114. Disponible a *https://raco.cat/index.php/Lauro/article/view/48279*. [Consulta: juliol de 2023].
RIERA I LLORCA, Vicenç. "Un primer número improvisat". A *Capçalera* [en línia]. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1989, núm. 4, p. 26. Disponible a *https://raco.cat/index.php/Capcalera/article/view/322788*). [Consulta: juliol 2023].
SEGARRA, Mila. *Pompeu Fabra. Una biografia*. Barcelona: Empúries, 1998.

Notes

1. Un caixista era un operari d'impremta que componia a mà els motlles que servirien posteriorment per imprimir les pàgines d'una publicació. Per confeccionar una pàgina, s'extreien les lletres, els espais i els signes de puntuació dels caixetins corresponents amb unes pinces especials i es col·locaven ordenadament dins d'una mena de capsa de fusta, anomenada *componedor* o *galera*, que constituïa el motlle. Una vegada completat aquest, s'untava de tinta i s'imprimia la pàgina. Compondre un text amb els tipus mòbils metàl·lics no era fàcil, ja que aquests tenien les lletres invertides, a la manera d'una màquina d'escriure. Cap a final del segle XIX, aquest sistema va ser substituït per la linotípia, tecnologia que es va introduir a Catalunya durant el primer terç del segle XX. (Vegeu nota 3).
2. El diari *La Veu de Catalunya* va ser fundat per Enric Prat de la Riba i es va publicar a Barcelona des del primer de gener de 1899 fins al 8 de gener de 1937, amb dues edicions diàries. Era el portaveu del programa ideològic i polític de la Lliga Regionalista.
3. La linotip, dissenyada per Ottmar Mergenthaler i posada a punt el 1886 pel New York Times, va suposar un avenç tecnològic molt important en les arts gràfiques i va aportar una gran millora tant en la velocitat com en la qualitat d'aquesta activitat. El treball de la linotip es basava en la composició, des d'un teclat semblant al d'una màquina d'escriure, de línies completes que s'ajuntaven automàticament i formaven el motlle que s'havia d'imprimir. Els tallers de composició dels diaris, sobretot a la primera maitat del segle XX, van ser els més beneficiats d'aquest avenç que es va mantenir fins que, cap a la dècada dels setanta del mateix segle, va ser substituït progressivament pels nous sistemes de fotocomposició. (PERARNAU I LLORENS 1977, p. 144).
4. Vegeu la informació sobre aquest diari a l'apartat d'aquest article "L'etapa de *El Matí*".

5. VALLVERDÚ, Marta. *Seixantisme. L'esclat cultural dels 60*. Barcelona: L'Avenç, 2022, p. 153.
6. 10 de juny de 1921, p. 7, i 20 d'agost de 1921, p. 6, respectivament.
7. ALBALADEJO BLANCO 2022, p. 77 i 101.
8. En aquesta etapa, *Albada* no es va limitar a ser el portaveu de l'entitat, sinó que es va caracteritzar per eixamplar els continguts temàtics i donar cabuda al tractament de qüestions controvertides de l'actualitat cultural i social d'aquell moment. Pel que fa a la llengua catalana, en el primer número d'aquesta nova etapa (15 d'octubre de 1961) només apareixia en català un article de Maria Aurèlia Capmany, però la seva presència va anar augmentant paulatinament en els números successius.
9. I hi afegia aquest agut comentari: "...àdhuc aquell desgavell no era pas considerat com un mal i alguns en feien l'apologia, trobant que allò d'escriure cadascun a la seva manera, era una cosa que s'acordava meravellosament al nostre caràcter, enemic de tota mena d'imposicions". (CASACUBERTA 2019, p. 81-82).
10. PASSARELL 2010, p. 249. I per a més informació sobre la relació de Pompeu Fabra amb Badalona, vegeu també LLEAL GALCERAN 2018.
11. BENGUEREL 1998, p.174.
12. Per a més informació sobre el diari *El Matí*, vegeu CARRERAS PERA, Joan. *Josep M. Capdevila. Ideari i poètica*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
13. La linotip va aportar rapidesa i millor qualitat a la composició gràfica, però calia contraposar-hi el fet que un error no es podia corregir si no es tornava a teclejar, compondre i fondre tota la línia completa. Per aquesta raó era necessari que el linotipista fos bon coneixedor de la llengua i, alhora, hàbil i ràpid en el domini del teclat.
14. El PSUC es va constituir el 23 de juliol de 1936, mitjançant la fusió de quatre partits: el Partit Comunista de Catalunya, la Federació Catalana del PSOE, la Unió Socialista de Catalunya i el Partit Català Proletari. L'ocupació de les instal·lacions del diari *El Matí* va tenir com a cap visible el membre de la direcció del Partit Comunista de Catalunya Pere Ardiaca, el qual va ser nomenat director de *Treball*, diari que substituïa *El Matí* (*Diccionari d'història de Catalunya*, p. 57). D'altra banda, Vicenç Riera i Llorca es va fer càrrec de la redacció i de la compaginació. Aquest escriptor, en un article posterior, explica la seves impressions professionals i també polítiques sobre aquell nou càrrec i sobre el diari en general: "La feina em fou fàcil; els obrers de la casa eren bons, coneixien bé el seu ofici. No em va estranyar, perquè *El Matí* era, en la seva modèstia, un diari pulcre, molt ben fet. [...] Mai no m'he explicat per què es va procedir a la confiscació de *El Matí*, que era l'òrgan d'un partit que feia la guerra amb la República." (RIERA i LLORCA, 1989, p. 26).
15. CUYÀS TOLOSA, Josep M. *Història de Badalona*. Badalona: Gràfiques Duran, 1975-1982. 7 vols. La relació d'amistat que des de sempre havien mantingut Baldiri Faura i Josep M. Cuyàs va fer que, durant tota l'etapa de redacció de la *Història de Badalona*, Baldiri Faura l'ajudés en les qüestions lingüístiques i de redacció, i això no solament ho va fer revisant els textos que Cuyàs presentava posteriorment, sinó també, si era necessari, reescrivint-los i mecanografiant-los per tal de facilitar-ne el procés d'edició. Era una revisió prèvia que l'autor es procurava a nivell particular i que moltes vegades Baldiri Faura duia a terme en textos breus que Josep M. Cuyàs es feia corregir a mesura que els anava redactant. Es donava sovint el cas que molts d'aquests fragments, després de passar per la correcció definitiva, no apareixien exactament tal com eren en la primera redacció, o també que eren exclosos del contingut final.
16. Pertanyents principalment a les col·leccions *El Balancí*, *El Cangur* i *A l'abast*.
17. La memòria personal ens diu que la majoria de les assistents eren mestres ja jubilades. Vam intentar identificar-les a partir de la informació que ens pogués donar la família d'alguna de les que recordàvem, però aquest intent no va donar fruits.

museubadalona